

STUDIA UNIVERSITATIS BABEȘ-BOLYAI

HISTORIA 1-2

Editorial Office: 3400 Cluj - Napoca ♦ Gh.Bilașcu no. 24, Phone: 194315, ex. 167

SUMAR - SOMMAIRE - CONTENTS - INHALT

CESARE ALZATI, Scientia ambrosiana. Comunione delle chiese e pluralità di tradizioni nelle fonti milanesi tra X e XI secolo	3
CRISTIAN LUCA, Consemnări venețiene referitoare la țările române în a doua jumătate a secolului al XVI-lea ♦ Venetian Notes Concerning the Romanian Countries in the Second Half of the Sixteenth Century	17
RUSZ-FOGARASI ENIKÖ, Sigiliile orășenești din cele șapte comitate transilvănene în evul mediu ♦ Urban Seals in the Seven Transylvanian Districts in the Middle Ages	23
ALIN-MIHAI GHERMAN, Un text istoric necunoscut al lui Gheorghe Șincai ♦ An Unknown Historical Study by Gheorghe Șincai	31
MARCEL ȘTIRBAN, Șapte decenii de la semnarea Concordatului dintre statul român și Sfântul Scaun apostolic al bisericii catolice - statul Vatican (1927) ♦ Seven Decades after the Signing of the Concordat between the Romanian State and the Holy See - The State of Vatican (1927)	51
CAMIL MUREȘANU, The Spirit of 'Fourth Eight'	67
LUMINIȚA WALLNER BĂRBULESCU, Structura Episcopiei Unite a Lugojului în perioada episcopului Mihaly de Apșa ♦ The Organization of the Uniate Bishopric of Lugoj in the Time of Bishop Mihaly de Apșa	73
LUCIAN DRONCA, Relațiile interne și internaționale ale băncii "Victoria" din Arad (1887-1918) ♦ Internal and International Relations of "Victoria" Bank of Arad (1887-1918)	97
VALERIA SOROȘTINEANU, Satul românesc din Transilvania și indiferentismul religios la sfârșitul secolului XIX ♦ The Transylvanian Romanian Village and the Religious Indifference at the End of the Twentieth Century	111
MINERVA LOVIN, Câteva aspecte privind voluntariatul românilor ardeleni prizonieri în Rusia reflectat în memoriile vicarului Iacob Popa (1917-1918) ♦ Several Aspects Concerning the Transylvanian Romanian Volunteers Prisoners in Russia, Mirrored in the Memoirs of Vicar Iacob Popa (1917-1918)	123

- FLOREA MARIN, 24 ianuarie 1959 - la Cluj. Manifestările studențești și urmări ale lor ♦ The 24th of January 1959 - Cluj. The Students' Manifestations and Their Consequences 133
- VASILE VESE, Constantin Daicoviciu (1898-1973) și cercetarea istoriei contemporane ♦ Constantin Daicoviciu (1898-1973) and the Contemporary History Research 145

Discuții, Raymond Netzhammer, *Bischof in Rumänien. Im Spannungsfeld zwischen Staat und Vatikan* (Episcop în România). În câmpul de tensiune dintre stat și Vatican), vol. I-II, editor Nikolaus Netzhammer împreună cu Krista Zach, München, Editura Südostdeutsches Kulturwerk, 1995-1996, 176 p. (CAMIL MUREȘANU) 149

Recenzii - Book Reviews - Comptes Rendus

Universitatea "Babeș-Bolyai" Cluj-Napoca, *Studii istorice. Omagiu Profesorului Camil Mureșanu la împlinirea vârstei de 70 de ani*, Presa Universitară Clujeană, 1998, 576p. (ȘERBAN TURCUȘ) 155

Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople, vol.I, Fasc.I-VII, *Les Actes des Patriarches, Les Regestes de 381 a 1453*, par V. Grumel, V. Laurent, J. Darrouzes, Paris, 1989-1997. [=Le Patriarcat Byzantin, Recherches de Diplomatique, d'Histoire et de Géographie écclesiastique publié par l'institut d'Etudes Byzantines des Augustins de l'Assomption (Kadiköy - Istanbul), Serie I.]. (ION MARIN MĂLINAȘ) 156

Höfische Kultur in Südosteuropa. Bericht der Kolloquien der Südosteuropa-Kommission 1988 bis 1990 (Cultura de curte în Europa de sud-est. Raport la Colocviile Comisiei Europei de sud-est, 1988 până în 1990), editat de Reinhard Lauer și Hans Georg Majer, Van der Hoeck und Ruprecht în Göttingen, 1994, 430 p., incl. 60 il. [=Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, dritte Folge, nr. 203]. (ION MARIN MĂLINAȘ) ... 157

Orheiul Vechi. Buletin istorico-arheologic. 1998, Chișinău, 1999, 72 p. (NICOLAE EDROIU) 158

CRONICĂ 161

NECROLOG Acad. ȘTEFAN PASCU 163

SCIENTIA AMBROSIANA COMUNIONE DELLE CHIESE E PLURALITÀ DI TRADIZIONI NELLE FONTI MILANESI TRA X E XI SECOLO

CEZARE ALZATI

Speech delivered on the 24th of June 1998 on the occasion of receiving the title of "Doctor Honoris Causa" of the "Babeș-Bolyai" University of Cluj-Napoca.

Nel 1974 Yves Congar, presentando le ricerche dedicate da Wilhelm de Vries alle forme istituzionali del vivere ecclesiale testimoniate dai grandi concili dell'antica ecumene cristiana, in questi termini venne sintetizzando il quadro emergente da quegli studi: "Rome tenait que le jugement qu'elle avait porté, généralement de façon synodale, était décisif *ex sese* et devait être accepté comme tel: le concile n'avait qu'à y assentir et l'entériner. Les conciles, tous réunis en Orient, tous convoqués par l'Empereur, souvent présidés ou conduits par lui ou par ses délégués, prétendaient reprendre l'affaire, l'examiner librement, examiner aussi et "recevoir" librement le jugement porté par l'Eglise de Rome: ainsi à Ephèse 431, Ephèse 449 (le "brigandage"), à Chalcédoine 451, au concile de Constantinople 869-870"¹.

Questo sussistere di concezioni ecclesiologiche diverse nella pur unitaria comunione ecclesiastica non è, peraltro, fenomeno limitabile alle sole relazioni tra Occidente e Oriente nel corso del primo millennio cristiano. Considerazioni analoghe possono essere formulate anche in rapporto alla vita ecclesiastica sviluppatasi in quello stesso periodo all'interno dell'area occidentale.

Al riguardo testimonianze particolarmente significative risultano offerte dalla storia e dalla tradizione ecclesiastica di una sede metropolitana, che in età tardo antica e alto medioevale ebbe rango di singolare rilievo nel contesto delle Chiese latine²; il riferimento è a quella Chiesa di Milano, che dal suo grande vescovo Ambrogio (374-397) ha amato definirsi, e tuttora di definisce, "ambrosiana"³.

¹ Y. Congar, in W. de Vries, *Orient et Occident. Les structures ecclésiales vues dans l'histoire des sept premiers conciles oecuméniques*, Paris, 1974 (Histoire des doctrines ecclésiologiques), p. 3.

² C. Alzati, *Residenza imperiale e preminenza ecclesiastica in Occidente. La prassi tardo antica e i suoi echi alto medioevali*, in *Diritto e religione da Roma a Costantinopoli a Mosca. Rendiconti dell'XI Seminario Internazionale di Studi Storici "Da Roma alla Terza Roma". Campidoglio, 21 aprile 1991*, cur. M. P. Baccari, Roma, 1994 (Da Roma alla Terza Roma. Documenti e Studi), p. 95-106; segnatamente per l'etr medioevale: E. Cattaneo, *La questione del primato d'onore fra Milano e Ravenna. Excursus in appendice a La tradizione e il rito ambrosiano nell'ambiente lombardo-medioevale*, in *Ambrosius Episcopus. Atti del Congresso Internazionale di studi ambrosiani nel XVI centenario della elevazione di Ambrogio alla cattedra episcopale. Milano, 2-7 dicembre 1976* (Studia Patristica Mediolanensia, V), p. 41-47 [ried. in *La Chiesa di Ambrogio*, Milano, 1984, p. 153-159].

³ Cfr. C. Alzati, *Ambrosianus ordo, L'identità ambrosiana nella comunione delle Chiese*, in *La tunica variegata. Conversazioni sul rito ambrosiano*, cur. M. Mauri, Milano, 1995, p. 187-209.

Negli anni attorno al Mille e nel secolo immediatamente successivo, all'interno di tale Chiesa furono redatti alcuni testi che ben testimoniano la consapevolezza storiografica (mediata essenzialmente dalle narrazioni agiografiche), la legislazione canonica e i criteri ecclesiologici da cui era allora caratterizzata l'identità ecclesiale ambrosiana: un complesso di conoscenze e di dottrine che, unitamente al patrimonio liturgico, veniva identificato con termine di *scientia Ambrosiana*⁴. Luogo privilegiato della sua elaborazione e trasmissione erano le scuole annesse alla chiesa erede dell'antica *basilica vetus* d'età costantiniana, ossia quella chiesa episcopale dedicata alla *Sancta Theotocos*⁵ nella quale durante i mesi invernali il collegio dei cardinali milanesi perpetuava quotidianamente il culto celebrato nelle grandi festività dall'arcivescovo⁶.

A questo ambiente va ascritto un racconto agiografico, il *De adventu Barnabe*, sezione del più ampio libello *De situ civitatis Mediolani*, databile, sulla base di recenti accurate indagini, agli anni di Anselmo II, l'arcivescovo che nel 1001 fu a Costantinopoli quale legato dell'imperatore Ottone III⁷.

L'epistola dedicatoria del racconto dichiara ch'esso fu commissionato dal presule milanese, sicché deve considerarsi un testo in qualche modo ufficiale, assimilabile a *Liber pontificalis* della Chiesa romana, non a caso espressamente ricordato⁸. Scopo evidente dell'opera è offrire una precisa immagine della fondazione

⁴ Così L(andulfus), *Historia Mediolanensis* [L(andulfus)], II, 35, ed. L. C. Bethmann - W. Wattenbach, Hannoverae, 1848, (MH, Scriptores, VIII), p. 70. 15 [ed. A. Cutolo, Bologna, 1942 (Rerum Italicarum Scriptores, nuova edizione, IV, 2), p. 75. 13].

⁵ Arnulfus, *Liber Gestorum Recentium* [=Arnulfus], I, 19, ed. L. C. Bethmann - W. Wattenbach, Hannoverae, 1848 (MGH, Scriptores, VIII), p. 11, 28 [ed. I. Scaravelli, Bologna, 1996 (Fonti per la Storia dell'Italia Medievale, I), p. 78, 24-25].

⁶ Sugli edifici di culto connessi alla residenza episcopale milanese (*ecclesia minor* [sau yemalis, "quae huius archiepiscopatus secundum Domini caput extitit et Deo annuente semper existet": L(andulfus), II, 35]; Santa Maria/*ecclesia maior* [o aestiva]; Santa Tecla, cui si suole abitualmente applicare la definizione di "cattedrale doppia" (definizione non pienamente pertinente, qualora ci si riferisca ai secoli tardo antichi e alto medioevali), si veda ultimamente A. Pracchi, *La cattedrale più antica di Milano. Il problema delle chiese doppie fra tarda antichità e medioevo*, Roma-Bari, 1996; S. Lusuardi Siena, *Il complesso episcopale di Milano; riconsiderazione della testimonianza ambrosiana nella epistola ad sororem*, "Antiquité tardive", IV (1996), p. 124-129. Sull'ordinamento del clero urbano milanese, articolato nei due *ordines*, dei *cardinales* e dei *decumani*, basti qui rinviare a E. Cattaneo, *Istituzioni ecclesiastiche milanesi*, in *Storia di Milano*, IV, Fondazione Treccani degli Alfieri, Milano, 1954, p. 651-703 (dove, peraltro, non risulta plausibile la connessione posta tra missionari orientali operanti nel secolo VII nella Langobardia tricapitolina e origine del clero decumano: ipotesi derivata dai lavori di G. P. Bogetti, in parte raccolti in *L'Etr longobarda*, 4 voll., Milano, 1966-1968; cfr. *Idem*, *Milano longobarda*, in *Storia di Milano*, II, Fondazione Treccani degli Alfieri, Milano, 1954, p. 182-190). Quelle alle scuole nell'XI secolo ubicate nell'atrio di Santa Maria: A. Viscardi, *La cultura milanese nei secoli VII-XII*, in *Storia di Milano*, III, Fondazione Treccani degli Alfieri, Milano, 1954, p. 721 sq.; A. Majo, *Dalle scuole episcopali al Seminario del Duomo*, Milano, 1979 (Archivio Ambrosiano, XXXVI), p. 36-42.

⁷ P. Tomea, *Tradizione apostolica e coscienza cittadina a Milano nel medioevo. La leggenda di san Bamaba*, Milano, 1993 (Bibliotheca erudita, II), p. 418 sq.; sulla legazione di Anselmo in Oriente: p. 420-421. Non risulta condivisibile la datazione alla fine dell'XI secolo proposta da J. W. Busch, *Bamabas Apostel der Mailänder. Überlieferungsgeschichtliche Untersuchungen zur Entstehung einer stadteschichtlichen Tradition*, "Frühmittelalterliche Studien", XXIV (1990), p. 196-197.

⁸ *Libellus de situ civitatis Mediolani, de adventu Bamabe Apostoli ed de vitis priorum pontificum Mediolanensium (=De situ)*, ed. A. Colombo - G. Colombo, Bologna, 1942 (Rerum Italicarum Scriptores, nuova edizione, I, 2), p. 4, 6 sq.

della Chiesa a Milano, un'immagine che - palesemente - s'intendeva incorporare nella tradizione di tale Chiesa, unitamente al ricordo dei suoi primi vescovi. Miscelando sapientemente precedenti fonti agiografiche, l'autore venne di fatto componendo una narrazione assolutamente inedita, con la quale diede voce a precise preoccupazioni istituzionali e, soprattutto, a una singolare concezione ecclesiologica.

Per una compiuta comprensione di tale aspetto del *De Situ*, non va dimenticato che il tema della *plantatio ecclesiae* era stato oggetto in Occidente di una secolare riflessione, condensatasi in precise enunciazioni canonico-istituzionali e in conseguenti racconti agiografici.

Già attorno alla fine del II secolo Tertulliano, pur riconoscendo in termini generali ad ogni Chiesa il carattere dell'apostolicità, in quanto direttamente o indirettamente derivata da un apostolo⁹, in modo specifico aveva riservato il titolo di "apostoliche" alle Chiese dalle quali si era inizialmente irradiata la fede¹⁰, ossia alle Chiese - per usare le sue parole - "presso le quali nei diversi luoghi fino ad oggi le <cattedre degli apostoli> tengono la presidenza e dove le lettere autentiche di quegli stessi apostoli vengono lette, facendone risuonare la specifica voce e riproponendone il volto"¹¹.

Questa rigorosa definizione tertulliana di "Chiese apostoliche", che ne limitava l'applicazione alle sole sedi in grado di rivendicare sul piano storico il diretto contatto con un apostolo, ebbe in Occidente grande fortuna. Suo decisivo corollario fu tra i latini considerare l'apostolicità in area occidentale una prerogativa esclusiva della Chiesa romana, che di fatto col termine peculiare di *Sedes Apostolica* appare designata a partire da una lettera di papa Liberio del 354¹².

⁹ Tertullianus, *De praescriptione haereticorum*, XX, 4-8; XXXII, 6; ed. R. F. Refoué, Turnholt, 1954 (CCL, I), p. 201-202, 215 [ed. Id., Paris, 1957, SCh, XLVI, p. 113, 131-132]. Quanto ai *virii apostolici* che, *ab apostolis in episcopatum constituti*, sono stati i primi *apostolici seminis traduces*: *Ibidem*, XXXII, 1-3; CCL, I, p. 212-213. Non si può non ricordare a questo proposito la riflessione che, sull'episcopato quale tramite della *Traditio apostolica*, era stata condotta da Irenaeus nell'*Adversus haereses*, opera non a caso direttamente utilizzata da Tertulliano nel più tardo *Adversus Valentinianos*.

¹⁰ Tertullianus, *De praescriptione haereticorum*, XXI, 4; CCL, I, p. 202.

¹¹ "Apud quas ipsae adhuc cathedrae apostolorum suis locis praesident, apud quas ipsae authenticae litterae eorum recitantur sonantes uocem et repraesentantes faciem uniuscuiusque", *Ibidem*, XXXVI, 1; CCL, I, p. 216. In merito al significato simbolico del termine *cathedra*, contro il Refoué (S Ch, XLVI, p. 137) e d'accordo con Th. Klauser (*Die Kathedra im Totenkult des heidnischen und christlichen Antike*, Münster, 1927, p. 188, nota 122), si potrà vedere M. Maccarrone, *Lo sviluppo dell'idea dell'episcopato nel II secolo e la formazione del simbolo della cattedra episcopale*, in *Problemi di Storia della Chiesa. La Chiesa antica. Secc. II-IV*, Milano, 1970, p. 169-170. Più in generale, sul concetto di apostolicità in Tertulliano: G. G. Blum, *Der Begriff des Apostolisch im theologischen Denken Tertullians*, "Kirche und Dienst", VIII (1963), p. 102-121; M. Maccarrone, "Sedes apostolica" et "sedes apostolicae": *de titulo ac ratione Apostolicitatis in aetate patristica et in altiore Medio Aevo*, in *Acta Congressus Internationalis de Theologia concilii Vaticani II*, Città del Vaticano, 1968, p. 148-157.

¹² Liberius Romanus, *Epistula "Me frater" ad Eusebium Vercellensem*, I, 1, ed. V. Buhart, Turnholt, 1957 (CCL, IX), p. 121. Cfr. P. Batiffol, *Cathedra Petri*, Paris, 1938, p. 152-153. La successiva espressione di Damaso "ex auctoritate sedis apostolicae" (*Epistula ad Gallos*, 2, ed. E. Babut, *La plus ancienne doctrine*, Paris, 1904, p. 71; cfr. Ch. Pietri, *Roma Christiana. Recherches sur l'Eglise de Rome, son organisation, sa politique, son idéologie de Miltiade r Sixte III [311-440]*, II, Rome, 1976, [Bibliothèque des Ecoles Françaises d'Atènes et de Rome, CCXXIV], p. 1510-1515; per l'attribuzione: *Ibidem*, I, p. 764-772) trovò ratifica nella *Constitutio imperiale "De episcoporum ordinatione"* emessa nel 445 da Valentiniano III (*Leges novellae ad Theodosium pertinentes*, ed. Th. Mommsen - P.M. Meyer, Berlin, 1905 [Codex Theodosianus, II], p. 103. 30).

La recezione di tali convincimenti da parte di Agostino assicurò loro una generalizzata diffusione¹³.

Oltre a queste affermazioni sul tema dell'apostolicità, il mondo ecclesiastico latino vide alla metà del III secolo ad opera di un altro cartaginese, Cipriano, l'elaborazione di una particolare dottrina in merito alla *cathedra Petri* quale fondamento dell'unità della Chiesa: "uno solo è Dio, e uno solo è il Cristo, e una la Chiesa, ed una la cattedra, dalla voce del Signore fondata su Pietro"¹⁴

In questo enunciato di Cipriano la *cathedra Petri* non designa la Chiesa di Roma, ma l'ufficio della presidenza episcopale divinamente istituito in san Pietro¹⁵, e tuttavia la Chiesa di Roma, il cui vescovo tiene il *locum Petri* e di Pietro è "vicario e successore"¹⁶, la Chiesa cui si è legata la *cathedra Petri*¹⁷, quella Chiesa divenne naturalmente per il vescovo e martire africano l'*ecclesiam principalem*, "da cui è scaturita l'unità dell'episcopato"¹⁸. Formulata in Africa in antitesi alle comunità scismatiche sorte in seguito alla persecuzione di Decio, la dottrina ciprianea della *Cathedra Petri* dalla fine del IV secolo fu ripresa in ambito romano in una prospettiva estremamente concreta, ispirando per gran parte le successive relazioni tra la Chiesa di Roma e le altre Chiese, con riferimento all'intera ecumene e soprattutto con riguardo all'area occidentale¹⁹.

¹³ Ai suoi occhi le *ecclesiae apostolicae* tali si configurano in forza dell'aver ospitato le *apostolicae sedes* ed essere state destinatarie delle *apostolicae epistolae*: "*ecclesiarum catholicarum quam plurimum auctoritatem sequatur, inter quas sane illae sint, quae apostolicas sedes habere et epistolas accipere meruerunt*" (*De doctrina Christiana*, II, 8, 12, ed. J. Martin, Turnholt, 1962 [CCL, XXXII], p. 39). Ma si vedano anche le argomentazioni sviluppate nel *Contra Faustum*, XI, 2, ed. J. Zicha, Vindobonae-Pragae-Lipsiae, 1891 (CSEL, XXV, 1), p. 315-316. Il termine *ecclesiae apostolicae* si trova anche nella *Epistula ad catholicos de secta Donatistarum*, XVII, 46, ed. M. Petschenig, Vindobonae-Pragae-Lipsiae, 1909 (CSEL, LII), p. 292. 17; la contestazione - contestata - della paternità di quest'opera non ne smentisce il legame con l'ambiente e il pensiero di Agostino: *Clavis Patrum Latinorum*, cur. E. Dekkers, Steenbrugis, 1995, nr. 334. Quanto all'esclusività romana del titolo apostolico in Occidente: *Contra Iulianum*, I, 4, 13; PL, XLIV, c. 648. Cfr. K. B a u s, *Wesen und Funktion der apostolischen Sukzession in der Sicht des heiligen Augustinus*, in *Ekklesia. Festschrift M. Wehr*, Trier, 1962, p. 137-138; G. (J.) Rupp *L'autorità delle Chiese Apostoliche secondo sant'Agostino*, "Unitas (ed. it.)", XXIII (1968), p. 170-188; M. Maccarrone, "Sedes apostolica", p. 155; I d e m, "Fundamentum apostolicarum sedium". *Persistenze e sviluppi dell'ecclesiologia di Pelagio I nell'Occidente latino tra i secoli XI e XII*, in *La Chiesa Greca in Italia dall'VIII al XVI secolo. Atti del Convegno Storico Interecclesiale. Bari, 30 aprile-4 maggio 1969*, II, Padova, 1972 (Italia Sacra, XXI), p. 592 sq.

¹⁴ "*Deus unus est et Christus unus et una Ecclesia et cathedra una super Petrum Domini voce fundata*": Cyprianus, *Epistula XLIII*, 5, 5, ed. G. Hartel, Vindobonae, 1871 (CSEL, III, 2), p. 594. La consonante redazione breve del IV capitolo del *De catholicae ecclesiae unitate* (the Primacy Text) potrà vedersi nell'edizione di M. Bévenot, Turholt, 1972 (CCL, III, I), p. 251-252, nella cui introduzione portano pure trovarsi indicati i diversi contributi dedicati dall'editore al dibattito problema dell'autenticità del testo.

¹⁵ Maccarrone, Lo sviluppo dell'idea dell'episcopato, p. 198.

¹⁶ Cyprianus, *Epistula LV*, 8, I: CSEL, III, 2, p. 630. Cfr. M. Maccarrone, *Vicarius Christi. Storia del titolo papale*, Roma, 1952, (Lateranum, XVIII), p. 30-35.

¹⁷ *Idem*, "Cathedra Petri" e sviluppo dell'idea di Primato papale dal II al IV secolo, in *Miscellanea Antonio Piolanti*, II, Roma, 1964, (Lateranum, XXX), p. 47 sq.; *Idem*, "Sedes apostolica - vicarius Petri". *La perpetuità del primato di Pietro nella sede e nel vescovo di Roma (secoli III-VIII)*, in *Il primato del vescovo di Roma nel primo millennio. Ricerche e testimonianze. Atti del Symposium storico-teologico. Roma, 9-13 Ottobre 1989*, Citta del Vaticano, 1991 (Pontificio Comitato di Scienze Storiche. Atti e Documenti, IV), p. 275 sq.

¹⁸ "*Unde unitas sacerdotalis exorta est*": Cyprianus, *Epistula LVIII*, 14: CSEL, III, 2, p. 683, 10-11.

¹⁹ Sull'elaborazione ecclesiologica romana tra IV e V secolo cf. anche Pietri, *Roma Christiana*, II, p. 1413 sq.

Sembra in effetti risalire al 382 il pronunciamento con cui papa Damaso e la sua sinodo proclamarono quale esclusivo fondamento d'autorità ecclesiastica il principio petrino, per cui nella comunione della Chiesa una legittima preminenza doveva essere riconosciuta alle sole tre sedi direttamente o indirettamente riconducibili a Pietro (Roma, Alessandria e Antiochia)²⁰. Com'è noto, fu tale concezione triarchica ad alimentare in sede teoretica la contestazione romana alla pentarchia patriarcale: una contestazione che si sviluppò già in età tardo antica e che si potesse fino a quando, in seguito alla conquista franco-veneziana di Costantinopoli nel 1204 e all'installazione di un sede della Nuova Roma nell'ordinamento istituzionale derivato dall'ecclesiologia petrina²¹.

Quanto poi alle Chiese occidentali, l'affermazione - sulla scia della dottrina ciprianea - che da Pietro *"et apostolatus et episcopatus in Christo coepit exordium"* (affermazione formulata da Siricio²² e fatta propria agli inizi del V secolo da Innocenzo²³), associandosi all'idea, ormai consolidata, della sede romana quale unica *Sedes Apostolica* d'Occidente, si tradusse nell'asserzione che la Chiesa di Roma fosse la generatrice storica, tramite Pietro e i suoi successori, di tutto l'episcopato di questa porzione dell'ecumene cristiana²⁴. L'affermazione, destinata a divenire un caposaldo dell'ecclesiologia romana tardo antica e alto medioevale, comportava sul piano istituzionale e disciplinare precise conseguenze. "Leggano -

²⁰ *"Sancta tamen Romana ecclesia nullis synodicis constitutis ceteris ecclesiis praelata est [e il riferimento polemico sembra essere al can. 3 del concilio Costantinopolitano del 381, che stabilì il primato ecclesiastico della Nuova Roma] sed evangelica voce Domini et Salvatoris nostri primatum obtenuit: Tu est Petrus, inquit, et super hanc petram aedificabo ecclesiam meam ... Est ergo prima Petri apostoli sedes Romana ecclesia... Secunda autem sedes apud Alexandriam beati Petri nomine a Marco eius discipulo atque evangelista consecrata est, ipseque in Aegypto directus a Petro apostolo verbum veritatis praedicavit et gloriosum consummavit martyrium. Tertia autem sedes apud Antiochiam beatissimi apostoli Petri habetur honorabilis, eo quod illic priusquam Romae venisset habitavit et illic primum nomen Christianorum novellae gentis exortum est: così il Decretum Gelasianum, ed. E. von Dobschütz, Leipzig, 1912 (TU, XXXVIII, 4), p. 7. Per la datazione: Pietri, *Roma Christiana*, I, p. 866-872. Quanto alla fortuna di questo testo nei secoli successivi: M. Maccarrone, *La teologia del primato romano del secolo XI*, in *Le istituzioni ecclesiastiche della "societas christiana" dei secoli XI-XII. Papato, Cardinalato ed Episcopato. Atti della quinta Settimana internazionale di studio. Mendola, 26-31 agosto 1971*, Milano, 1974, p. 21 sq.*

²¹ Cfr. *Acta Innocentii P.P. III*, ed. T. Haluščynskyj, Cittr del Vaticano, 1944, (Pontificia Commissio ad redigendum Codicem Juris Canonici Orientalis. Fontes, series III, II), nr. 68, 74, 77, 82, 86, 91, p. 288, 296, 299, 305, 310, 317-318. Questa accettazione romana dell'ordinamento pentarchico avrebbe trovato solenne sanzione nella *Constitutio 5* del concilio Lateranense IV del 1215: *Constitutiones concilii quarti Lateranensis una cum Commentariis glossatorum*, ed. A. Garcia y Garcia, Cittr del Vaticano, 1981 (Monumenta Iuris Canonici. Series A: Corpus Glossatorum, II), p. 52; si veda anche R. Vancourt, *Patriarcat*, in *Dictionnaire de Théologie Catholique*, XI, 2, Paris, 1932, cc. 2275-2277.

²² Siricius Romanus, *Epistula V ad episcopos Africae*, I; ed. Ch. Munier, *Concilia Africae*. A. 345 - A. 525, Turnholti, 1974 (CCL, CXLIX), p. 59, 25-26. Su tale enunciato, di cui gir s'era occupato Batiffol, *Cathedra Petri*, p. 95-121, si veda M. Maccarrone, *Apostolicità, episcopato e primato di Pietro. Ricerche e testimonianze*, "Lateranum", XLII (1976), 2, p. 244 ss.

²³ Innocentius I Romanus, *Epistula II ad Victricium episcopum Rotomagensem*, II: PL, XX, c. 470.

²⁴ *"In omnem Italiam, Gallias, Spanias, Africam atque Siciliam et insulas interiacentes nullum instituisse ecclesias, nisi eos quos venerabilis apostolus Petrus aut eius successores constituerunt sacerdotes"*: Innocentius I Romanus, *Epistula ad Decentium episcopum Eugubinum*, II, ed. R. Cabié, *La lettre du Pape Innocent Ier r Décentius de Gubbio (19 mars 416)*, Louvain, 1973 (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique, LVIII), p. 18-20.

scrive Innocenzo - se si trovi o se sia scritto che in queste provincie un altro tra gli apostoli abbia insegnato. Se essi non lo leggono, perché da nessuna parte lo trovano, bisogna che si conformino a quanto osserva la Chiesa romana²⁵. Non diversamente Leone I, avendo ricordato ai vescovi di Sicilia che "la sede del beato apostolo Pietro" era per loro "madre della dignità sacerdotale", ne dedusse il dovere di considerarla anche "maestra del criterio normativo per la vita ecclesiastica"²⁶. Proseguendo in questa linea alla metà del IX secolo le Pseudo Isidoro, nella rielaborazione della decretale di Vigilio a Profuturo di Braga, riferendosi alle prerogative di Pietro "*caput et primus [PL: principium] omnium apostolorum*", poté definire la Chiesa romana "*fundamentum et forma ecclesiarum*" e configurare le eventuali dignità gerarchiche di queste ultime come partecipazione alla *sollicitudo* della Sede Apostolica ed esercizio delle *vices suas*²⁷. Non a caso, con l'affermarsi della riforma ecclesiastica romana del secolo XI, si stabilizzò in ambito latino la norma (già peraltro chiaramente formulata a Roma nella seconda metà del IX secolo) che ogni metropolita potesse esercitare le proprie funzioni soltanto dopo aver ricevuto dal papa l'insegna del *pallium* petrino²⁸.

In rapporto a questa reinterpretazione del sistema ecclesiastico occidentale, emblematiche appaiono alcune vicende sviluppatasi nella provincia gallicana di Vienne a partire dalla fine del IV secolo e che merita qui segnalare. La prassi ecclesiastica, ratificata anche in Occidente da precise disposizioni conciliari, aveva

²⁵ "*Legant si in his provinciis alius apostolorum invenitur aut legitur docuisse. Qui si non legunt, quia nusquam inveniunt, oportet eos hos sequi, quod ecclesia Romana custodit*". *Ibidem*.

²⁶ Leo Romanus, *Epistula XVI*, I: PL, LIV, c. 696. Su questi temi cfr. M. Maccarrone, *La dottrina del Primato papale dal IV all'VIII secolo nelle relazioni con le Chiese occidentali*, in *Le Chiese nei Regni dell'Europa e i loro rapporti con Roma sino all'800*, II, Spoleto, 1960 (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medio Evo, VII: 7-13 aprile 1959), p. 628-707; una panoramica delle fonti su questo tema in Y. Congar, *L'Eglise de saint Augustin à l'époque moderne*, Paris, 1970 (Histoire des dogmes, XX), p. 25 ss.

²⁷ *Nulli vel tenuiter scienti, vel pleniter sapienti dubium est quod ecclesia Romana fundamentum et forma sit ecclesiarum, a qua omnes ecclesias principium sumpsisse nemo recte credentium ignorat: quoniam licet omnium apostolorum par esset electio, beato tamen Petro concessum est ut ceteris praemineret, unde et Cephas vocatur, quia capud et primus est omnium apostolorum. Et quod in capite praecessit, in membris sequi necesse est. Quamobrem sancta Romana ecclesia eius merito Domini voce consecrata et sanctorum patrum auctoritate roborata primatum tenet omnium ecclesiarum, ad quam tam summa episcoporum negotia et iudicia atque querellas quam et maiores ecclesiarum quaestiones, quasi ad capud semper referenda sunt. Nam et qui se scit alius esse praepositum, non moleste ferat aliquem esse sibi praelatum. Ipsa namque ecclesia quae prima est, ita reliquis ecclesiis vices suas credidit largiendas, ut in partem sint vocatae sollicitudinis, non in plenitudinem potestatis*: ed. P. Hinschius, *Decretales Pseudo-Isidorianae et Capitula Angilramni*, Lipsiae, 1863, p. 712. Sulla genesi di questo testo: A. Marchetti o, *La "fortuna" di una falsificazione. Lo spirito dello Pseudo-Isidoro aleggia nel nuovo Codice di Diritto Canonico?*, in *Fälschungen im Mittelalter. Internationaler Kongress der Monumenta Germaniae Historica. München, 16.-19. September 1986*, II, Hannover, 1988 (MGH, Schriften, XXXIII, 2), p. 398-401; *Idem*, "In partem sollicitudinis... non in plenitudinem potestatis". *Evoluzione e "fortuna" di una formula di rapporto Primato-Episcopato, "Apollinaris"*, LXVI (1993), p. 451-485.

²⁸ Sul pallio romano J. Martí Bonet, *Roma y las Iglesias particulares en la concesión del palio a los obispos y arzobispos de Occidente. Año 513-1143*, Barcelona 1976 (Colectánea San Paciano, XXI); segnatamente sulla connessione con le funzioni metropolitiche nel contesto della riforma del secolo XI: Marchetti o, "In partem sollicitudinis", p. 466 ss.

assegnato una particolare responsabilità ecclesiale al vescovo della città residenza della corte²⁹.

Nell'ultima parte del IV secolo, e fino al 402, era stata questa la condizione del vescovo milanese³⁰. Sicché al presule di Milano si rivolgevano i colleghi e le sinodi d'Africa e di Spagna, dell'Illirico e delle Gallie³¹. In particolare al successore di Ambrogio, Simpliciano, fu assegnato dalle Chiese della diocesi imperiale gallicana delle Sette Provincie il compito di dirimere sinodalmente il contrasto *de honore primatus* sorto tra i presuli di Vienne e di Arles. Il concilio di Torino, che si radunò per deliberare il merito il 22 settembre 398 (o 399)³² e che ebbe pure una particolare fortuna nelle successive collezioni canoniche delle Gallie e della Spagna³³, nel 417 dal papa romano Zosimo fu percepito e definito come *indebita synodus*³⁴, che aveva operato *in Apostolicae Sedis iniuriam*³⁵. Le sue decisioni collegiali furono annullate e sovvertite a favore di Arles da nuove disposizioni romane. Merita rimarcare il principio addotto dal papa a legittimazione del proprio intervento: la presunta provenienza romana del primo vescovo di Arles, Trofimo³⁶, che una successiva sinodica arelatense a papa Leone I avrebbe senz'altro definito discepolo di Pietro, da questi inviato quale protovescovo della città ed evangelizzatore delle Gallie³⁷.

²⁹ Concilium Serdicense (a. 343), can. 9b lat. (Turner, 6) / 9a gr.: "*Et hoc consequens esse videtur, ut de qualibet provincia episcopi ad eum fratrem et coepiscopum nostrum preces mittant, qui in metropolim consistit, ut ille et diaconum eius et supplicationes destinet, tribuens commendaticias epistulas ratione ad fratres et coepiscopos nostros, qui in illo tempore in his regionibus et urbibus morantur, in quibus felix et laetus Augustus rem publicam gubernat*": *Discipline Générale Antique (IVe-IXe s.)*, I, 2: *Les Canons des Synodes Particuliers (CSP)*, ed. P. P. Joannou, Grottaferrata, 1962 (Pontificia Commissione per la redazione del Codice di Diritto Canonico Orientale. Fonti, IX), p. 171. Per i problemi relativi alla datazione pun vedersi, tra gli altri: L. W. Barnard, *The Council of Serdica. Some Problems Reassessed*, "Annuaire Historiae Conciliorum", XII (1980), p. 179-181.

³⁰ Divenuta sede dell'Augusto occidentale Massimiano con l'instaurazione della tetrarchia dioclessiana del penultimo decennio del II secolo, Milano vide successivamente nel proprio *palatium* le presenze (saltuarie, ma comunque rilevanti sul piano ecclesiastico, perhc occasioni di importanti o di solenni assemblee episcopali) di Costantino e dei suoi figli e successori, Costante e Costanzo II. Nella seconda metr del IV secolo, dopo le ripetute presenze di Valentiniano I, con Graziano e Valentiniano II la *sedes Imperii* si venne fissando con una certa stabilità in questa residenza italica fino al 402, quando essa venne abbandonata - in modo poi rivelatosi definitivo - dal figlio di Teodosio, Onorio. Cfr. al riguardo M. Bonfioli, *Soggetti imperiali a Milano e ad Aquileia da Diocleziano a Valentiniano III*, in *Aquileia e Milano*, Aquileia, 1973 (Antichit. Alto Adriatiche, IV), p. 125-149; *Milano capitale dell'Impero romano. 286-402*, cur. G. Sena Chiesa, Milano, 1990, p. 30 sq.; M. Sordi, *Come Milano divenne capitale*, in *L'impero romano-cristiano*, Roma, 1991, p. 33-45.

³¹ Alzati, *Residenza imperiale e preminenza ecclesiastica in Occidente*, p. 95-96.

³² Sulle questioni di datazione un rapido ragguaglio anche in Pietri, *Roma Christiana*, II, p. 95-106.

³³ Cfr. concilio di Riez del 439, can. 1; concilio di Oranges del 441, can. 23 (24) (*Concilia Galliae*, A. 314 - A. 506, ed. Ch. Munier, Turnholt, 1963 [CCL, CXLVIII], p. 64, 84); concilio Toletano XII del 681, can. 4 (*Concilios Visigóticos e Hispano-Romanos*, ed. J. Vives [- T. Marín Martínez - G. Martínez Díez], Barcelona-Madrid, 1963, p. 391-392).

³⁴ Zosimus Romanus, *Epistula VII*, in *Collectio Arelatensis*, ed. W. Gundlach, Berolini 1892 (MGH, *Epistolae*, III), p. 11.

³⁵ *Idem*, *Epistula V*: MGH, *Epistolae*, III, p. 10.

³⁶ *Idem*, *Epistolae: I, II, III, V*: MGH, *Epistolae*, III, p. 6, 16-20; 8. 40 - 9. 2; 9, 35-36; 11, 27-34.

³⁷ MGH, *Epistolae*, III, p. 19, 27-30.

Da allora il topos del protovescovo petrino sarebbe stato sistematicamente ripreso in tutto l'Occidente quale giustificazione ideologica della preminenza di alcune sedi in ambito locale, nel quadro peraltro di un sistema saldamente incentrato nella sua globalità sulla *cathedra Petri* romana³⁸.

Nel secolo VIII Paolo Diacono, nei *Gesta Episcoporum Mettensium*, delinea al riguardo un'interessante sintesi, in cui viene inserita anche la sede milanese: "il beato Pietro, che nel numero degli apostoli era il primo e spiccava come fortissima guida, avendo dapprima fondata la Chiesa ad Antiochia e avendola intitolata al suo seggio, con ogni sollecitudine si diresse alla città che allora era capo di tutto il mondo, ossia la città di Romolo. Come dunque giunse a Roma, al fine di sottomettere con la parola della fede al giogo di Cristo Signore tutte le più importanti città situate in Occidente, subito inviò gli uomini migliori a più preparati della sua cerchia. Mandò dunque Apollinare a Ravenna, Leucio a Brindisi, Anatolio a Milano. Marco poi, che tra i suoi discepoli era considerato il più ragguardevole, venne da lui destinato ad Aquileia" (è superfluo ricordare che Paolo Diacono era originario del patriarcato aquileiese)³⁹.

Il racconto del dotto monaco longobardo risulta comunque estraneo all'ambiente milanese: un carne degli inizi del secolo VIII, volto a celebrare le glorie di Milano e segnatamente i suoi santi e lo splendore della sua sede metropolitana, non ha alcun cenno al tema del protovescovo petrino⁴⁰. E quando attorno al Mille la Chiesa milanese volle dotarsi - come s'è detto - di una narrazione in merito alle proprie origini, si ispirò a criteri ecclesiologici analogamente estranei al principio petrino e attinse a fonti nient'affatto romane. All'origine del *De adventu Barnabe* contenuto nel *De situ* sta in effetti una notizia presente nei Cataloghi greci dei 70 (72) Discepoli e Apostoli di Cristo, notizia a sua volta dipendente per una certa parte dalla letteratura pseudoclementina.

Al momento della rielaborazione milanese, la notizia aveva già in ambito greco una lunga storia. Alla fine del VII o, forse meglio, agli inizi dell'VIII secolo in area costantinopolitana un anonimo autore, cui fu attribuito il nome di Epifanio, aveva compilato un fortunato *Catalogo dei 70 Apostoli*, facendo di ciascuno di essi il protovescovo di un'importante sede episcopale. In tale elenco quale primo annunciatore dell'Evangelo a Roma e in seguito "vescovo di Milano" veniva indicato nell'antichità cristiana⁴¹ e da Ambrogio definito con Pietro, Giacomo e Giovanni "colonna della

³⁸ Cfr. C. Alzati, *La fondazione apostolica delle Chiese latine. La specificità milanese*, in *Ambrosiana Ecclesia. Studi sulla Chiesa milanese e l'ecumene cristiana fra tarda antichità e medioevo*, Milano, 1993 (Archivio Ambrosiano, LXV), p. 153 ss.

³⁹ "Statim ut promisso sancti Spiritus munere beati apostoli potiti sunt et confirmati, illico quam unusquisque eorum provinciam vel regionem praedicaturus adgredi deberet, communi consilio iuxta divinam provisionem sorte decemunt. Singulis igitur ad sibi delegata loca pergentibus, beatus Petrus, qui in eorum numero primus erat et quasi dux fortissimus eminebat, ad eam quae totius tunc mundi caput erat, hoc est urbem Romuleam, tota alacritate contendit, fundata prius apud Antichiam ecclesiam ac suae sedis nomine dedicata. Igitur cum Romam pervenisset, illico qui summas quasque urbes in occiduo positas Christo domino per verbum fidei subiugaret, optimos eruditosque viros ex suo consortio direxit. Tunc denique Apollinarem Ravennam, Leucium Brundisium, Anatolium Mediolanum misit. Marcum vero, qui praecipuus inter eius discipulos habebatur, Aquilegiam destinavit". Paulus Diaconus, *Gesta Episcoporum Mettensium*, ed. G. H. Pertz, Hannoverae, 1829 (MGH, SS, II), p. 261.

⁴⁰ *Versum de Mediolano civitate*, ed. G. B. Pighi, *Versus de Verona et versus de Mediolano civitate*, Bologna, 1960 (Universitè degli Studi di Bologna. Facoltà di Lettere e Filosofia. Studi pubblicati dall'Istituto di Filologia Classica, VII), p. 90, 146.

⁴¹ Ed. F. Scorza Barcellona, Torino, 1975 (Corona Patrum, I).

Chiesa"⁴². È interessante osservare come, in quello stesso scritto, la succcuccessiva notizia relativa al protovescovo di Costantinopoli, Stachys, evidenzia la distinzione tra il ministero episcopale dei Settanta, ossssssia dei Discepoli di Cristo solitamente anch'essi designati col titolo di Apostoli, e la missione universale, non legata ad alcuna specifica sede, propria dei Dodici, i quali per guidare le singole Chiese sorte dalla loro predicazione avevano stabilito localmente un vescovo per ciascuna di esse: e appunto il caso di Stachys, preposto da Andrea alla Chiesa fondata da Andrea stesso a Bisanzio⁴³.

Non è certamente questa la sede per affrontare il tema, pur interessante, delle circostanze che tra la fine del VII secolo e l'inizio del successivo portarono un greco ad inserire, con collocazione di particolare rilievo, la Chiesa milanese tra i seggi rielaborazione cui questo dato fu sotto posto al momento della sua recezione nell'ambito della *scientia Ambrosiana*.

Nel milanese *De situ Barnaba* non è più il "vescovo di Milano", egli assume i lineamenti dell'apostolo peregrinante⁴⁴, è il *gentium didascalus*⁴⁵, destinato "ad gentium

⁴² Ambrosius, *Expositio de Psalmo CXVIII*, V, 39, ed. M. Petschenig, Vindobonae-Lipsiae, 1913 (CSEL, LXII), p. 103; cfr. Clemente Alessandrino in Eusebius Caesariensis, *Historia Ecclesiastica*, II, 1.4, ed. E. Schwartz, *Eusebius Werke*, II, 1, Leipzig, 1903 (GCS, IX, 1), p. 104.

⁴³ Ed. Schermann, *Prophetarum vitae*, 120, 19-20. Per la ripresa della notizia nei successivi analoghi cataloghi, primo fra tutti quello dello Ps. Doroteo, probabilmente redatto dopo l'811: *Ibidem*, p. 137, 7-10, 146, 7-10, 180-181. Caratteri analoghi presenta la successiva narrazione di Epiphanius Monachus, *Vita Sancti Andreae*: PG, CXX, c. 244 C. Per una compiuta teorizzazione al riguardo, si vedano agli inizi del XIII secolo gli scritti antilatini di Nicola Mesaritis: ed. A. Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion*, I, "Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologische und historische Klasse", 1922, 5, p. 54 ss.; ma cfr. anche II, 1923, 2, p. 22. Anche il nome di Andrea all'inizio del catalogo episcopale costantinopolitano, da Efreem aggiunto attorno al 1313 alla sua cronaca in versi (*Imperatorum et Patriarcharum recensio*, vv. 9565 ss., cur. I. Bekker, Bonnae, 1840 [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, XVII], p. 338 ss.; PG, CXLIII, cc. 349 ss.), sta come indicazione della fonte dell'episcopato della città imperiale e non come designazione del suo primo vescovo, che c dell'apostolo quale protovescovo appare, con riferimento a Pietro, fin dal Cronografo del 354 (*Chronographus anni CCCLIII*, ed. Th. Mommsen, Berolini, 1882 [MGH, Auct. Antiquiss., IX: Chronica Minora, I], p. 73, 6-8. Di siffatta ecclesiologia romana non mancarono peraltro saltuari riflessi anche in Oriente. Il Morini li ha rimarcati per i secoli V e VI (ma si veda pure *Chronicon Paschale*, 224: PG, XCII, c. 545), segnalandone la presenza ancora nella *Chronographia brevis*, posta sotto il nome del patriarca Niceforo (PG, C, cc. 1040 A; 1049 C; 1053 A): E. Morini, *Richiami alle tradizioni di apostolicità ed organizzazione ecclesiastica nelle sedi patriarcali d'Oriente*, "Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano", LXXXIX (1980-1981), pp. 35-36. Un'ultima testimonianza in tal senso sembra potersi cogliere nell'icona raffigurante l'abbraccio tra i due apostoli e fratelli Pietro e Andrea voluta dal patriarca ecumenico Athinagoras per fissare il ricordo del dialogo da lui avviato col papa romano Paolo VI nell'incontro gerosolimitano del 5 Gennaio 1964, icona ora conservata nella sede del Pontificio Consiglio per la promozione dell'Unità dei Cristiani. Lo schema iconografico riprende evidentemente l'immagine d'origine paleocristiana, e ampiamente diffusa in ambito bizantino, di Pietro e Paolo affrontati e, come gir ad Aquileia abbracciati (alcuni esempi antichi in *DACL*, XIV, I, Paris, 1939, cc. 939 ss.; Pietri, *Roma Christiana*, II, p. 1572-1574), ma il significato che ne risulta è profondamente diverso. L'unità nell'apostolato e nel mantrio, che la raffigurazione tradizionale significava, lascia il posto nella nuova immagine a una simbologia "ecumenica", in cui si viene stabilendo identificazione tra le figure dei due apostoli e le cattedre episcopali dell'Antica e della Nuova Roma.

⁴⁴ "Barnabas igitur ... Cyprum patriam repetit insulam, et nichilominus praedicationis evangelice inunctum sibi opus exercere non desit ... Non post multum denique temporis ascendens navim cum aliis ipse instituerat christiane fidei cultoribus urbem adiit Romam, velut totius orbis dominam invisere cupiens ... primus ex apostolis libere protestans inopinatum Filii Dei vivi ac veri adventum romano cetui proclamavit [la notizia - di origine pseudoclementina - era gir nel testo pseudopifaniano] ... Et quoniam post romanam

*magisterium*⁴⁶, che a Milano, dopo aver fondato la Chiesa, ordina un discepolo quale protovescovo locale. Come nella notizia pseudoepifaniana sulla Chiesa di Costantinopoli, anche a Milano dunque l'evangelizzatore è un apostolo non legato ad alcuna sede (la Andrea, qui Barnaba), mentre legato alla Chiesa locale appare il discepolo, dall'apostolo stabilito quale primo vescovo (la Stachya, qui Anatalone; si noti che fu quest'ultimo nome - non l'Anatolio di Paolo Diacono - a fissarsi nella tradizione ecclesiastica ambrosiana).

E' evidente in tutto ciò la presenza a Milano di una concezione ecclesiologica consonante col sentire orientale, una concezione nella quale l'apostolicità stessa si definisce prescindendo dal principio petrino e non è neppure considerata fondativa di rango ecclesiastico. In effetti la collocazione della metropoli milanese subito dopo la sede romana nell'ordinamento ecclesiastico dell'Occidente è sancita nello scritto ambrosiano in base al principio, fatto proclamare dallo stesso apostolo, che la città "al modo in cui, per l'eccellenza delle sue splendide strutture urbane e per il frequente riproporsi in essa della corte imperiale, risulta godere di preminenza dopo la rocca di Roma ... così, dopo la sede romana, debba sopravanzare tutte le altre nelle prerogative d'autorità in ambito ecclesiastico"⁴⁷. E' questa un'affermazione cui potrebbe accostarsi senza forzature l'orientale can. 28 di Calcedonia: "La città onorata dall'Impero e dal Senato e dotata delle medesime prerogative dell'antica e imperiale Roma, sia innalzata come quella nelle questioni ecclesiastiche e sia seconda dopo di essa"⁴⁸.

Quale importanza la scuola ecclesiastica milanese annettesse a questo enunciato del *De situ* è chiaramente indicato dal cosiddetto Landolfo che, dopo molti decenni, ritenne di dover riproporre quasi alla lettera il passo ora citato nella sezione del suo scritto dedicata alla *Querimonia beati Benedicti archiepiscopi Mediolanensis*⁴⁹.

Al di là diversi quesiti di carattere filologico legati al testo di tale *Querimonia*⁵⁰, presenza nello scritto landolfiano risulta di particolare interesse in rapporto al tema di cui ci stiamo occupando. La *Querimonia* si configura infatti come la riproposizione dell'intervento con cui a Roma, nell'ambito di una sinodo, un presule milanese agli

arcem ... habebatur ... Mediolanum, ... ad eandem ... cursus sui tramitem destinavit ... His ita decursis, beatissimus apostolus Barnabas suam cepit accelerare profectioem... Ad romanum regrediens portum, ingressus navim ad Palestine gremium repedavit": De situ, pp. 16, 17-19, 17, 5-10, 18, 8-12, 20, 9-10, 25.

⁴⁵ *De situ*, p. 17.1

⁴⁶ *De situ*, p. 15. 28. "Apostolo delle genti e maestro dell'ecumenie" c definito l'apostolo Paolo nell'*Encomio di Barnaba* di Leonzio monaco: ed. P. Franchi de' Cavalieri, *Note agiografiche*, VI, Roma, 1920, (Studi e Testi, XXXIII), p. 144.

⁴⁷ "Ut sicut inter reliquas italicarum provinciarum urbes ... post Romanam arcem nitentis structure eminentia atque aulicorum conventu frequentissimo principare videbatur, ita ecclesiastica dicionis prerogativa post Romuleam sedem cunctas excelleret": *De situ*, p. 22, 12-16.

⁴⁸ CCO, pp. 91-92.

⁴⁹ L(andulfus), II, 15, p. 52. Sui molteplici problemi connessi a quest'autore ambrosiano (di cui conosciamo di fatto soltanto l'iniziale del nome) e alla sua opera, si veda J. W. B u s c h, "Landulfi senioris Historia Mediolanensis - Überlieferung, Datierung und Intention", *Deutsches Archiv*, XLV (1989), pp. 1-30. Quanto alla datazione, le argomentazioni di Busch a favore degli anni immediatamente successivi al 1075 non sembrano poter escludere collocazioni cronologiche di qualche lustro più tarde: Alzati, in *Ambrosiana Ecclesia*, pp. 212-214, nota 20.

⁵⁰ Tomea, *Tradizione apostolica*, p. 47-52.

inizi dell'VIII secolo protestò contro l'avocazione papale del diritto di ordinazione del vescovo di Pavia, sede fino ad allora appartenuta alla provincia ecclesiastica ambrosiana⁵¹. La contrarietà della Chiesa di Milano per la sottrazione patita non era mai venuta meno, e il cosiddetto Landolfo vi accenna anche in riferimento all'arcivescovo Ariberto (1018-1045)⁵²; tuttavia l'evocazione dell'episodio nel secolo XI trascendeva la tradizionale rivendicazione di antichi diritti, testimoniando l'importanza che l'ambiente ambrosiano nel secolo XI annetteva all'osservanza dell'ordine canonico, inteso come sicura garanzia per la comunione tra le Chiese. Lo conferma poco dopo il 1072 il cronista Arnolfo. Questi nel suo *Liber gestorum recentium*, dopo aver ricordato come Alrico di Asti nonostante il veto del metropolita milanese avesse ottenuto l'ordinazione episcopale a Roma dal papa, segnala che in quell'occasione l'arcivescovo Arnolfo II aveva risolutamente imposto il corretto ordine canonico all'interno della provincia, scomunicando l'ordinato in un sinodo nel 1008 ed esigendo da lui la pubblica umiliazione nella sede metropolitica, con la rinuncia delle insegne episcopali e un loro nuovo conferimento all'altare di sant'Ambrogio⁵³.

Poiché lo stesso scritto di L(andolfo) nei suoi capitoli conclusivi - capitoli di non facile datazione - accenna, con riferimento ad anni imprecisati tra il 1073 e il 1082, a suffraganei "che erano stati illecitamente sottratti da Gregorio VII alla Chiesa del beato Ambrogio"⁵⁴, si comprende tutto il valore dei principi enunciati attraverso la *Querimonia* di Benedetto.

"Ciascuna metropoli - vi si afferma - e così pure la Sede Apostolica, che ha precedenza rispetto a tutte le dignità, fino a questo momento s'è attenuta in modo tassativo ai confini per lei fissati dai santi padri. Di tali confini papa Callisto dice nella sua decretale: Nessuno con illecita presunzione usurpi i confini altrui, dei quali

⁵¹ *Liber Pontificalis*, ed. L. Duchesne, I. Paris, 1955 (Bibliothèque des Ecoles Françaises d'Athènes et de Rome), p. 391-392. G. P. Bognetti, *Le origini della consacrazione del vescovo di Pavia da parte del Pontefice romano e la fine dell'arianesimo presso i Longobardi*, in *Atti e memorie del IV Congresso Storico Lombardo*, Milano, 1940, p. 91-157 (reed. in *L'etr longobarda*, I, p. 143-217) [anche in G. Tabacco, *Espedienti politici e persuasioni religiose nel Medio Evo di Gian Piero Bognetti*, "Rivista di Storia della Chiesa in Italia", XXIV (1970), p. 509-519]; E. Hoff, *Pavia und seine Bischöfe im Mittelalter*, Pavia, 1943, p. 60 sq.; J. T. Hallenbeck, *Pavia and Rome: The Lombard Monarchy and the Papacy in the Eight Century*, Philadelphia, 1982; V. Lanzani, *La Chiesa pavese nell'alto medioevo*, in *Storia di Pavia*, II, Milano, 1987, p. 448-460.

⁵² L(andulfus), II, 21, p. 58.

⁵³ "*Veniens igitur in conventu Mediolanensis ecclesie, anathematis iaculo consecrati transfixit audaciam ... Hec autem fuit pacis conditio: quod venientes Mediolanum, tertio ab urbe miliario nudis incendendo vestigiis, episcopus codicem, marchio [Manfred, fratrele ζi susβin?atorul episcopuluj] canem baiulans, ante fores ecclesie beati Ambrosii reatus proprios devotissime sunt confessi. Preterea episcopus virgam et anulum suscepti pontificatus supra sancti confessoris altare deposuit, que postea largiente archiepiscopo pie resumpsit. Frater vero illius Mainfredus marchio donavit ecclesie auti talenta quamplurima, unde producta est crux illa pulcherima, que usque hodie precipuis tantum geritur in diebus. Deinde nudis sicut venerant pedibus per medium civitatis ad ecclesiam maiorem Sancte Theotochos usque deveniunt, ab archiepiscopo et clero cunctoque recepti in pace populo*". Arnulfus, I, 19, ed. Scaravelli, p. 78.

⁵⁴ "*Imperator cum ... domno Thealdo omnibus cum suffraganeis, praeter illos quos ipse Gregorius illicite ... a beati ... Ambrosii ecclesia abraserat*". L(andulfus), III, 32, (IV, 2), p. 99. 36-39. A. Lucioni, *A proposito di una sottrazione di suffraganee alla metropoli ambrosiana durante l'episcopato di Tedaldo (1075-1085)*, "Aevum", LV, (1981), p. 229 ss.

Signore stesso ha parlato dicendo: Non valicare gli antichi confini che hanno posto i tuoi padri⁵⁵.

Si noti inoltre che per l'autore ambrosiano la difesa e la custodia di tali venerande norme del vivere ecclesiale resta affidata alla comunione delle Chiese, che nella sinodo dei rispettivi vescovi si esprime. Nella immaginaria ricostruzione di L(ando)lfo, l'appello rivolto da Benedetto ai colleghi riuniti in sinodo si conclude con queste parole: "E così ogni Chiesa che desideri conservarsi fedele ai santi padri e voglia rendere onore ai loro decreti, affinché essa stessa non debba subire simili offese, assuma schiettamente e con carità provvedimenti a favore della nostra lagnanza"⁵⁶.

Tutto ciò è certamente altra cosa rispetto alle resi professate dalla Chiesa romana; basterebbe pensare al coevo *Dictatus papae*, e a quel suo VII enunciato, che al pontefice romano attribuiva la facoltà, "secondo le esigenze dei tempi", di "stabilire nuove leggi" [*Quod illi soli [Romano pontifici] licet pro temporis necessitate novas leges condere* (la tesi no. VIII); *Quod illi liceat de sede ad sedem necessitate cogente episcopos transmutare* (la tesi no. XIII); *Quod de omni ecclesia quocunq; voluerit clericum valeat ordinare* (la tesi no. XIV); *Quod ab illo ordinatus alii ecclesiae preesse potest* (la tesi no. XV); *Quod sententia illius a nullo debeat retractari*]⁵⁷. Tuttavia si deve notare come il testo ambrosiano non ponga assolutamente in discussione la preminenza della Santa Sede, e neppure contesti il principio petrino che ne stava a fondamento: anche nella *Querimonia* il papa è colui al quale è stato affidato il mondo intero e di lui "la Verità stessa ha detto: Io ho pregato per te, Pietro, perché non venga meno la tua fede, e tu una volta ravveduto conferma i tuoi fratelli"⁵⁸.

Questi assunti dell'ecclesiologia romana non soltanto non vengono affatto confutati, ma appaiono circondati da grande rispetto, ciò non toglie che nella prospettiva ambrosiana del cosiddetto Landolfo criterio di ortoprasi restino i *sanctorum decreta*⁵⁹.

⁵⁵ "Unaquaeque metropolis ac sedes apostolica quae universis praepollet dignitatibus suos terminos a sanctis patribus constitutos ordinative nunc usque tenet, de quibus papa Calistus suo in decreto dicit: "Nemo alterius terminos praesumptione illicita usurpet, unde Dominus loquitur dicens: Ne transgrediaris terminos antiquos, quos posuerunt patres tui": L(ando)lfus, II, 15, p. 52. 45-48. Calixtus, *Epistula ad omnes Galliarum urbium episcopos*, in *Decretales Pseudo-Isidorianae*, ed. Inschius, p. 138-139

⁵⁶ "Itaque unaquaeque ecclesia, quae sanctis fidem maioribus servare desiderat ac sanctorum decreta honorare contendit, nostrae querimoniae fideliter et caritative, ut sibi ne similia patiatur provideat". Landulfus, II, 15, p. 52. 48-50.

⁵⁷ Gregorii VII, *Registrum*, II, 55, a, ed. E. Caspar, I, Berlin, 1920 (*MGH, Epistolae selectae in usum scholarum*, II, 1), pp. 203-206.

⁵⁸ "Summo coelorum conditori ... gratias refero immensas, pontificem quod talem sanctae sedis apostolicae virum clementer eligere ac misericorditer ordinare sua ineffabili pietate disposuit ... qui operibus bonis, admonitionibus sanctis orbem sibi commissum confortare et errantes docere non desinit. De quo Veritas ait: "Ego pro te rogavi Petre, ut non deficiat fides tua, et tu aliquando conversus confirma fratres tuos": L(ando)lfus, II, 15, p. 51. 23-31. Luca, XXII, 32

⁵⁹ C. Alzati, *Tradizione e disciplina ecclesiastica nel dibattito tra Ambrosiani e Patarini a Milano nell'etr di Gregorio VII*, in *La Riforma Gregoriana e l'Europa. Atti del Congresso Internazionale promosso in occasione del IX Centenario della morte di Gregorio VII (1085-1985)*. Salerno, 20-25 maggio 1985, II, Roma, 1992 (Studi Gregoriani, XIV), pp. 175-194; in *Ambrosiana Ecclesia*, pp. 187-206; *Idem*, *Chiesa ambrosiana e tradizione liturgica a Milano tra XI e XII secolo*, in *Atti dell' XI Congresso Internazionale di Studi sull'Alto Medioevo: Milano e il suo territorio in etr comunale (XI-XII secolo)*. Milano, 26-30 ottobre 1987, I, Spoleto, 1989, pp. 414-415; in *Ambrosiana Ecclesia*, pp. 272-273.

La situazione verificata da Wilhelm de Vries nelle procedure dei grandi concili antichi, in cui l'Oriente e Roma - pur muovendo da prospettive ecclesiologiche diverse - vitalmente interagiscono, non può dunque limitarsi ai soli rapporti tra quei due grandi poli dell'ecumene cristiana. Anche all'interno dell'Occidente latino nel corso del primo Millennio la comunione delle Chiese appare essere stata concretamente una sinfonica convergenza di voci diverse, che proprio nella conservata reciproca comunione trovavano la loro pianzzi legittimazione.

Non credo che la Storia della Chiesa debba essere "ecumenica", come non deve essere apologetica, trattandosi de disciplina scientifica, e no di creazione ideologica. Ma proprio salvaguardando il suo rigore metodologico essa mi sembra poter offrire materiali preziosi per una riflessione che, non piu allo storico compete, ma a quanti hanno il compito di guidare le Chiese in coerente continuità rispotto alle precedenti esperienze a a colore che delle Chiese sono chiamati a illuminare la testimonianza storica attraverso la teologia. In questo giorno solenne, che segna indelebilmente la mia vita di ricercatore (e non soltanto di ricercatore), mi sia permesso di offrire questo breve contributo quale umile, riconoscente omaggio a questa Università, dove la fine dell'ideocrazia ha ambiti del sapere. E'un omaggio, ma è altresì un auspicio perché nella solidarietà propria della *Universitas Studiorum* e sulla scia di iniziative già in atto, il dialogo interdisciplinare possa svilupparsi in forme sempre più ampie, arricchendo non soltanto il mondo della ricerca scientifica, ma l'intera società a la sua vita culturale.

CONSEMĂRI VENEȚIENE REFERITOARE LA ȚĂRILE ROMÂNE ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVI-LEA

CRISTIAN LUCA

ABSTRACT. *Venetian Notes Concerning the Romanian Countries in the Second Half of the Sixteenth Century.* The information offered by three Venetian narrative sources, preserved at the Marciana Library, reveals the specific relations of the Romanian Countries with the Ottoman Porte to the end of the sixteenth century, the Transylvanian Principality enjoying a less restrictive situation as compared to Wallachia and Moldavia.

Rezultantă a unui proces progresiv, determinat de redefinirea politicii externe otomane, odată cu domnia lui Süleyman Magnificul (1520-1566), suzeranitatea Porții Otomane asupra Țărilor Române capătă un aspect restrictiv și efectiv, definit prin accentuarea amestecului în numirea domnilor, creșterea constantă a haraciului, a diverselor obligații aferente acestuia, precum și a peșcheșurilor, mai ales ca o consecință a competiției acerbe pentru tron¹. Regimul dominației otomane s-a manifestat diferențiat în cele trei state din spațiul românesc, cum de altfel și amestecul direct al Porții a cunoscut variații sensibile în funcție de subiectul raporturilor suzeran-vasal. Cazul Transilvaniei este fără îndoială elocvent în a reflecta coordonatele unei politici întotdeauna concesivă și mult mai puțin restrictivă, cantonată în limitele unei suzeranități protectoare pe care Poarta a promovat-o cu regularitate în raporturile cu ardelenii².

Realitățile politice din spațiul sud-est european, locul și rolul țărilor române în raporturile de forțe ale continentului sunt receptate diferit la curțile occidentale. Rapoartele ambasadurilor aflați pe lângă Înalta Poartă sau relațiile călătorilor străini, ca surse de primă importanță, sesizează accentuarea controlului otoman asupra Țărilor Române, îndeosebi în ceea ce privește Țara Românească și Moldova. Aceste informații se regăsesc chiar și în consemnările mărunte care surprind dintr-un amalgam de știri, de diverse proveniențe, date relevante în măsură a ilustra percepția occidentală a evoluției raporturilor Porții cu spațiul românesc. Astfel, agravarea dominației otomane, efectivă și restrictivă, devenită atât de apăsătoare în Țara Românească și Moldova în ultimul sfert al secolului al

¹ Mihai Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în secolele XV-XVI*, în "Studii și materiale de istorie medie", II, 1957, pp. 10-14, 28-30; I d e m, *Variațiile exploatării Țării Românești de către Poarta Otomană în secolele XVI-XVII*, în "Studii. Revistă de istorie", nr. 2, anul IX (1958), p. 60 și urm; Mihai Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă*, București, 1993, p. 245; I d e m, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în ultimul sfert al veacului XVI*, în "Studii și materiale de istorie medie", XII, 1994, pp. 4-46.

² Bogdan Murgescu, *Istorie românească - Istorie universală (600-1800)*, București, 1994, p. 101.

XVI-lea³, se reflectă și în câteva însemnări care, deși nu întotdeauna consistente și de primă mână, contribuie pe deplin, chiar și în calitatea lor de surse secundare, la conturarea unei imagini reprezentative a raporturilor Țărilor Române cu Poarta, așa cum aceste relații politice erau privite și înțelese în Occident. Din câteva asemenea scurte consemnări, cuprinse într-o serie de manuscrise venețiene, desprindem informații menite a confirma relatările unor documente de importanță majoră, mai ales cu referire la obligațiile militare ale Țărilor Române față de Imperiul Otoman.

Interpretări abuzive ale statutului juridic al Țărilor Române, obligațiile impuse acestora de către sultan vizau participarea cu detașamente de oșteni la campaniile Porții, furnituri de provizii sau oameni pentru lucrul la cetăți; erau însă incompatibile, în virtutea legislației islamice, cu plata haraciului, care reprezenta în același timp și o răscumpărare a slujbei militare⁴. Aceste abuzuri s-au dovedit un factor integrator al Țărilor Române în cadrul regimului de dominație efectivă a Imperiului Otoman, de vreme ce Țara Românească și Moldova au fost asimilate în optica sultanilor unor provincii otomane, iar domnilor români li se aplica un tratament asemănător beilerbeilor, supușii din spațiul românesc fiind identificați cu simplele raiale⁵.

În cel de-al treilea volum manuscris, din cele cinci ale seriei *Memorie pubbliche della Repubblica Veneta (ovvero Diari degli affari trattati in Senato e delle notizie ivi pervenute)*⁶, se regăsește o scurtă mențiune despre contingentele militare ale Moldovei și Țării Românești, care erau trimise în calitatea lor de supuse ale Porții spre a participa la campaniile oastei otomane. Cuprinse în cadrul mai larg al unor consemnări despre statul otoman în vremea lui Süleyman Magnificul - o notiță de pe marginea manuscrisului precizează limpede demersul autorului anonim: *Description di Soliman Imperatore* -, știrile despre români și obligațiile militare impuse acestora de către Poartă precizează că oastea otomană beneficia de sprijinul a "... 20 de mii de călăreți valahi, creștini obligați să călărească cu armata [otomană] fără nici o plată; sunt înarmați cu spadă ... și scut și e [sic!] foarte buni oșteni ... și încă 25 de mii de călăreți moldoveni și aceștia creștini, înarmați și obligați ca ceilalți și destul de buni oșteni"⁷.

Date similare sunt cuprinse și într-o scurtă mențiune din ultimul sfert al secolului al XVI-lea: "... oastea ... sultanului ... are în slujbă alți 20 de mii de călăreți

³ Tahsin Gemil, *Românii și otomanii în secolele XIV-XVI*, București, 1991, pp. 186-187.

⁴ Mihai Maxim, *Obligațiile militare, în muncă și în transport ale Moldovei și Țării Românești față de Poartă în a doua jumătate a veacului XVI*, în "Analele Universității București. Istorie", anul XXVIII (1979), p. 100

⁵ *Ibidem*, p. 101; *Idem*, *Țările Române...*, pp. 244-245.

⁶ Pietro Zorzanello, *Inventari dei manoscritti delle biblioteche d'Italia, vol LXXXV (Venezia, Biblioteca Marciana, Mss. Italiani - Classe VII nn. 501-10001)*, Florența, 1963, p. 95.

⁷ "... 20 m(illa) cavalli di Valacchi et questi sono Christiani e obligati a cavalcare con l'esercito, senza stipendio alcuno, sono amati di spada ... et targa et è [sic!] bonissima gente ... anco à 25 m(illa) cavalli di Bogdani, questi ancora sono Christiani armati e obligati come gli altri e sono assai buona gente". (*Memorie pubbliche del 1558 sino 1560. Diario delle cose di Pregadi più importanti et degne di Memoria delli anni 1558-1559*, Biblioteca Nazionale Marciana - Veneția, ms. ital. VII 810 (7298), fila 99).

de la cei doi voievozi, moldovean și valah, creștini greci [ortodocși n. n.]...⁸.

Fără îndoială că aceste consemnări trebuie privite cu circumspecție, deoarece datele furnizate sunt vizibil supraevaluate. Într-un singur caz efectivele militare se apropie ca număr de cifrele furnizate în documentele venețiene: concentrarea de oști din 1583, când 31000 de oameni au fost gata la ordinul otomanilor, pentru proiectata intervenție împotriva hanului crâmlean Mehmed Giray, răzvrătit împotriva Porții, dar acești oșteni erau furnizați de Țara Românească, Moldova și Transilvania la un loc și nicidecum de fiecare în parte⁹. În genere lipsea obligativitatea furnizării unui număr fix de oșteni, domnii români răspundeau ordinelor Porții prin trimiterea unor detașamente variabile ca număr de oameni, obligate a se întreține pe cheltuială proprie pe întreaga durată a campaniei la care luau parte¹⁰. Arbitrariul acestor solicitări, care îmbrăcau de cele mai multe ori forma unor porunci ferme, încălca fățiș statutul juridic al țărilor române, care în calitatea lor de tributare nu erau cu nimic datoare a răspunde pentru acoperirea unor asemenea obligații.

Încălcarea constantă a autonomiei țărilor române, dublată de creșterea periodică a haraciului și de exacerbarea competiției pentru tron - în special în Țara Românească, unde se va ajunge la contribuții uriașe în contul peșcheșurilor împărțite la Poartă pentru menținerea sau acederea în scaunul domnesc - au deteriorat treptat situația Moldovei și Țării Românești, ce tind să dispară ca subiecte de drept din relațiile internaționale¹¹. Situația Transilvaniei comporta însă o diferență apreciabilă, aici controlul otoman rămânând în limitele unei suzeranități care excludea arbitrariul manifestat dincolo de Carpați, autonomia internă și permisibilitatea unei politici externe conformă principiului "prieteni prietenului și dușman dușmanului" funcționând neîngrădite. Situația privilegiată a ardelenilor, în raporturile lor cu Înalta Poartă, se reflectă și într-un scurt fragment al unei relatări: *Relatione da Costantinopoli di Mons(ignor Gio(vanni) Franc(esc)o Moresini, che fu poi Cardinale, ritornato di Bailo de Sultan Amurat Sig(no)re di Turchi, l'anno 1581, letta in Senato*, cuprinsă într-un manuscris miscelaneu venețian. Făcând o trecere în revistă a posesiunilor otomane din Europa se menționează: "... Transilvania, totuși în aceea turcul nu e stăpân ca [în] celelalte, Valahia și Bogdania [Moldova n. n.], unde sultanul trimite creștini să guverneze acele popoare, cu stindardul său și cu numele de voievod și îi schimbă și înalță când îi place, în afară de cei din Transilvania"¹².

⁸ "... essercito ... del Gran Turco ... ha ser(vizi)o altri 20 m(illa) cavalli da gli due voivoda, Bogdano et valacco, christiani Greci ..." (Giovanni Batista Grimaldo, *Dalle relationi de diversi Ambasciatori fatte a molti potentati*, vol. I, Biblioteca Nazionale Marciana - Veneția, ms. ital. VII 2682 (12894), fila 431).

⁹ Mihai Maxim, *Obligațiile militare...*, p. 102.

¹⁰ *Ibidem*, p. 104.

¹¹ Mihai Maxim, *Țările Române...*, p. 244.

¹² "... et regni di Transilvania, se bene di quelli Turco non è patrone come delli altri, Valachia et Bogdania, dove il Gran Sig(no)re manda cristiani à governare quei popoli con il suo stendardo et con il nome di Voivoda et li muta et leva quando li piace ecetto quelli di Transilvania". (*Relazioni di Turchia*, Biblioteca Nazionale Marciana - Veneția, ms. ital. VII 882 (8505), fila 2 verso).

Regimul de largă autonomie rezervat de Poartă Transilvaniei își găsea explicație în primul rând în considerente de ordin strategic, care reclamau poziționarea unui stat tampon interpus între posesiunile Porții, Habsburgi și Uniunea polono-lituană¹³. Transilvania, ca principat autonom sub suzeranitate otomană, răspundea întocmai acestor cerințe de politică externă și strategie militară a Înaltei Porți, care astfel reușea să gestioneze mai eficient politica sa de securitate în posesiunile ce le deținea în Ungaria, direct amenințate de conflictele cu Habsburgii. Consolidarea acestui statut, sub un regim de suzeranitate relaxată a Imperiului Otoman asupra Principatului, s-a manifestat și mai pregnant la începutul ultimului sfert al veacului XVI, când Poarta a reușit să obțină alegerea candidatului pe care îl susținea ca rege al Poloniei, nimeni altul decât Ștefan Báthory, fost principe al Transilvaniei până la data desemnării de către Seimul polonez.

Un raport din 1575 al venețianului Girolamo Lippomano, care va deține și demnitatea de bail al Serenissimei Republici, consemna câteva rânduri despre posibilitatea impunerii candidaturii principelui transilvan la tronul Uniunii polono-lituane. Cunoscut și prin alte mențiuni asupra situației din Țările Române din anii 1574-1575, raportul lui Lippomano s-a păstrat în mai multe variante¹⁴, una dintre ele găsindu-se într-un manuscris miscelaneu din fondul Bibliotecii Naționale Marciana din Veneția. Această variantă a raportului conține și o scurtă considerație asupra relațiilor principelui transilvan Ștefan Báthory cu polonii; în opinia lui Giovanni Lippomano ardeleanul era văzut drept cel mai indicat dintre competitorii la tronul polon și ca o garanție a menținerii unor relații cordiale cu Poarta, al cărei preferat era datorită disponibilității sale de a promova o politică amicală față de sultan. Lippomano consemna faptul că: "Principele Transilvaniei e în bună înțelegere cu polonii, în bună vecinătate și amicitie pentru că este destul de prețuit de ei și este pus înaintea unora pentru [a deveni] rege al Poloniei, - de s-ar face alte alegeri - ca principe catolic, de bunătate, vitejie și înțelepciune, [în vârstă] de 43 de ani, de la care regatul va putea spera o onestă strângere a banilor pentru nevoile [sale] ... și a trăi sigur, cum se spune, [lipsit] de orice suspiciune de război cu turcul..."¹⁵.

Impunerea principelui transilvan ca principal favorit la accesarea pe tronul Jagellonilor este pe deplin înțeleasă dacă se are în vedere faptul că persoana sa garanta Uniunii polono-lituane stabilirea raporturilor cu Poarta, care, susținându-l pe Ștefan Báthory, urmărea să aducă Republica nobiliară sub influența politicii externe ce o promova, cu scopul de a-i neutraliza pe polonezi prin conservarea unei păci în măsură să reducă simțitor orice posibilitate de a se coaliza cu Habsburgii într-o eventuală alianță împotriva Imperiului Otoman.

¹³ Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 188.

¹⁴ C. Marinescu, *Legăturile Moldovei cu Polonia într-un raport de ambasador venețian (1575)*, în "Revista Istorică", an. XI (1925), nr. 10-12, pp. 270-274 și nota 2 (cu referire la variantele în care s-a păstrat raportul).

¹⁵ "Il Pr(inci)pe di Transilvania ha buona intellig(en)za con Sig(no)ri Polachi et vicina bene et amichevol(men)te perche è assai amato da loro et è messo inanzi da alc(un)i p(er) Re di Polonia - facendosi altra ellet(ion)e - come Pr(inci)pe catt(olic)o di buonta, di valore et di consiglio, di anni 43, dal quale il Regno potrà sperar honesta summa di danari per le occorrenze ... et viver sicuro, come dicono, d'ogni sospetto di querra con il Turco ..." (*Relationi et scritture politiche diverse. Volume secondo*, Biblioteca Nazionale Marciana - Veneția, ms. ital. VII 336 (8662), fila 279).

Alegerea lui Ștefan Báthory ca rege al Poloniei a conservat regimul autonomiei extinse de care beneficia Transilvania, fostului principe succedându-i fratele și mai apoi nepotul său, ce rămânea să domnească sub tutela unui triumvirat de notabili care conduceau țara în perioada minoratului acestuia.

Pe fondul acutizării dominației otomane în Țara Românească și Moldova, concretizată prin limitarea și încălcarea repetată a autonomiei lor, se observă o reflectare a acestei situații receptată și în plan extern, unde numeroase izvoare înregistrează accentuarea controlului Porții la nordul Dunării. În cele câteva surse pe care le-am analizat surprindem tocmai aceste aspecte, care au transformat țările române din subiecte de drept în relațiile internaționale în tributare cu o autonomie din ce în ce mai știrbită, aflate sub povara arbitrarului și a abuzurilor Porții. Transilvania, spre deosebire, a beneficiat de o situație diferită, recunoscută și în plan extern, unde Principatul a dus adeseori o politică distinctă de cea a Imperiului Otoman.

În ansamblul său, a doua jumătate a secolului al XVI-lea este, după cum o relevă și documentele externe, epoca instaurării efective și restrictive a Înaltei Porți în Moldova și Țara Românească, ea constituind totodată perpetuarea largii autonomii a Transilvaniei, așa cum fusese concedată de otomani la constituirea Principatului.

SIGILIILE ORĂȘENEȘTI DIN CELE ȘAPTE COMITATE TRANSILVĂNENE ÎN EVUL MEDIU

RÜSZ-FOGARASI ENIKŐ

ABSTRACT. *Urban Seals in the Seven Transylvanian Districts in the Middle Ages.* The right to have and use seals mirror the level of urbanization and freedom of a community. On the basis of different sources we know the seals of Cluj, Dej, Aiud, Cojocna, Ocna Sibiului, Sic and Bălcaci.

Of course, there were many more urban settlements which were granted the right to use seals, such as Hațeg, Turda, Hunedoara and Abrud.

În evul mediu, sigiliile au avut o valoare istorică și juridică deosebită, deoarece ele au reprezentat o modalitate de autentificare a actelor oficiale emise de diverse foruri și cancelarii. Sigiliul constituia un semn probatoriu al actului emis. În evul mediu doar foarte puține persoane, comunități și instituții aveau sigilii. Prin urmare, dreptul de a avea și a folosi sigilii în evul mediu reflectă într-un fel importanța, gradul de urbanizare și libertate a unei comunități. Cei care au obținut dreptul de a-și confecționa tiparul unui sigiliu pentru propria lor folosință, posedau în general și dreptul de judecată pentru pricinile de pe teritoriul lor.

În Ungaria medievală dreptul sigilar l-a avut în primul rând regele. În timp au fost investiți cu acest drept și alții cum ar fi înalți demnitari ai curții regale, voievozi, bani, locurile de adeverire. În secolul al XIII-lea comiții reprezintă limitele inferioare a celor cu drept sigilar, deoarece utilizarea de nobili fără demnități este extrem de rară în secolul al XIII-lea¹. Paralel cu dreptul sigilar comitatens se formează și câștigă dreptul de a emite acte a orașelor și zonelor privilegiate². În cursul evului mediu în Ungaria s-au folosit de sigilii pentru autentificare, pentru citare la judecată, pentru a întări și încheie, a dovedi și verifica calitatea mărfurilor. Dar fiecare sigiliu a avut o valoare aparte. Cu siguranță, pecetea regelui, voievodului, banilor și altor demnități de rang superior au valoare mare. Alături de acestea, locurile de adeverire vor câștiga un prestigiu însemnat în societate³.

În evul mediu, în Transilvania, locurile de adeverire au avut un rol semnificativ în viața juridică, aceste foruri în procesul de emitere de acte autentice transcriau acte, verificau hotărniciri, consemnau mărturii, încheiau înțelegeri între părți, având dreptul de a elibera acte autentice sub pecete proprie. Din cauza

¹ *DHR XIII*, p. 752-753.

² Kumorovitz L. Bernát, *A magyar pecséttan története a középkorban*, Budapest, 1993.

³ *Idem*, p. 12-23.

existenței mai multor astfel de locuri de adevărire în Transilvania, în comitate însă nici instituția notarului public⁴, nici dreptul orașelor de a elibera documentele nu a putut să se desfășoare și să se dezvolte.

Deși sigiliul comitelui era considerat sigiliu oficial deoarece era al reprezentantului puterii, totuși în problemele de drept privat autentificarea actelor se făcea de locurile de adevărire deoarece erau considerate de o valoare probatorie mai mare⁵. În cazul emiterii actelor comitatense pentru autentificare se folosea sigiliul comitelui și al vicecomitelui. De regulă, aceste acte sunt utilizate cu ocazia adunărilor generale comitatense⁶.

Pe la începutul secolului al XIV-lea orașele mai mari vor dobândi o importanță politică considerabilă. Acesta manifestându-se printre altele și prin obținerea dreptului sigilar. În majoritatea cazurilor, izvoarele documentare s-au păstrat doar parțial, doar în puține cazuri se cunosc și privilegiile de acordare sau de întărire a dreptului sigilar. Alteori păstrarea peceții imprimată sau atârnată este singura informație care să ateste posesia dreptului sigilar.

Cele mai multe informații sigilare le avem în legătură cu orașul Cluj. Prima menționare de folosire a unei peceți proprii de către orașul Cluj, datează din anul 1369, când comitele Gheorghe, cu judele, jurații și toți bătrânii din Cluj, reglementează valoarea juridică a (actului) hotărârii luate, s-a aplicat o pecete atârnată, amintindu-se de aplicarea "peceții noastre celei mari"⁷. S-ar putea ca acest sigiliu să fi fost utilizat și cu un an înainte, când judele orașului, Nicolae, împreună cu jurații și bătrânii orașului Cluj, adevărește un legat testamentar. Acest act ni s-a păstrat doar printr-o transcriere din 1509, astfel nu există o dovadă clară a utilizării peceții, doar putem presupune aceasta.

Sigiliul orașului avea valabilitate totală în interiorul comunității orășenești și în toate acțiunile juridice și administrative întreprinse. La cererea judeului Székely Miklós și a cetățeanului László, fiul lui Lörincz, Ludovic cel Mare dă dreptul de folosință, de utilizare pe mai departe a sigiliului folosit din vechime⁸. Köpeczi Sebastyén József consideră că în evul mediu orașul Cluj avea 3 sigilii⁹, ceea ce nu poate fi exclus, dar este greu de dovedit. Tiparul peceții Clujului din secolul al XIV-lea a fost confecționat din argint, posibil de către Martin sau Gheorghe din Cluj, doi sculptori renumiți din localitate¹⁰.

Astfel, în deplină legalitate, cu acordul regelui, comunitatea clujenilor utiliza sigiliul din 18 mai 1377, de când datează și o descriere a acestuia (imago trivum

⁴ Tonk Sándor, *Az erdélyi közjegyz ség intézménye*, în *M vel déstörténeti tanulmányok*, Bukarest, 1979.

⁵ Kumorovitz, *op. cit.*, p. 67.

⁶ *Ibidem*, p. 83.

⁷ DRH, XIII, p. 186, pe baza afirmației lui Jakó Zsigmond, *Sigilografia cu referire la Transilvania*, în *DIR: Introducere*, II, București, 1956, p. 613.

⁸ DRH, XIII, p. 473-474.

⁹ Köpeczi Sebastyén József, *Kolozsvár szabad királyi város címere*, în "Kolozsvári Szemle", nr. 3, 1943, p. 24.

¹⁰ Jakó Zsigmond, *Sigilografia cu referire la Transilvania*, în *DIR: Introducere*, II, București, 1956, p. 614.

turrim sculpte) și modalitatea și circumstanțele folosirii acestuia¹¹. Prin acest act se îngăduie ca în cazurile de judecată a cetățenilor orașului pentru orice scaun de judecată, fie el laic sau ecleziastic, să fie acceptate scrisorile de împuternicire de avocat, emise cu sigiliul orașului (ügyvéd valló)¹².

SIGILIUL CLUJULUI

Solicitarea sigiliului (orașului) Cluj a fost intensificată și datorită privilegiului primit de oraș de la Sigismund de Luxemburg la 2 iulie 1405¹³. Printre altele în acesta se prevedea ca, în toate procesele ivite în orice împrejurare între cetățenii orașului, cei implicați nu pot aduce în fața judecătorului din alte locuri alte acte doveditoare, fiind valabile doar cele care au fost emise în oraș.

Tot în aceeași zi, într-un alt privilegiu, Sigismund de Luxemburg declară că sigiliul din Cluj va avea în viitor putere probatorie, ca și cel din Buda. Totodată, sunt enumerate principalele domenii la care se referă textul actului¹⁴.

În *Sigismundi decretum secundum seu minus*, elaborat la 23 noiembrie 1405, valabil și pentru Cluj, reafirmă încă o dată că nu se pot folosi probe și mărturii provenite din altă parte, doar cele care sunt din oraș¹⁵. Totodată se hotărăște și se subliniază că în cazul cetățenilor din Cluj nu se pot aplica asemenea acte. În acest spirit s-a întocmit și scrisoarea deschisă a regelui Matia la 3 noiembrie 1461¹⁶.

La 5 august 1476 regele îngăduie clujenilor să-și schimbe sigiliului vechi uzat cu unul nou dar care să aibă literele și imaginea identică cu cea veche¹⁷. Amprenta noului sigiliu o cunoaștem din 3 decembrie 1493¹⁸. În 1488 deja sigiliul orașului se bucură de o atenție deosebită, stabilindu-se că în viitor sigiliile, cărțile și scrisorile să fie sub ocrotirea sigură a cel puțin 8 jurați. Acestea să nu fie scoase din locul de păstrare fără ca acești jurați să nu fie de față¹⁹.

Din descrierile sigiliilor găsite în colecțiile de documente și în fondurile accesibile am putea enumera mai multe mărimi ale acestora, astfel pecetea din 1450 are dimensiunea de 3,8 cm.²⁰, în 1463 se semnaleză unul de 2,2 cm.²¹, în 1475 se amintește unul de 1,8 cm.²², în 1481 am găsit documente cu sigiliul de 4,4 cm.²³,

¹¹ *Ibidem*, p. 266.

¹² *Ub.*, II, p. 461-462.

¹³ Kiss András, *A Kolozsvári városi könyvek*, în *Emlékkönyv Jakó Zs.*, Kvár, 1996, p. 261.

¹⁴ *Ub.*, III, p. 346-350, 350-353.

¹⁵ Kiss A., *op. cit.*, p. 261.

¹⁶ *Ub.*, III, p. 371-382; *Ub.*, VI, p. 99.

¹⁷ Kiss A., *op. cit.*, p. 261.

¹⁸ Keopeczi S. J., *op. cit.*, p. 271.

¹⁹ *Ibidem*, p. 269.

²⁰ *Ub.*, V, p. 292.

²¹ *Ub.*, V, p. 15.

²² *Ub.*, VII, p. 73.

²³ *Ub.*, VII, p. 293.

peste un an, unul de 4,3 cm.²⁴, în 1484 s-a utilizat unul cu o lăţime de 4,7 cm.²⁵, în 1486 s-a folosit un sigiliu de 4,3 cm.²⁶, cât şi unul de 2,5 cm²⁷.

Credem că această diversitate se datorează diverselor măsurători, în fond fiind utilizate două sigilii. Unul care are dimensiunile între 18 şi 25 cm., variind şi tehnicile de aplicare. Celălalt sigiliu variind ca dimensiune între 3,8; 4,3; 4,4 şi 4,7 cm. Trebuie remarcat că s-a utilizat pecetea rotundă, nici literatura de specialitate nici analiza documentelor până în momentul actual nu a semnalat vreun act să fie întărite cu sigilii de altă formă decât cea rotundă.

Cel mai des la aplicarea peceţii s-a folosit ceara verde, dar se cunosc şi sigilii în ceară albă şi gălbuie. Până în secolul al XIV-lea, ceara verde şi colorată era folosită preponderent de laici iar ceara roşie era întrebuinţată, în afară de rege, doar de prelaţi. Începând cu a doua jumătate a veacului al XIV-lea, folosirea cerii roşii era considerată ca un drept special, care se acorda printr-o concesiune regală. Cei care au dobândit posesia prerogativei peceţii roşii au obţinut o putere de adevărate mai mare decât aceea a oraşelor fără acest drept²⁸. În Transilvania, Sibiul obţine acest drept în 1453²⁹, Braşovul în 1461³⁰, iar Clujul la 27 iunie 1502, de la Vladislav al II-lea³¹. Utilizarea cerii roşii de către aceste localităţi şi obţinerea acestui drept de către acestea poate fi considerată un indice al gradului lor de urbanizare.

Actele emise de oficialităţile Clujului medieval au fost întărite, când prin peceţi aplicate (aufgedrűchtes Siegel), fie cu cele atârinate (eingehangter Siegel). Pentru prinderea de document a peceţii atârinate clujenii utilizează cu precădere şnur de mătase de culori diverse, bordo-verde-roşu, verde-roz, verde-alb-bordo. Şnurul de mătase verde-roz a fost cel mai îndrăgit de municipalitatea clujeană deoarece acesta apare cel mai frecvent.

Pecetea Clujului reprezenta un zid de cetate, construit din pietre cioplite cu cornişe în partea superioară a imaginii, iar în mijloc o poartă. Din marginea superioară a zidului se ridică trei bastioane cilindrice, cel din mijloc fiind mai înalt şi mai gros. Bastioanele sunt încoronate şi ele cu cornişe purtând inscripţia "Sigillum civium de Cluswar"³².

Deşi în actul privind confecţionarea unei peceţi noi se specifică faptul că literele şi imaginea trebuie să fie identice cu cele vechi³³, noua pecete obţinută de clujeni prin actul din 5 august 1476 suferă anumite modificări. Imaginea noii peceţi se deosebeşte de cealaltă prin faptul că în ea bastioanele apar de formă pătrată,

²⁴ *Ub.*, VII, p. 325.

²⁵ *Ub.*, VII, p. 375.

²⁶ *Ub.*, VII, p. 463.

²⁷ *Ub.*, VII, p. 446.

²⁸ *DIR*, I, p. 579-589.

²⁹ *Ub.*, V, p. 386 (cea rubea).

³⁰ *Ub.*, VI, p. 99-100.

³¹ Arhivele Statului din Cluj, fond Primăria Cluj, XC.

³² *DIR*, I, p. 613.

³³ *Ub.*, VII, p. 105.

având legenda: "Sigillum consulum civitatis Coluswar"³⁴. Singura localitate din cele 7 comitate care a obținut dreptul de a folosi ceară roșie la sigilare a fost Clujul.

Asupra sigiliilor altor centre urbane avem doar informații sporadice și puține. Totuși, în urma investigațiilor efectuate, s-au găsit referiri sau imagini ale sigiliilor din secolele XVI sau XVII. S-au găsit referiri asupra sigiliilor din Dej, Turda, Aiud, Teiuș, Cojocna, Sic, Baia de Criș, Reghin, Hunedoara, Câmpia Turzii, Ocna Sibiului și Bălcaciu.

La Dej se pare că nu ni s-a păstrat nici o mențiune în ceea ce privește acordarea dreptului sigilar. Prima mențiune a "peceții mari" a Dejului datează din 1349³⁵. Din formularea documentului rezultă faptul că orașul Dej ar fi avut mai multe peceti, adică pe lângă "pecetea mare" ar fi fost utilizată și o altă pecete de o mărime mai mică. Însă materialul documentar nu ne permite să întărim deocamdată doar amprentele unui singur tipar. Această pecete era rotundă, în câmpul ei se vede o biserică cu turn, iar deasupra acestuia, dintr-un șir de mărgel, se conturează figura unui miner care își ridică târnăcopul cu ambele mâini³⁶. În legenda peceții se vedea: sigiliul de Deswar. Un alt act emis de judele și jurații din Dej, pe care s-a păstrat și sigiliul, datează din 12 august 1412³⁷. Actul amintit a fost redactat pe hârtie și întărit cu un sigiliu patrulater (vierpass förmig). Pe câmpul sigiliului se găsește un scut heraldic triunghiular în care se vede un miner aplecat spre dreapta. În partea dreaptă sus a câmpului peceții se găsește un coif și un cimier. Legenda peceții era trecută cu minuscule gotice.

Într-o altă pecete aplicată, imaginea sigiliului pare schimbată. Pe un document din 22 iulie 1466 emis în Dej apare o pecete rotundă, pe care, în câmpul peceții, într-un șir de mărgel se ridică o biserică cu un turn vestic pe un scut heraldic pe deasupra cu un bust³⁸.

Schimbările observate pe imaginea sigiliului acestei așezări nu se încheie, deoarece pe un act din 26 iunie 1484, pe câmpul peceții se vede o biserică, pe deasupra căreia se găsește un miner situat cu fața spre dreapta, având în mâna dreaptă o daltă (ciocan)³⁹. Această imagine deja este foarte apropiată de cea care se găsește în albumul manuscris al lui Kemény József. În acest album, Dejul are două sigilii, unul mai simplu, celălalt cu elemente în plus. Însă în fiecare apare biserică, minerul cu uneltele sale și, de data aceasta, legenda e completă și lizibilă: Sigillum oppidi DEES 1568⁴⁰.

³⁴ DIR, I, p. 614.

³⁵ DIR, C, XIV, vol. IV, p. 467.

³⁶ Kadar I., *Syolnok-Doboka varmegye monografiaja*, vol. III, Dej, 1900, p. 164; Entz Geza, *A desi kozepkori templomok abrazolasai*, în "Erdelyi Muzeum", 1945, p. 32.

³⁷ Ub., III, p. 521-522.

³⁸ Ub., V, p. 248.

³⁹ Ub., VII, p. 365.

⁴⁰ Kemény József, *Erdély pecsétéi*, vol. II, (mss), Tabela 9.1 și 9.2.

SIGILIUL DEJULUI

Cele mai multe din sigiliile dejene studiate până acum au o dimensiune între 2,5 și 3,4 cm. și se aplică în ceară verde. Pecetea aplicată din 1412 a fost protejată pe deasupra cu o hârtie care, la rândul său, a preluat caracteristicile imaginii acesteia.

La întrebarea de când avea Dejul pecete sau de când a obținut o confirmare a folosirii ei deocamdată nu avem încă răspuns. Ceea ce știm sigur este că, în 1366, regele Ludovic hotărăște ca locuitorii Dejului să nu poată fi judecați decât de propriul lor scaun de judecată, iar în 1487 orașul emite primul act de hotărâre judecătorească⁴¹.

S-a mai păstrat pecetea Aiudului de pe un document din 27 martie 1467 emis de judele și jurații așezării. Dimensiunea acestui sigiliu este de 3,0 cm., are formă rotundă și este aplicat într-o ceară albă. Imaginea peceții reprezintă un bust feminin în poziție așezată. Legenda sigiliului este marcată cu minuscule gotice⁴².

În albumul lui Kemény sunt două reprezentări ale sigiliului din Aiud, ambele sunt din 1618 și diferă prin complexitatea lor. Elementele esențiale ale acestor 2 sigilii: un scut heraldic în câmpul sigiliului, în care este reprezentat un leu în poziție rampantă, în drapta ținând o inimă iar în cealaltă labă o sabie. Deasupra se găsește un coif cu o coroană cu 3 crengi, având deasupra o inimă și apoi o stea cu șase colțuri⁴³. Nici de această dată din sursele istorice nu reiese de când are orașul dreptul la sigiliu propriu.

Referiri ocazionale despre peceți ale așezărilor urbane sau în curs de urbanizare se găsesc mai ales din a doua jumătate a secolului al XV-lea și secolul al XVI-lea.

Un act emis de judele și jurații din Cojocna din 12 martie 1470 a fost întărit de un sigiliu atârnat, pecetea fiind într-un suport de cupru⁴⁴.

Ocna Sibiului din 1222 este o localitate liberă, privilegiată, cu drept de judecată și, din 1417, este considerată așezare urbană⁴⁵. Din deceniul șase al secolului XV, Ocna Sibiului cu siguranță era în posesia dreptului sigilar, deoarece acesta a fost aplicat pe un document din 1466⁴⁶. Este vorba de un sigiliu rotund cu dimensiunea de 35 mm. aplicat în ceară albă. Deși nu s-a păstrat în întregime acest sigiliu totuși nu se pune la îndoială faptul că este al Ocnei Sibiului. Din descrierea dată de Szentkatolnai Bakk Endre, acesta are în câmpul peceții un zid de cetate cu creneluri din care se ridică o turlă care la mijloc are o poartă⁴⁷. Inscripția s-a păstrat doar fragmentar și într-o stare care nu permite descifrarea ei. La o analiză atentă a acestei reprezentări sigilografice putem constata multe

⁴¹ Kádár, *Szolnok-Doboka*, pp. 8, 14.

⁴² *Ub.*, VI, p. 280.

⁴³ Kemény, *op. cit.*, Tabela 3.1 și 3.2.

⁴⁴ *Ub.*, VI, p. 522.

⁴⁵ Szentkatolnai Bakk Endre, *Vizakna város czimere és pecséteje*, în "Turul", XXII, 1904, Budapest, p. 113.

⁴⁶ *Ub.*, VI, p. 252; *DI*. 30880.

⁴⁷ Szentkatolnai, *op.cit.*, p. 117.

elemente comune cu sigiliul din 1612 sau 1631⁴⁸. În albumul lui Kemény⁴⁹ este reprezentată pecetea din 1631, care este similară cu cele prezentate și descrise de Szentkatolnai.

Pecetea târgului Sic poate fi întâlnită pentru prima oară pe un act din 1516. Deși imaginea ei este greu de înțeles din cauza deteriorării se pot distinge niște târnăcoape de miner ori niște cruci malteze⁵⁰.

În colecția Kemény reprezentările sigiliilor din Aiud (1618), Hațeg (1619), Câmpia Turzii (1610) sunt din secolul al XVIII-lea, iar cele din Turda (1798), Hunedoara (1700), Sic (1726) din secolul al XVIII-lea⁵¹. Sigiliul Abrudului nu are dată, dar după tehnica confecționării sale nu poate fi mai vechi de 300-350 de ani. În câmpul sigiliului este reprezentat un leu fiores, suflând foc pe nări, ridicat în două picioare și având în celelalte două labe instrumente miniere (topor, ciocan). Deasupra acestei imagini a fost așezată o coroană cu cinci arbori⁵².

Cea mai veche reprezentare sigilografică prezentă în albumul lui Kemény este sigiliul Bălcaciului, datând din 1452⁵³. Această așezare, aflată în comitatul Târnava, angrenată pe calea urbanizării, a avut o evoluție spectaculoasă. În februarie 1453, la cererea lui Ioan de Hunedoara, regele Ladislau a acordat dreptul paloșului Bălcaciului⁵⁴. Sigiliul localității, datat din 1452, s-a păstrat în albumul lui Kemény⁵⁵.

SIGILIUL BĂLCACIULUI

Aici, o pecete rotundă reprezintă târgul Bălcaciu. În câmpul sigilar este reprezentat Sfântul Gheorghe în zale ucigând balaurul. Totodată, în bucla și în cele două părți ale cavalerului apar trei stele.

Cu siguranță, mai multe așezări urbane posedau dreptul de a avea sigiliu propriu. În multe cazuri, deși nu avem informații, putem crede că pecetea era utilizată de mai devreme decât izvoarele istorice ne-ar îngădui-o.

Dacă supunem analizei evoluția așezării Turda, pe baza informațiilor fragmentare aflate la dispoziția noastră este greu să credem că această localitate cu o mare importanță economică (sare) și politică (diete) nu avea drept sigilar⁵⁶. Deasemenea, este puțin probabil ca Alba Iulia, ca așezare urbană având o structură judiciară bine definită și bine determinată⁵⁷ (în ciuda faptului că era reședință episcopală), să nu fi avut sigiliu propriu. Însă deocamdată aceste

⁴⁸ *Ibidem*, pp. 114, 115.

⁴⁹ Kemény, *op. cit.*, Tabela 1-10.

⁵⁰ Darvasy, *Középkori városaink címereinek eredete és fejl. dése*, Budapeșt, 1942, p. 16, Anexa nr. 6.

⁵¹ Kemény, *op. cit.*, Tabela 1-10.

⁵² *Ibidem*, Tabela 2.3.

⁵³ *Ibidem*, Tabela 5.1.

⁵⁴ *Ub.*, VI, p. 370-371.

⁵⁵ Kemény, *op. cit.*, Tabela 5.1.

⁵⁶ Wolf Rudolf, *Torda varos tanacsi jegzzkonyve*, Cluj, 1993, p. 14.

⁵⁷ Kovacs Andras, *Gyulafehervar varos jegzzkonyve*, Cluj, 1998, p. 7.

afirmații nu pot fi susținute de izvoarele documentare, ele rămânând doar supoziții.

Din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, odată cu afirmarea lor, așezările urbane din Transilvania au reușit să obțină și dreptul sigilar. Dintre toate așezările din zona amintită abia Clujul a avut dreptul de a putea utiliza ceara roșie, aceasta având semnificații deosebite în ceea ce privește statutul său juridic. Până la Mohács, izvoarele documentare susțin utilizarea sigiliilor la Dej, Aiud, Ocna Sibiului, Sic și Bălcaciu. Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea, mențiunile și reprezentările documentare despre sigiliile așezărilor urbane se înmulțesc. Apar pe documente sigilii ale Turzii, Teiușului, Băii de Criș, Hațegului, Reghinului, Hunedoarei și Câmpiei Turzii. Însă despre utilizarea pecetilor din epoca premodernă a Transilvaniei ne vom ocupa într-un alt studiu.

UN TEXT ISTORIC NECUNOSCUT AL LUI GHEORGHE ȘINCAI

ALIN-MIHAI GHERMAN

ABSTRACT. *An Unknown Historical Study by Gheorghe Șincai.* The article presents and publishes an unknown historical study, written by Gheorghe Șincai, preserved in the fund of manuscripts of the Library of the Romanian Academy, Cluj-Napoca Branch. Entitled "Însămănare" (Note), the study represents an auxiliary material, a by-product of his masterpiece "Hronicul" (The Chronicle), the main historical work written by Gheorghe Șincai.

În 1806 Samuil Micu începea tipărirea în *Calendarul* de Buda a *Istoriei și lucrurilor și întâmplările românilor pre scurt*¹. Decesul lui a întrerupt imprimarea unui text, a cărui tipărire ar fi trebuit să se întindă, dacă s-ar fi continuat în ritmul inițial, pe mai bine de două decenii. *Calendarul budan* din 1807 inserează o scurtă "Însămănare" și un text, care cuprind câteva informații și elemente care au fost ignorate pînă acum de cei care s-au aplecat asupra personalităților lui Micu și Șincai: "mînarea înainte a *Cărandariului* și a *Istoriei românești* s-au încredințat Domnului *GHEORGHE ȘINCAI DE ȘINCA*, doctorului filosofiei și al teologiei, fostului director al școalelor românești din Țeara Ardealului, iară acum diortositoriului cărților ce să tipăresc în Crăiasca Tipografie a Universității Ungurești la Buda". Iar din *Calendarul* din 1808 Șincai începe tipărirea, începînd cu istoria romană a Daciei a propriei sale *Hronici*².

Textul publicat de Șincai în *Calendarul* din 1807 încearcă să facă legătura între istoria narativă, foarte apropiată, după cum s-a spus, de stilul cronicarilor, pe care o practica Samuil Micu și cea analitică pe care o adoptase *Hronica*. Pentru a face posibilă această legătură, Șincai improvizează un text care să facă o prezentare generală a istoriei romane a Daciei. Dar o face apelînd la o modalitate de redactare istoriografică inedită pînă acum în scrisul românesc și care va fi folosită de alți istorici români doar mai târziu, odată cu sfîrșitul secolului al XIX-lea, aceea a descrierii instituțiilor care caracterizau viața provinciei romane a Daciei. Textul

¹ O analiză a acestui text și a raporturilor sale cu manuscrisul întregii *Istorie* a lui Samuil Micu este subiectul unei viitoare cercetări. Anticipăm aici doar faptul că nu este vorba de două texte istorice diferite, așa cum lasă să se înțeleagă unii dintre cercetători.

² Din păcate nici excelenta ediție a *Hronicii* pe care o datorăm lui Florea Fugariu și Manole Neagoe, nici alte ediții nu au luat în considerare fragmentul tipărit de Șincai în cadrul *Calendarului budan*, după cum nu au făcut distincție între cele două exemplare autografe ale *Hronicii*, cea definitivă (care a fost prezentată cenzurii în vederea tipării) aflată în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare "Lucian Blaga" din Cluj-Napoca și redacția intermediară aflată în colecțiile Bibliotecii Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române.

cuprinde astfel cîteva capitole numerotate continuativ față de textul lui Micu, cu următoarele titluri: Despre împărțirea, așezămîntul și marginile sau otarăle Dachiei, Despre apele și cetățile Dachiei Vechi, Despre împoporarea Dachiei Vechi prin împăratul Traian, adecă despre descălecarea romanilor într-însa, Despre coloniile în Dachia purtate. Despre oștile romanilor care au fost în Dachia Veche așezate, Despre cetățile, căile, apedusurile, băile și ocnele cele de romani făcute în Dachia, Despre ocîrmuirea coloniilor celor din Dachia Veche.

Sursele de informare ale lui Șincai nu sînt altele decît cele pe care le întîlnim în corpul Hronicii sale, punînd la aceleași nivel sursele antice cu cele medievale sau din secolul al XVI-lea sau cu cele contemporane lui. Considerăm că nu atîta exactitatea identificărilor sale - Șincai încearcă să identifice localități a căror așezare nici astăzi nu a fost confirmată de cercetarea istorică - cît efortul său de sistematizare sînt întru totul remarcabile. și mai interesante ni se par supozițiile sale pornite de la experiențele sale proprii: încercînd să localizeze o localitate al cărui nume se află în Ptolemeu, Șincai notează: "ci cînd învățam în Cluj supt P.P.³ iezuviți, mergînd în tot anul în varmegia Craznei în Noșfalău, la fratele mîne-mea, prefectul baronului Wolfgang Banfi, răposatul Domnul Mihail Grecul, carele m-au crescut la învățătură, și totdeauna trecînd de la Hoedin pre la satul ce se chiamă Bologa, iară ungurește Sebeșvar, apa Crișului întră doao crengi ale Crișului, care acolea lîngă Bologa se împreună laolaltă de cătră Hoedin, am văzut zidurile unei cetăți mai mari decît iaste cetatea Buda, în care scriu acestea, dară stricate și urluite; căsile din cetate încă întru atîta era de răsipite, cit abea li să cunoștea temeiturile de pădurea ce crescusă printră dînsele și pre lîngă toată cetatea". Aceste note ne oferă cîteva informații pe care biografii lui Șincai nu le cunoșteau, dar și, după știința noastră, un prim exemplu de trăire afectivă în fața ruinelor strămoșilor, oricum surprinzătoare pentru cercetătorul obișnuit cu stilul concis al lui Șincai.

Fragmentul, pe care nu îndrăznim să-l numim inedit (fiind deja tipărit de însuși Șincai), oferă o imagine necunoscută asupra activității istoriografice a lui Gheorghe Șincai, dar și informații ignorate pînă acum asupra vieții și activității marelui cărturar.

Notă asupra ediției

Textul a fost redat folosind principiile transcrierii interpretative, ținînd cont de faptul că ortografia *Calendarului de la Buda* era destul de coerent fonetică, păstrînd, însă o fidelitate absolută față de particularitățile fonetice specifice, grafiile deosebite etc. Atunci cînd am considerat că textul conține evidente greșeli de tipar, corectarea lor s-a făcut tacit în transcriere, cu menționarea în notă a formei găsite în text.

Cîteva elemente dorim, totuși, să le menționăm:

- Am transcris întotdeauna cu ă, iar , ș cu î;

³ N. N.: *părinții*.

- În situația consoanelor duble, acestea au fost păstrate sau nu în funcție de ortografia actuală (înnoi, dar înavuți), cu excepția numelor proprii occidentale - Hofmann - care s-au redat toate în grafia întâlnită în text;

- Am respectat desinențele în -iu ale adjectivelor și substantivelor masculine și neutre (luătoriu, războiu, îndreptariu etc.), precum și formelor verbale voiu, pociu etc. Căci toate acestea, la Gheorghe Șincai, puteau foarte bine să facă parte din pronunția sa (familia fiind originară din Țara Făgărașului, unde această pronunție este atestată și de geografia lingvistică). Pentru consecvență, am respectat și forma dicționarului, care putea să fie indusă de etimonul latin sau de analogia cu formele mai sus menționate astfel pronunțată în textul lui Șincai.

- Textele scrise cu caractere latine (titluri de lucrări sau alte cuvinte) au fost culese cu *italice*.

- Trimiterile din josul paginii au fost reproduse identic cu formele găsite în text, așa cum s-a procedat și de O. Fugariu în ediția **Hronicului**. Am considerat inutile întregirea sau corectarea lor.

ÎNSĂMNARE⁴

Răposînd în Domnul preacinstitul D[omn] și P[ărinte] Samuil Clain de Sad⁵ (a căruia viață și cîte au scris pentru folosul neamului românesc se va spune și se vor numera în Cuvîntul Înainte la **Dicționarul românesc**⁶ cel de dînsul făcut), mînarea înainte a Cărintariului și a Istoriei românești s-au încredințat Domnului **GHEORGHE ȘINCAI DE ȘINCA**, doctorului filosofiei și al teologiei, fostului director al școalelor românești din Țeara Ardealului⁷, iară acum diortositorului⁸ cărților ce să tipăresc în Crăiasca Tipografie a Universității Ungurești la Buda,³⁴ care domn istoria cea româneacă de la moartea lui Dechebal, unde au fost încetat repozatul Samuil Clain în anul trecut, așa o mîină mai încolo.

⁴ N. N.: *Din lipsa unui ă* majusculă, titlul este **ÎNSEAMNARE**.

⁵ N. N.: *Decesul lui Samuil Micu survine în 1/13 mai 1806*.

⁶ N. N.: *Începînd cu 1795, Samuil Micu lucrează la un dicționar, care, trecînd prin mai multe faze (latin-român, român-latin, român-latin-german-maghiar) este definitivat în anul 1805. În 1806 se publică la tipografia din Buda o înștiințare pentru două lucrări lexicografice ale lui Samuil Micu *Dictionarium latino-valachico-germanico-hungarico* și un *Dictionarium valachico-latin-germanico-hungaricum* însoțite de un extras din cea de a doua lucrare. Foarte probabil, lucrarea lui Samuil Micu nu a putut aduna numărul de subscripitori necesari tipăririi, imprimarea ei fiind abandonată și textul, foarte probabil, pierdut. S-a păstrat o redactare intermediară din 1806 editată de L. Gáldi la Budapesta în 1944, *Samuelis Klein Dictionarium valachico-latinum*. Ea a stat la baza redactării finale a *Lexiconului de la Buda*, 1825.*

⁷ N. N.: Între 1782 și 1794 Gheorghe Șincai a fost director al școlilor naționale românești greco-catolice din Transilvania.

⁸ N. N.: Începînd cu 15 mai 1804, Șincai a îndeplinit funcția de corector al cărților românești imprimate la Tipografia Universității din Buda, colaborînd îndeaproape cu Samuil Micu, care îndeplinea din același an funcția de revizor al cărților românești tipărite aici.

ISTORIA ROMÂNILOR

Împăratul Traian, după ce s-au omorît însuși pre sine craiul dachilor Dechebal la anul de la Hristos 105 (105)⁹, au poruncit de i-au tăiat capul și (precum scrie Dion în Traian) "l-au trimis în Roma și, venind Dachia supt stăpînirea romanilor, Traian au adus într-însă coloniă (adecă lăcuitori de romani). Visiteriile lui Dechebal, măcar că le-au fost ascuns supt riul Sarghiția, nu departe de cetatea în care avea scaunul, s-au aflat. Pentru că Dechebal, întorcînd într-altă parte apa prin cei ce îi ținea în robie, și săpînd albia rîului, mare greotăte de argint și de aur și cite alte scumpeturi avea și se putea cruța, le grămădisă laolaltă și, acoperindu-le cu bolovani și cu pietre¹⁰, iarăși au slobozit apa în albia sa. Aflară de acestea, veșmînturile și cite sînt de aceștia fealiu, prin aceiași robi le-au acuns prin bîrloage; și pre ei, după ce au ispravit lucrul, au poruncit de i-au omorît, ca se nu se descopere ce s-au fost făcut. Ci Bichil, soțul și preatenul lui Dechebal, carele știa aceeaștea, căzînd la robie, au spus toate vistierile".³⁶

Pînă aci sînt cuvintele lui Dion, din care, tătuși, se nu închizi că doară tot aurul și argintul lui Dechebal l-ar fi aflat împăratul Traian, căci, scrie Lazie¹¹, cum că în anul 1543, cînd stăpînea în Ardeal Zapolea cel Tînăr cu maică-sa Izabella, niscai pescari români, pescuind în apa Streiului, carele iaste Sargheția lui Dion¹² atîta aur au aflat în galbini bătuți, cît au încărcat vro cîteva cară și unii dintr-înșii au trecut în Moldova cu bani cu tot, temîndu-se de Gheorghie Monahul¹³, tutorul lui Zapolea și vistiarul Ardealului, carele și el au găsit după pescari în locul acela destul aur, ci nu i-au fost spre folos, pentru că după ce l-au omorît nemții, toată averea lui au mers în mîna împăratului Ferdinand celui Dintîiu. Pre vremile de acum încă se află și se sapă destule comoare în Ardeal, mai vîrtros în țînutul Hațegului, în care au fost și Sarmisoghietuza, iară nu unde iaste acuma Hinedoara, precum voiu arăta mai încolo, în ceale ce voiu scrie despre români¹⁴, care iarăși în paragrafi (§§) le voiu împărți, ca să se lovească cu cele ce au scris răposatul Părintele /³⁷ Clain, și să se poată culege de pre cărindare și lega laolata, ca, cu vreme, să se aibă toată Istoria românilor întipărită. Aceasta să va plini cam tîrziu și nu în viața celor ce sînt de vîrstă, căci toată istoria românilor iaste lungă și viața noastră scurtă, ci nu va strica nimic de se va găti de tipărit și mai tîrziu, batăr pre viitoarea vreme a nepoților sau a strănepoților, numai să se vază odată întipărită, căci socotește cît bine n-am avea noi deacă ar fi lucrat așa moșii și strămoșii noștri.

⁹ N. N.: Cifra este scrisă a doua oară cu slove chirilice.

¹⁰ N. N.: scris **pietra**.

¹¹ *De republ. Rom., Lib. 12, Sect. 2, Cap. 1.*

¹² *Vide Baudrand Geogr, et Volf Latium l.c.*

¹³ N.N.: Gheorghie Martinuzzi.

¹⁴ N. N.: *Chronicon Daco-Romanorum sive Valachorum et plurium aliarum nationum* editată de florea Fugariu în vol. Gheorghie Șincai, Opere, vol. IV, București, 1973.

Ca să nu se întâmple să moriu și prin moartea mea să se împeadece tipăritul istoriei, carea de-aci înainte trebuie să vină, m-am socotit să las cuprinderile fără de care pociu fi, și să mă apuc să fac un extract din Istoria cea ce pre larg o am scris în limba letinească despre români, apoi acela să-l dau Tipografiei ceii Crăiești, carea nu moare ca dintr-ul în tot anul să se tipărească afița, cît va încăpea pre doao coale, după cum și aci urmează¹⁵: /³⁸

§ 6

Despre împărțirea, așezămîntul și marginile sau otarăle Dachiei.

Dachia se împărțește în cea Veche, care o au învis, supus și în formă de provinție o au așezat împăratul Traian și în cea Noao, pre carea o au întemeiat împăratul Aurelian.

Dachia cea Veche au fost de-a stînga Dunării, cum cură în Marea Neagră¹⁶ și otarăle ei au fost după Ptolomeu¹⁷ [!] Dunărea, Tisa și Munții Carpatului, ce deschilinesc Ungaria de la Polonia, Nistrul și Ierassul, care iaste Prutul¹⁸. Așadară, Dachia Veche după Ptolemeu cuprindea în sinea partea Ungariei cea din Tisă pînă în Ardeal, Maramurășul, Bucovina, Ardealul, Banatul, ara Românească și Moldova pînă în Prut. Ci alți autori întind Dachia Veche despre Răsărit pînă în Marea Neagră, după a căroră părere Besarabia, acum Bugeacul¹⁹ încă ar /³⁹ fi fost o parte a Dachiei ceii Vechi, precum și mainainte de a se cuprinde de turci, se ținea de Moldova. Dachia cea Veche, după cum scrie Sixtus Ruf²⁰ au avut împregiur de zece ori o sută de mii de pași, adecă o mie de mii sau un milion de pași.

Dachia cea Noao, dimprotivă, au fost de-a dreapta Dunării, cum cură în Marea Neagră²¹, ci marginile ei²² nu se pot otărî ca ale Dachiei ceii Vechi, pentru că numai afița scriu²³ despre dînsa, că au fost așezată în cîte o parte a Mesilor, adecă într-o parte a Bulgariei și într-alta a Serbiei. Sextus Ruf zice că și într-o parte

¹⁵ N. N.: *Istoria, lucrurile și întâmplările românilor a lui Samuil Micu Clain*, tipărită în Calendarul din 1806 se încheie cu § 6Ș Traian face pod de piatră peste Dunăre.

¹⁶ *Claud. Ptolomaeus Lib 3, cap 8; Eutropius Lib. 8; Author Miscellae Lib. 10, Sextrus Rufus, in Breviario, etc.*

¹⁷ *Loco citato.*

¹⁸ *Bruzeu in Dictionario tom V, Hoffmann in Lexico, tom II; Christ. Cellarius Lib. 2, cap. 8, Sect. 4 LXXXIV.*

¹⁹ *Vide Bruzen in Dictionario, Tom. II, Mre Moreti in Legrand Diction. Historique, Tom. II.*

²⁰ *In Breviario Rer. Rom.*

²¹ *Paulus Diaconus, sive Author Miscellis Lib. 10, Vopiscus in Aurelianum, Eutropius etc.*

²² *N. N. Scris eii.*

²³ *Iidem Authores li etc.*

a Dardaniei; zisa lui Sextus Ruf o întărește Iornandes.²⁴ Așadar, Dachia cea Noao au fost, după cum se numesc acum țerile, între Bulgaria, Serbia și Albania, începînd din cel de-a dreapta țărmure al Dunării și cuprinzînd din tustrele cîte o parte. Pre care țeri, despărțindu-le de la olaltă însă, Dachia cea Noao se împărțea în cea Rîpoasă, *in Ripensem* și în cea Mișlocoasă, *in Mediterraneum*, pre⁴⁰ cum arată înștiințarea despre amîndoaă în părțile²⁵ Rasăritului și a Apusului, *Notitia utriusqvue Imperii Orientalis et Occidentalis*, cea de Pancirol țilcuită și de Grivie întipărită în tomul al șeptelea, pagina sau listul 1754, iară nu Dachia cea Veche sau împărțit în Rîpoasă și Mișlocoasă, precum se înșală și s-au înșelat cei ce visează și au visat aceasta, căci despre împărțirea Dachiei ceii Vechi, tocma mica se cetește în autorii cei mai bătrîni, de vei lua afară o parte a ei, carea s-au chemat *Provincia Collis*, precum și astăzi se chiamă ara Muntenească (vezi *Analectele* lui Zamosii, cap 5.

§ 7

Despre apele și cetățile Dachiei Vechi.

Apele cele mai mari și mai cunoscute ale Dachiei au fost cele patru prin care s-au deschilinit de la alte țeri, adecă Dunărea, Tisa, Nistrul și Prutul, precum s-au zis în § 6. Ci au avut Dachia Veche și alte rîuri, măcar că despre dînsele mai puțin au scris autorii cei bătrîni pentru că Murășul să numește de Ptolomeu²⁶ Rabon, /⁴¹ de Strabon²⁷ Marisos, de Anonimul din Ravenna²⁸ Marisia, de Plinie²⁹ Moros și de Cornilie Tacit³⁰ Marus. Cusus încă se numește de Tacit în locul îndată mai sus adus, despre carele zice Beatul Renan la Zamosie³¹ cum că ar trebui cetit Crius sau Crisius, cum se chiamă Crișul în limba lătinească, pînă în zioa de astăzi. Despre Streiu, fiindcă au fost mult vestit pentru aflarea supt dînsul a vistieriiilor craiului Dechebal, mai mulți au scris; despre Olt, carele nu mult ș-au schimbat numele cel bătrîn (căci mai de demult se numea Alută), încă nu s-au uitat scriitorii cei Vechi, dară despre celelalte ape curgătoare ale Dachiei Vechi, cum sînt Tîrnăvile, Someșurile, Siretul, Ialomîța ș.c. foarte puține se află scrise. Dimpotrivă, despre cetățile și orașele Dachiei Vechi atîtea am aflat și mi-am însemnat, cît a le scris și a le tipări pentru aceea nu voiesc, pentru că mă nevoiesc a agiunge cît mai curînd la acelea, din care cu mult mai mare folos vor avea români. /⁴²

²⁴ *in Libro de Regnor. et temporum Success.*

²⁵ *N. N. Scris pățile.*

²⁶ *Lib. 3, Cap 8.*

²⁷ *Lib. 7, pag. 211.*

²⁸ *Lib. 4, cap. 14.*

²⁹ *Hist. Nat. Lib. 4, cap 12.*

³⁰ *Ann. Lib. 2.*

³¹ *in Annalectis Antiqu. Dedo. cap. 2.*

Așadară același Ptolomeu în cartea mai sus numită scrie că în Dachia Veche pre vremea împăratului Marcu Aurelie Antonin, cînd el trăia³² au fost 44 de cetăți și orașe, unele acolo găsite de strămoșii noștri, altele de însuși împăratul Traian s-au direse sau de iznov făcute, precum vom vedea, pîșind mai nainte. Dintru atîtea cetăți și orașe nici una n-au remas întregă pînă la noi, ci încă supt strămoșii noștri cei vestiți, după ce au început a se mînce ei între sine unul pre altul, prin varvarii cei ce au năvălit preste dînșii, așa s-au sticat și s-au prăbușit toate tocma din temeiu, cît locul lor încă anevoie și cu foarte mare osteneală îl putem ști și cunoaște. Eu, silindu-mă spre acesta, adecă se știu locurile pre unde au fost zidite cetățile și orașele Dachiei³³, cîte cărți mi-au venit la mîină în Roma, în Beci, în Ardeal, în Peșta și aici în Buda, toate le-am cetit și am aflat cum că cetățile sau orașele Dachiei ceale de Ptolomeu scrise așa au fost așezate:

Ruconium, unde iaste acum Reghinul, nu departe de Gurghiu, după cum scriu Orte/⁴³lie³⁴, Lazie³⁵, Bruzen³⁶, Hofmann³⁷ și Baudrand³⁸, ci eu, carele mai adeseori am socotit așezămîntul și al Reghinului și al Gurghiului, drept aceea luînd că Rucunium lui Ptolomeu n-au zăcut unde zace Reghinul, ci mai vîrtos iaste Gurghiul, pentru că cetățile cele mai vechi, care au fost orașe mai de frunte și mult împoporate, în țări mai pre dîlme și pre dealuri au fost făcute, iară Reghinul zace pre șes, nici să cetește că Ruconium ar fi fost cetate³⁹ de frunte și mult împoporată.

Dochirana sau Dochirava lui Ptolomeu după Lazie⁴⁰ ar fi Rana, cetățuia Ungariei, nu departe de începutul Tisei, ci după Ortelie, Hofmann, Bruzen în locurile mai sus aduse și Cornilie în Dicționarul iaste Satmarbania, în varmegia Satmariului⁴¹.

Parolisul de la Ptolomeu⁴² în Tabla lui Piutinger se numește Porolisum și se pune în partea Dachiei cea mai de cătră răsărit, precum se pune la Ptolomeu în cea mai de cătră miazănoa/⁴⁴pte⁴³ De polie⁴⁴ se aduce înscripția aceasta: *Concedo Umbriavo Decurioni August. Hem. Pontifici Civitatis Paralissensium Provinciae Daciae, Corceius Severus Filius Patri Pientissimo* în carea Parolissumul se numește

³² *vide Ioann. Iacob. Hofmani Lexicon.*

³³ *N. N.: Scris Dechii.*

³⁴ *in Theodat. Ant.*

³⁵ *in Republ. Rom.*

³⁶ *in Dictionar.*

³⁷ *in Lexicon.*

³⁸ *de Republ. Roman.*

³⁹ *N. N.: Scris: cetote.*

⁴⁰ *de Republ. Roman.*

⁴¹ *N. N.: La sfîrșitul textului se află o scurtă erată: "Vezi în listul 43, rîndul 20, înainte de Paro- trebuie să fie punt și Parolissul se vie la început, nepuind commat [N: N. virgulă] înainte de Putigher". Am refăcut textul conform acestei corectări.*

⁴² *N.N.: scris Ptolotu.*

⁴³ *N. N.: Silaba noao este prezentă doar în custpodele paginii.*

⁴⁴ *Erud. Antiq. Miscel. pag. 103.*

Paralysum și se vede a fi fost mare oraș, ci locul în carele au fost nu-l pot otări, tu încearcă în Moldova, doară unde iaste Rădăuțul. Vezi și pre Cristofor ellarie.⁴⁵

Arcobadara după aceeași autori au fost unde iaste acum Hotinul în Moldova.

Trifulum, orașul Dachiei de la Ptolomeu⁴⁶ pre carele Paul Diaconul⁴⁷ îl numește Treplum, Lație și Bruzen zic ca au fost unde iaste Filisia, loc mie necunoscut, drept aceea din gradurile lungimii și lățimii supt care pune Ptolomeu Trifulumul, mi se vede că ar f9 f0st unde sînt acum Focșeanii.

Patridama sau Patridava, carea o pune Ptolomeu întră Trifulum și întră Carendama, Lație zice ca s-ar chieama acum Peteredorf,⁴⁸ ci mai înțelepțește se vede a face Opilie la Baudrand⁴⁸, cînd crede a fi satul Petrodan.

Carsidana sau Carsidava urmînd lui Lazie⁴⁹, Hofaman, Baudrand și Bruzen, scriu că ar fi Curima, satul erii Muntenești de catră Moldova.

Ulpianuri au fost doao, unul în Dardania, carele după aceea mai tîrziu s-au numit Iustinniana a Doao, iară acum se numește, după Lazie⁵⁰ lătinește Villa Procopiana, după alții Nulpia, carea e o cetățuică a Serbiei, la otarul de catră Bulgaria; altul în Dachia Veche, despre a căruia așezămînt mulți multe zic, ci mie mi să mai pare a tinea cu aceia, carii scriu că au fost așezat Ulpianul Dachiei Vechi unde iaste acuma Oradia-Mare, pentru că și gradurile lungimei și a lățimei supt care se pune de Ptolomeu, încă întăresc aceasta. Vezi pre Baudrand⁵¹ și pre Hofman⁵².

Napuca sau Napoca, după Iacov polie⁵³, Thoma Renisie⁵⁴ și Sertorie Ursat⁵⁵ /⁴⁶ au fost unde iaste acuma Clujul, iară nu unde iaste Buza în varmegia Dabîcii, precum s-au înșălat cei ce au urmat lui Lazie, pentru că sentenția celor dintii se vede a se întări și prin înscripția cea în Cluj aflată, carea se aduce de Fridvalschi supt numărul o sută șeapte.

Patruissa sau Patriussa și Patavissa Ptolomeu o pune întră Napuca și întră Saline, adecă întră Cluj și întră Turda sau Sighetul din Maramurăș (vezi mai în gios Dierna), așadară nu poate să fie Brașăul, precum se vede a voi Lazie⁵⁶, nici Clujul, după cum i să pare lui Ortelie⁵⁷ și altora, ci mai zice-aș că Patruissa au fost unde

⁴⁵ in *Geogr. Antiq. Lib 2. cap 8, sect. 4.*

⁴⁶ *Lib. 3, cap 8.*

⁴⁷ in *Hist. Miscella Lib 19.*

⁴⁸ in *Geographia.*

⁴⁹ *De Republ. Rom.*

⁵⁰ *Loco citato.*

⁵¹ in *Geograph.*

⁵² in *Lexico.*

⁵³ *Erud. Antiqv. Miscell., pag. 168.*

⁵⁴ *Class. I inscript. 168, pag. 85.*

⁵⁵ *De Not. Rom. apud Graevii, Tom XI, pag. 633.* [N. N.: Nota este tipărită pe pagina următoare.]

⁵⁶ *de Republ. Roman.*

⁵⁷ in *Thesaur. Geogr.*

iaste acuma Buza sau Dăbîca, pentru că așa Saline ar cădea cam spre apus de la Patiavia, precum poștește Cristofor Țelarie în **Gheografia Veche**, cartea 2, cap 3, secția 4, num. 90.

Sallinie, după cum scrie Zamosie⁵⁸ au fost unde e Turda, precum în zioa de astăzi arată locul în carele au fost zidite și, mai ales, poarta cetății ceii vechi, ⁴⁷ carea și acum se vede. Vezi Diarna mai în gios.

Pretoria Augusta, după cum scriu Hofmann și Baudrand, iaste Brașăul.

Sandana sau Sandava, carii urmează lui Lazie, scriu că ar fi ighișoara, iară alții zic că ar fi Suceava. Gradurile lungimei și ale lățimei ei, cele de Ptolomeu însemnate, mai bine se cuvin Suceăvei.

Augusta Dachiei reu s-au tipărit în Lugdun la anul 1544 de Mihail Vilanovan, si, iarăș de Bernard Silvan, fără de loc și an, Angustia, căci așa zisă nu se mai află, au fost, după cum țin cei mai mulți autori, unde iaste acuma Iașul, carele se numește de la poporul ce se chema iașii, despre carii așa cuvînta Cristofor elarie în **Gheografia Veche**, Cartea 2, Cap. 8, Secția 4: "Spre răsărit supt Prut au lăcuit iașii; înscripția ... de la Gruter, pagina 259, mum 8 are ... *Praef. M. Dacorum lassior.*, adecă *Praefectus municipii Dacorum lassiorum*. Iară fiindcă după aceea s-au făcut obiceiu, de orașele s-au numit de la neamurile care le-au lăcuit, e tocma de a crede că capul românilor, Iașul, carele iaste în Dachia Veche, iaste municipiul iașilor ... Una ține cu noi Luca Hol⁴⁸ștenie, țilcuind pre Ortelie, pagina 90".

Utindana sau Utindava după Lazie, Baudrand și Bruzen în cărțile mai sus numite, ar fi fost unde iaste acuma Odorheiului în Secuime.

Marsedana sau Marcodava lui Ptolomeu au fost după Lazie⁵⁹ în Moldova la marcociți, opt miluri departe spre amezănoapte de Suceava, precum scrie Hofmann în **Dicționarul Gheograficesc**.

Ziridana sau Ziridava că s-ar chieama acuma Targarod, cu 40 de miluri de pași departe de Suceava spre amezai, scrie Baudrand și Hofmann în cărțile mai sus aduse.

"Singhidava, cetatea Dachiei la Ptolomeu (zice Baudrand în **Gheografie**), acuma precum judecă autorii cei mai mulți iaste Seghedinul, orașul Ungariei ceii de preste Dunăre, la apa Tisei, unde se varsă într-însa Murășul, de cătră otarul Ardealului", iară Lazie o țilcuiăște a fi Aiudul din Ardeal, ci mai de-a să crede iaste țilcuirea cea dintîiu. Așijderea zice și Hofmann cu Bruzen. ⁴⁹

Apulum, după cum scrie Ptolomeu⁶⁰ întăresc legile și mărturisesc nenumărate înscripții, chiar pînă în zioa de astăzi custă în Ardeal, n-au zăcut unde zace acum Bălgurul, precum s-au înșălat cei ce au crezut aceasta, ci mai în gios, pre șesul de cătră Partoș, precum înțelepțește o au însemnat aceasta Zamosie⁶¹, carele foarte cu orînduială au și scris despre așezămîntul și celelate lucruri ale cetății Apulumului, după cum și eu le voi însemna în paragrafii carii de-aci înainte vor urma.

⁵⁸ in *Analecta Antiq. Dacie*, cap 9.

⁵⁹ *Loco citato*,

⁶⁰ *Libro 5, cap. 8; loco jam saepius citato*.

⁶¹ in *Analectis Antiq. Dacic.*, cap 7.

Despre Zermizirga sau Zemiziga lui Ptolomeu așa scrie Stefan Zamosie⁶²: "Cură Apula (Ampoița) din ruginile de la Zlatna, unde se vede locul Zemnezigei ceii de la Ptolomeu, de nu ne înșală numerii lățimei. Și de apa aceea nu se scaldă numai cetatea, ci și grădinile și altele, care era afară de cetate încă oa uda".

Comidava, după Lazie, Baudrand și Bruzen în cărțile mai sus aduse au fost unde zace acum Dejul în varmegia Solnocului Dinlăuntru.⁵⁰

Ramidava, cum scrie Lazie⁶³, pre carele îl urmează Orteliu, Baudrand, Hofmann și Bruzen, ar fi acum Răpița, orașelul Țerii Muntenești sau al Moldovei de lângă apa Ordisisului.

Pirum, după Lazie, cui îi urmă Baundrand, și Bruzen, ar fi Mediașul din Ardeal, ci bine înseamnă Hofmann⁶⁴ că așezământul de Ptolomeu dat Pirumului nu se cuvine Mediașului; mie, încă mi se vede că Pirum, cetatea Dachiei de la Ptolomeu, trebuie să fie în Moldova, nu departe de Hus, pentru că așa poftesc gradurile de lungime și lățime, cele de la Ptolomeu.

Zuzidava după Baudrand și Hofmann au fost unde iaste acum târgul Hus în Moldova, lângă apa Prutului.

Paloda, urmînd lui Lazie, Orteliu, Baudrand, Hofmann și Bruzen, cu toții zic că ar fi fost unde iaste Blechișfeld în Ardeal. Ci eu, fiindcă nice Blechișfeldul îl știu unde ar fi în Ardeal, nici gradurile cele de lungime și lățime supt care se pune Paoloda de Ptolomeu le poci afla⁵¹ în Ardeal, mai zice-aș ca Paloda Dachiei cea de la Ptolomeu se o cercăm în Cîmpul-Lung de la Molova, pentru că Blechișfeld încă numai atîta însemnează în limba săsească, cît "Cîmpul românilor".

Zuridara sau Zurobara, urmînd lui Niger, Baudrand și Bruzen zic că ar fi Timișoara din Bănat. Gradurile lungimiei și ale lățimei, care dă Ptolomeu Zurobarei încă aceasta se văd a o întări.

Lazisis, Lizisis sau Lazighis, cetatea Dachiei de la Ptolomeu, cum că ar fi fost locul Laorzalos din Ardeal de lângă Criș scriu Lazie, Baudrand, Hofmann și Bruzen, în cărțile cele mai adeseori numite. Eu de locul Laorzalos nu-mi aduc aminte, ci cînd învățam în Cluj supt P.P.⁶⁵ iezuviți, mergînd în tot anul în varmegia Craznei în Noșfalău, la fratele mîne-mea, prefectul baronului Wolfgang Banfi, răposatul Domnul Mihail Grecul, carele m-au crescut la învățătură, și totdeauna trecînd de la Hoedin pre la satul ce se chiamă Bologa, iară ungurește ebeșvar, apa Crișului întră doao crengi ale Crișului, care acolo lângă Bologa se împreună laolaltă de cătră Hoedin, am văzut zidurile unei cetăți mai mari decît iaste cetatea Buda, în care scriu acestea,⁵² dară stricate și urluite; căsile din cetate încă întru atîta era de răsipite, cît abea li să cunoștea temeiurile de pădurea ce crescusă printră dînsele și pre lângă toată cetatea. După zisa autorilor aci numiți așadară, și gradurile de Ptolomeu însemnate, nu fără de temei mi să pare că în locul acela ar fi fost Lizisis, cetatea Dachiei.

⁶² *in Analectis, cap 8.*

⁶³ *de Republ. Roman. Lib. 10, Sect. 2. cap 1.*

⁶⁴ *in Lexico universalis.*

⁶⁵ *N. N.: părinții.*

Argidava sau Argidana Dachiei de la Ptolomeu cum că în locul acela au fost unde iaste acum Arghișul din ara Muntenească. Bucuros dau lui Lazie, Baudrand, Hofmann și lui Bruzen, măcar că Baudrand și Bruzen smintesc, zicînd că Arghișul iaste în Moldova.

Tiriscum sau Taros, cetatea Dachiei, după cum scriu de Lisle⁶⁶, Hofmann,⁶⁷ și Baudrand⁶⁸ au fost unde sînt Tîrgoviștii, pre apa Ialomiții; drept aceea fără de cale au scris Lazie și Bruzen că Tiriscum acum se numește Turo.

Zarmiseghetuza, carea și Ulpia Traiana s-au numit de la împăratul Traian, au fost în ținutul Hațegului, pre locul ce să zice Varheiu, lîngă satul Gradișca, precum /⁵³ toți autorii, și cei vechi și cei mijlocii și cei mai de curînd, mărturisesc, înscripțiile întăresc și pietrele cele din urluitul zidurilor ei, pînă în zioa de astăzi remase, numai cît că cu strigare nu arată adevărul. De te îndoiești despre aceasta? Cetește pre Zamosie⁶⁹, pre Lazie⁷⁰, pre Orteliu⁷¹, pre Pancirol⁷², pre Sertorie Ursat⁷³, pre Fridvalschi⁷⁴ și pre alții, carii ți-i și pomenii în paragrafii următori.

Udata sau Acve, adecă Apele, orașul Dachiei carele așa se numește de Ptolomeu, n-au fost airilea, fără unde iaste Gioagiul în Ardeal, pentru că acolo iaste baie sau scăldătoare și în zioa de astăzi și de Ptolomeu încă cam așa să așează. Vezi pre Cristofor Țelarie⁷⁵

Nintidava zice Hofmann⁷⁶, că ar fi fost unde iaste acum Bistrița în Ardeal de cătră Moldova. Gradurile lungimei și ale lățimei supt care o pune Ptolomeu încă nu mult smintesc de la Bistrița. /⁵⁴

Tiasum de la Ptolomeu, de iaste adevărat că au fost unde iaste acum Gioagiul, precum zice Lazie și după dînsul Baudrand, Hofmann și Bruzen. Udata lui Ptolomeu n-au fost oraș, fără numai băi, ci gradurile Tiasumului nu se cuvin Gioagiului. Drept aceea, uitîndu-mă la gradurile supt care pune Ptolomeu Tiasumul, mai zice-aș că Tiasum au fost unde iaste Ciceăul sau Ungurașul, ungurește Balvanioș Varallia în varmegia Solnocului Dinlăuntru.

Zeugma, orașul Dachiei de la Ptolomeu în Tabla lui Piutinger, carea în original numai în Beciu se află în bibliotica cea împărătească, se înseamnă în marginea Murășului, mai în sus de a întra Streiul într-însul și din sus de Gioagi, așadară cearcă Zeugma unde zace acum Cigmăul, nu unde iaste Clujul, precum se înșeală Raitamer cu Altamer, sau unde iaste Sas- ebișul, precum zice Lazie cu

⁶⁶ in Atlante.

⁶⁷ in *Lexico Universalis*.

⁶⁸ in *Geograph*.

⁶⁹ *Analect. Antiq. Daciae*.

⁷⁰ *de Reptbl. Rom. Lib 12, Sect. 2*.

⁷¹ *The.saur. Geogr*.

⁷² *Comment. in Notit. Dignit. etc.*

⁷³ *de notis Romanor.*

⁷⁴ *Inscript. Daciae*.

⁷⁵ in *Geogr. Antiqq. Lib. 2, cap 8, Sect. 4*.

⁷⁶ in *Lexico Universalis*.

următorii săi. Vezi despre acestea pre ellarie și pre Bruzen în scrisorile despre care și mai nainte am cuvîntat.

"Tibiscum, orașul Dachiei (zice Hofmann) în marginea iazigilor lîngă apa Tisa în partea Ungariei cea de preste Du⁵⁵năre, carele se numește de Lazie Titul, patru miluri departe de la Acumnic, cătră miazănoapte spre Seghedin și de la Bălgradul Turcesc șeasezeci și una loc în carele acum iaste prepozitură". Așijderea scrie Baudrand, numai cît zice că n-au fost departe de la curgerea Tisei în Dunăre.

Dierna, orașul Dachiei de la Ptolomeu, urmînd lui Lazie, Baudrand și Hofmann, zic că ar fi fost unde iaste acum Turda în Ardeal lîngă Ariiaș, ci așa Saline n-ar fi fost oraș, fără numai ocnele de la Turda s-ar fi chiebat Saline, sau trebuie să zicem cu Baudrand⁷⁷ că Saline, orașul Dachiei, au fost unde iaste acum Sighetul în maramurăș și așa Zamosie va rămînea de scădere.

"Acmonia, orașul Dachiei de la Ptolomeu (zice Baudrand) după mărturisirea lui Nigher, se vede a fi Severinul, cetatea de împăratul Sever zidită, nu departe de Puntea lui Traian, lîngă Dunăre, 12 miluri nemțești departe de Temișoară spre răsăritul de iarna⁷⁸", așa scrie și Hofmann⁷⁹. /⁵⁶

Fratiria, zice ellarie⁸⁰ că, după Ptolomeu, au fost întră Zarmisoghetusa⁸¹ și întră Dunăre. Nigher la Bruzem⁸² soctește că acuma s-ar chema Jurgan, carea cuvînt nemaiauzindu-l în limba noastră cea românească, însumi zic că Fratria au fost unde iaste acum Giiul, pentru că Orăștia, precum zice Lazie⁸³ a fi nu poate și pentru zisa lui ellarie și pentru gradurile supt care se pune de Ptolomeu.

"Pinum sau Pinon (zice Bruzen), oraș al Dachiei, Ptolomeu Partea 3, Cap 8, îl pune între Fratria și Amutrium. Numele de-acum după Nigher îi iaste Fistona, iară după Lazie Vințul". ci eu nu pociu lăsa să fie Vințul pentru gradurile lungimei și ale lățimei supt care se așează de Ptolomeu; cum că ar fi Fistona încă nu poci întări, pentru că locul acesta îmi iaste necunoscut. Numai atîta zic despre cele trei orașe mai de pre urmă ale Dachiei Veche de la Ptolomeu, adecă despre Pinum, Amutrium și Surnum, că acestea, uitîndu-ne la gradurile cele de lungime și de lățime ale lor, trebuie cercate în partea /⁵⁷ ardealului cea de cătră Moldova sau în însa Moldova și nu în Bănatul Craiovei, precum au făcut Lazie și, după dînsul, Baudrand cu Bruzen.

Despre Drufetis și Archina sau Archinna de la Ptolomeu n-am aflat, cît se bagi supt o unghie, în alți autori scris, mie, socotind gradurile cele de lungime supt care se pun de Ptolomeu, mi se vede cum că amîndoao trebuie cercate în eara Muntenească.

⁷⁷ in *Geographia*.

⁷⁸ N. N.: sud-est.

⁷⁹ in *Lexico Universale*.

⁸⁰ in *Geogr. Antiq. Lib. 2, cap 8, Sect. 4*.

⁸¹ N. N.: Întrucît în întreg textul am găsit această formă, nu am considerat că este o greșeală tipografică, ci lecțiunea lui incai.

⁸² in *Dictionario Geogr.*

⁸³ de *Republ. Roman. Lib. 12, Section 2, cap 1*.

Petrodava încă o amestecă autorii cei mai de curînd cu Patridava, măcar că Ptolomeu le deschilenește tocma bine.

Pînă aicea fură cetățile Dachiei Vechi, cele de Ptolomeu scrise; ci eu mai aflu și alte cetăți ale Dachiei, pentru că înscricția 69 de la Fridvalschi, carea și în zioa de astăzi stă, după cum zice el, în Turda, se cetește: *Civitatim Volmerii et Petovii Curatori*, adecă "purtătorului de grijă al cetăților Volmeriumului și al Petoviumului". Despre Volmerium scrie Zamosie⁸⁴ cum că ar fi fost în locul unde se bagă Streiul⁸⁵ în Murăș, adecă unde iaste Simirea, unguereaște Pișchi, pentru că munții printră carii cură de la Hațeg în gios, pînă în timpul [!] de /⁵⁸ acum se numesc Munții lui Volomir. Ci Petovium unde îl vom așeza? Au doară nu undeva cam aproape de Simirea? Dară la Băi, pentru că Publie Elie, cui s-au întăiat piatra mai sus, numită au fost și *Auri Lustrator*, "luătoriu de seamă preste aur".

Același Zamosie în cartea mai sus numită, cap 9 și acestea scrie: "la orașul Deva se vede locul unei cetăți bătrîne, care se socotește a fi fost Dechidava lui Ptolomeu, unde se află o mohilă în formă de dilmă, nu din fire, ci cu meșteșug făcută, precum se povestește iaste mormîntul craiului Dechebal".

De vom întinde Dachia Veche preste Prut, pînă în Marea Neagră, precum vreau mai toți autorii cei bătrîni⁸⁶, afară de Ptolomeu, carele⁸⁷ tot locul, cît se cuprinde întră Nistru, Prut, Dunăre și Marea Neagră, singur îl face a fi o parte a Mesiei ceii de Gios, au mai avut și aceste cetăți:

Piroboridana sau Piroboridava, carea o pune Ptolomeu întră cetățile Mesiei ceii de Gios, lîngă Prut, după Nigher ar fi fost /⁵⁹ unde se află Brăila, ci de Lisle⁸⁸ zice că au fost unde e Galațul.

Ofiusa, Tiras și Niconium, cetățile Mesiei de Gios, sau mai bine ale Dachiei Vechi, căci se așează de Ptolomeu întră Prut și întră Nistru împreună cu Tighina și cu Chilia, lesne le vei afla unde au zăcut, deaca vei ceti pre Isac Vossie⁸⁹, pre Mr. Corneille⁹⁰, pre Lobis Moreri⁹¹, pre Gheorghie Fournier⁹² și pre Baudrand, Hofmann cu Bruzen, pentru că eu voiu vorbi despre eale în partea ce va urma în Istoria românilor și tocma la anii în care se va cuveni, precum voiu face și cu apele și cetățile Dachiei ceii Noaă la vremea împăratului Aurelian, Aci acuma urmează⁹³:

⁸⁴ in *Analectis Daciae*, cap. 1.

⁸⁵ N. N.: scris *Sreiul*.

⁸⁶ Vide Strabon. *Geogr.*; Iornand. *de rebus Geticis*; Scylacem *Corrydensem in Periplo maris habitis*; Anonymos *Ravennatem et Peripl. Ponti Euxini Authores*.

⁸⁷ *Lib. 5, cap. 10*.

⁸⁸ in *Atlante*.

⁸⁹ *Not. in Scylacum Caryadensem*.

⁹⁰ in *Atlante*.

⁹¹ in *Legrand. Dictionaire Historique*.

⁹² in *Geogr. Opus notit, par. 2, Lib. 11, cap 23*.

⁹³ N. N.: scris *urme*.

§ 8

Despre împoporarea Dachiei Vechi prin împăratul Traian, adevărat despre descălecarea romanilor într-însa.

Dachia Veche, cât de mare au fost și câte cetăți au avit, ai văzut; acumă cugetă /⁶⁰ întru tine, câți oameni au trebuit să lăcuiască întru atâtea cetăți; mie mi se vedea ca au trebuit să lăcuiască într-însele nenumărată mulțime, pentru că almintrilea cum ar fi îndrăznit a da războiu, strămoșilor noștri romanilor celor de demult, carii pre timpul [sic !] de atunci cea mai mare parte a crugului pămîntesc, încît era acesta cunoscut de Europa, Asia și Africa, o stăpînea? Ce nu numai a da războiu, ci așa a-l și ținea, cât supt Domitian au și învins pre romani. Vezi pre Dione în **Domitian**. Mulțimea aceasta a dachilor se poate socoti din cele ce au scris reposatul Samuil Clain în paragrafiile ceii mai dinaintea a părții aceștia; ci, oricît de mulți au fost dachii și oricît au crezut lui Zamolxie, pre carele îl cinstea ca pre un proroc, că nu se vor stinge cu totul, fără numai se vor muta din Dachia, împăratul Traian, după cum însuși mărturisește despre sine la împăratul Iulian Parabatul, sau Apostata⁹⁴, mai în cinci ani așa i-au stricat și șters de pre fața pămîntului, cât n-au mai remas dintră dînșii carii se lăcuiască în cetăți și se lucre pămîntul. Drept aceea i-au căutat împăratului Traian /⁶¹ se ducă lăcuiitori romani în Dachia, ca se o împoporască iarăș; precum au și dus din toată împărăția, dară mai ales din Italia, ce mai în gios îți voi arăta gloate nenumerate de romani, nu pentru alta, fără numai se lăcuiască prin cetăți și se lucre pămîntul, precum scriu: Dion, în **Traian**, Flavie Vopisc în **Aurelian**, Sextus Ruf și Aurelie Victor⁹⁵, Eutropie⁹⁶, Paul Diaconul⁹⁷, se nu aduc pre mai mulți bărbați învățați, carii tot aceasta o zic; pre Gheorghie Fournier nu-l poci lăsa uitat, pentru că scrie⁹⁸ cum că împăratul Traian afară de oastea, carea o ținea în Dachia, în coantra schitelor și a sarmatelor, numai gazde treizeci de mii au așezat în Dachia.

§ 9

Despre coloniile în Dachia purtate.

Coloniile cele de Traian în Dachia Veche așezate, cum s-ar fi numit, toate a se ști nu se pot; iară eu a cîtora nume l-am putut afla după sîrguința și mare strădania mea în paragraful acesta bucuros ți le voi arăta, /⁶² pentru că cele mai

⁹⁴ *Apud Carolum Centoclarum.*

⁹⁵ *in Breviariis.*

⁹⁶ *Lib. 7.*

⁹⁷ *Lib. 10.*

⁹⁸ *in Geographica Orbis notitia, Part. 2, Lib 11 cap 22.*

de frunte au fost care urmează: adecă colonia Zarmisoghetusei, almintrelea Ulpia Traiana, au fost așezată în ținutul Hațegului (vezi Paragraful al șaptelea mai dinainte, înscricțiunile de la Fridvalschi⁹⁹, pre Zamosie¹⁰⁰, pre Sertorie Ursat¹⁰¹, pre Lazie¹⁰² ș.c.. Au fost metropolis, adecă cea mai de frunte¹⁰³, iuris italiți, adecă cu aceeași cădință ca cei din Italia¹⁰⁴ au avut senat și popor ca și Roma Veche¹⁰⁵

Colonia Apulumului¹⁰⁶ au fost așezată întră Bălgradul din Ardeal și întră Partoș, precum s-au cuvîntat în § al 7-lea și se poate vedea din înscricțiunile care se află la Fridvalschi supt numerii¹⁰⁷, au fost munițipium și au avut decemvir¹⁰⁸, adecă povățuitoriu ca acela, căruia i să da cinste ca unui consul din Roma Veche¹⁰⁹; /⁶³ cădința ei încă au fost întocma cu a coloniei din Zarmisoghetuza, după cum mărturisește legiuitoriu Ulpian în legea mai sus adusă și **Pandectele din Florența**, dimpreună cu Gvid Pancirol la Zamosie, cap 4.

Din autorii carii îi numii, și aceasta să dovedește, că, afară de cele doă colonii mai dinainte, au mai fost și alte colonii de ale romanilor tot de aceeași cădință în Dachia, pentru că **Pandectele din Florența** zic: "în Dachia încă colonia Zernisilor, carea s-au dus de împăratul Traian, iaste de cădință italienească (*iuris Italic*) și și Zarmisoghetusa iaste de aceeași cădință; așijderea și colonia din Napoca și cea din Apulum cu satul patavinsilor, carele cădință de coloniă și-o-a dobîndit de la împăratul Sever".

În înscricțiunea carea se aduce de Zamosie în **Analecte**, cap 3, iară de Fridvalschi supt numărul 105, încă se cetește: "*Populo Plebique Sargidaviensi*, adecă "poporului și obștei din Sargidava", dară unde ar fi zăcut Sargidava și Zernensii în autori altă n-am aflat, fără scire Zamosie¹¹⁰ cum că Sargidava ar fi fost lîngă Streiu. Zernensi /⁶⁴ poate că au fost unde sînt acuma Zerneștii, nu departe de Brașău, despre Napoca și Petovium sau Patavium s-au vorbit în § 7, mai-nainte.

⁹⁹ 10, 12, 13, 14, 15, 18.

¹⁰⁰ *Analecta Dacica*.

¹⁰¹ *de Notis Romanor*.

¹⁰² *de Republ. Rom. etc*.

¹⁰³ *inscriptio 15 apud Fridvaski; Steph. Zamosius in Analectis cap 3*.

¹⁰⁴ *Ulpianus Lib. 1 de Censibus; Sertorius Ursatus de notis Rom*.

¹⁰⁵ *Inscriptio 49 apud Fridvalschi et Zamosius in Analectis, cap 10*.

¹⁰⁶ *N. N.*: scris: **Apulului**.

¹⁰⁷ 19, 20, 23, 25, 26.

¹⁰⁸ *Inscriptiones 21, 24*.

¹⁰⁹ *Vide Patavinium Antiq. Veronens Lib 2, cap. 12 et 13, Sigonium de Antiq. Iur. Italic., lib. 2, cap 4 etc*.

¹¹⁰ *in Analectis Dacic, cap 3*.

§ 10

Despre oștile romanilor care au fost în Dachia Veche așezate.

Despre oștile romanilor cele din Dachia Veche, acestea scrie Stefan Zamosie¹¹¹ "Leghioanele romanilor se împărțea prin colonii și așa se puneau în coantra prepusului de primejdii, cât se vedea ca niște turnuri asupra protivnicilor celor de prin pregiur. Aceasta se vede și în coloniile și leghioanele cele din Dachia. Pentru că Leghionul Ulpian, adică Al Trisprăzecelea, ce să zicea Geamăn, păzea gura Porței de Fier, de carea nu era departe, împotriva sarmatelor. Iară Leghionul al eaptelea și Cel Dintîiu Ajutătoriu era așezate în preajma iazigilor. Fost-au în Dachia și mai multe leghioane, precum Al Treizecilea ș.c.". Pînă aci Zamosie, și drept /⁶⁵ scrie pentru că despre leghioanele de el zise alții încă scriu; ba și mai multe oști se pomeneșc în înscricțiile de la Fridvalschi, căci despre Leghionul al Trisprăzecelea pomenește înscricția 6, 7, 8, 9, 26, 29, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 43, 44, 45, 53, 57, 66, 74, 77, 78, 79, 84, 88, 95, 103, 104, 105; despre al eaptelea și Cel Dintîiu Ajutătoriu 85, 99, 100; despre al Treizecilea 11, despre al Doisprăzecelea 40, despre al Cincelea cel Machidonesc 59, despre Cohortea a eaptea din Gallia și cea Dintîiu din Britania și despre Ala Campana supt înscricțiile 42 și 43. În înscricția aceasta de supt numărul 43 se pomenește și al eaeșlea Leghion. Așadar, oastea carea o au ținut romanii în Dachia Veche au stătut preste tot din șeapte leghioane întregi, din doao cohorti și dintr-o ală sau aripă.

Poate fi că doară oastea romanilor cea din Dachia au fost sau mai multă sau mai puțină, de cum zisăi, după cum au fost și lipsă, ci eu atîta am aflat, carea socotindu-se în capete se vedea a fi fost în sumă¹¹² 32700 de ostași, punînd că au fost fiecare leghion numai din 4700 de capete, cohortea din 450, ari/⁶⁴pa din 300, înșe despre leghioanele, cohortile și arpile romanilor vezi pre Neuport¹¹³

Acum, judecă cetitoriu! Dintru atîta ostași și colonii romani, cîți vezuși în paragraful acesta și în cei doi dinainte, au nu ne-am putut prăsi și spori noi români cei de-acum? Pentru ce birfesc, dară, cei nepricepuți, carii pizmuinu-ne lauda nașterii din romani, pre neamul nostru cel românesc decît carele odinioară mai lăudat altul nu era, precum la anii viitori mai pre larg voiu arăta, în tot chipul îl clebetesc.

§ 11

Despre cetățile, căile, apedusurile, băile și ocnele cele de romani făcute în Dachia.

Despre cetățile Dachiei, care le-au aflat într-înșea romanii, destul am cuvîntat în § 7; aci voiu a înșemna că împăratul Traian încă se zice a fi făcut trei cetăți, adică

¹¹¹ *Ibidem*, cap 10.

¹¹² N. N.: Scris *summă*.

¹¹³ *De Ritibus Rom. Sect. 5, cap. 1 § 1.*

Nicopolul Valahiei, Turnul și Capul Boului, *Caput Bovis*, de la care are Mol⁶⁷ dova țemiriul său pînă astăzi. Despre Nicopoiu cetește pre Ammian Marcian¹¹⁴ și pre elarie¹¹⁵. Despre Turn, carea cetate n-au fost departe de puntea lui Traian cea de pre Dunăre sau tocma la capul ei au fost, vezi pre Procopie¹¹⁶ Despre Capul Boului vezi iarăși pre Procopie¹¹⁷. Mai scriu mulți autori că Craiova s-ar fi chemat mai de demult Severin, și că Severinul ar fi fost făcut de împăratul Sever, ci eu despre aceasta voi vorbi la anii viitori; tu vezi în § 7 Acmonia lui Ptolomeu, căci trec la căile cele de romani făcute în Dachia Veche.

Înscripția de la Fridvalschi, care și astăzi se află în satul Cornișdi lîngă Ulpia Traiana, în ținutul Hațegului, trei căi pomenește: Clodia, Annia și Cassia, despre care așa grăiește Stefan Zamosie¹¹⁸: "Iară calea Clodia aceea se socotește a fi, carea tăia otarul Clujului, Annia, era carea trecea prin otarul Aiudului, de la carea și numele îl are orașul. Cassia trecea preste Apulum pînă la Ulpia /⁶⁸ Traiana. Urmele căilor acestora pînă astăzi încă se văd pre multe locuri, precum vom spune în Capul al Noaălea. Iară Annius era poreclă la Romani carele a căii ceii de pre sine numite sau 'așternătoriu' sau 'deregătoriu' au fost. Același Zamosie în Capul al Noaălea cel îndată mai în sus numit, iarăși așa vorbește despre căile din Dachia: "Preste urluiturile cetăților remășițe de căi încă multe se văd în Dachia, care tocma minunate trec Ardealul cît iaste de lung, pentru că n-au fost așternute ca orașele de acum, numai cu pietri, de ori ce feliu și cu nășp, ci pre unele locuri cu pietri mari și cu var așa au fost clădite, cît întru atîta vechime pînă astăzi nu s-au putut cu totul șterge. Nici s-au clădit pietri numai de rînd, ci cioplite și după îndreptariu lucrate, precum se vede pre lîngă cetățile cele mai vestite. De la Ulpia Traiana merg doao căi, una pînă în Poarta de Fier, alta cătră Apulum, pre lîngă Streiu, ci nu tot într-un chip de pîrtată de țermurile lui, la patrusprezece mii de pași, toată din pietri în muchii cioplite, clădită. Proștii și acum o numesc Troiana în loc de Traiana, /⁶⁹ povestind mîndru de o crăiasă carea s-ar fi numit Pizonia. Calea aceasta pre locuri aspre merge oblu în Apulum, așa cît se poate vedea că Zarmisoghetusa cu Apulum au fost foarte unită. Calea aceasta de la Bălgrad pînă la Turda s-au ros de roate și de vechime, ci de la Turda iarăș merg doaa căi, una prin șesul Turzii pre lîngă Murăș pînă în M. Vașarheiu, alta prin Cluj pînă în Iazigia. ... Nici s-au așernut căile aceste cu petri, pentru că doară locul ar fi fost tinos, și n-ar fi putut îmbla cu carăle (căci netihneala aceasta nu o are țeara, fiind toată deloasă și prundoasă), ci ca și întru aceasta să-și arate coloniile mărirea neamului românesc". Pînă aci Zamosie foarte bine și drept! De unde se vede că i-au plăcut adevărul.

¹¹⁴ *Lib. 31 Cap 16.*

¹¹⁵ *in Geogr. Antiq. Lib. 2 Cap 8 Sect. 3.*

¹¹⁶ *de bello Goth. Lib. 3, cap 14.*

¹¹⁷ *de Aedif., Lib. 4, cap 6.*

¹¹⁸ *in Analectis Antiq. Dacic. cap 5.*

Cum că strămoșii noștri romanii cei de demult au fost mult străduitori în facerea căilor se vede nu numai din cele ce am zis îndată mai nainte despre Dachia, ci și din căile cele din Italia, care sînt Appia, Flaminia, Emilia, Coanitana ș.c. Dară nu s-au sîrguit numai a face căi, ci ape încă au dus în toate orașele cît mai /⁷⁰ bune, precum pot mărturisi carii au îmblat în Italia, nu despre singură Roma, carea au stăpînit mai toată lumea, ci despre toate cetățile Italiei. Aceasta, cum că o au făcut și colonii din Dachia, nu te îndoii, pentru că înscricțiunile cele de Fridvalschi aduse sup numerii 74, 75 și 76 destul arată apele în Zarmisoghetusa, duse, din care fără de sminteală, poți întări că nici pre celelate cetăți nu le-au lăsat fără de ape, măcar că prin barbarii, carii au năpădit după aceea în Dachia, pomenirea acelora cu totul s-au șters.

Băile cele de aur și de argint mai de demult s-au numit 'aurarii'; din acestea, doao au fost mai de frunte: Auraria cea mai mare, carea au fost unde iaste acuma Roșia în otarul Abrudului și Auraria cea mai mică, carea era nu departe de Zlagna, căci se fie fost tocma acolo, unde zace Zlagna, nu e de a se crede. Aurariile acestea se pomenesc în mai multe înscricțiuni de la Fridvalschi, ci eu numai unele le voi însemna: Așadară în înscricțiunile care urmează se pumenesc în 61: *Ti Serranus Exactor Auri, Argenti Aeris*; în 62, 63, 67 *Procurator Aurariarum*; în 64, 65 *Collegium Aurariarum*, în 66 *Triumvir Auri, Argenti, Aeris*. Dintru înscricțiuni⁷¹ acestea poți judeca cu cîtă sîrguiță au lucrat strămoșii noștri și băile.

Cred eu, că nici ocnele nu le-au lăsat nelucrate mai vîrtos că salinele se poenesc nu numai de Ptolomeu¹¹⁹, ci și de alții, precum am cuvîntat în § 7; dară eu chiar despre dînsele ceva scris de pre vremea romanilor n-am aflat; doară pentru că în Ardeal sînt mai multe și s-ar putea face nenumărate, numai deaca ar fi slobod și la privați a-și face ogne.

Collegium Fabrorum, carele se pomeneste în înscricțiunile de la Fridvalschi cele de supt numerii 22, 70, 71 că s-ar fi ținut de ocne, doară pentru aceea s-ar putea zice, că au fost în colonia din Apulum și Partoșul, care e la același loc, însă se ține deosebi.

§ 12

Despre ocîrmuirea coloniilor celor din Dachia Veche.

Cristofor ellarie¹²⁰ despre ocîrmuirea Dachiei acestea scrie: "Se ocîrmuia provincia de sol conzular sau al chesariului (*a legal*⁷² *to Consularis sive Caesaris*), precum toate cele mai mari care trebuia să se apere cu arme". Apoi aduce înscricția de la Gruter¹²¹: "*Leg. Aug. Prov. Daciae*", adecă "*Legatus Augustalis Provinciae etc.*" ci înscricțiuni ca aceasta mai multe se află la Fridvalschi supt numerii

¹¹⁹ *Lib 5, cap. 8*

¹²⁰ *in Geogr. Aniq. Lib. 2, Cap 8, Sect. 4 num. 96.*

¹²¹ *Pag. 495, num. 4.*

10, 30, 34, 46, 57¹²², 59, înse tot la Fridvalschi supt numerii 13, 16, 54, 75 se află un *PR. PR.*, adică *Praeses Provinciae*, sau *Praefectus Praetorio*. Tu acuma de ce te vei ținea ? Pentru că mie mai paremi-se că s-au ocîrmuit Dachia toată de prezident; pentru că *Provincia Collia*, carea erea mumai o parte a Dachiei ceii Vechi se ocîrmuia de proconzul, cum se poate vedea din a unsprăzecea înscripție de la același Fridvalschi.

Istoria aceasta a românilor de-aci înainte după ani scrisă va ieși în tot anul pre cîte doao coale, înse de se vor afla oameni ca aceia, carii mai-nainte să mă încredințeze prin iscăliturile sale că după ce se va tipări, o vor cumpăra, mă leg ca în cursul de doi ani o pot avea¹²³.

¹²² N. N.: Scris greșit 37.

¹²³ Custodele paginii conține cuvîntul HRONICA (scris cu majuscule), ceea ce dovedește că G. Șincai intenționa să tipărească în continuarea acestui text propria sa lucrare istorică. Referirea, destul de confuză, în care face numerotarea paragrafilor în continuarea lucrării lui Samuil Micu, ne poate indica și faptul că el ar fi tipărit un fragment din Hronicul său, pe care îl difuzase deja. Cercetări ulterioare vor confirma sau infirma această supoziție.

ȘAPTE DECENII DE LA SEMNAREA CONCORDATULUI DINTRE STATUL ROMÂN ȘI SFÂNTUL SCAUN APOSTOLIC AL BISERICII CATOLICE - STATUL VATICAN (1927) (II)

MARCEL ȘTIRBAN

ABSTRACT. *Seven Decades after the Signing of the Concordat between the Romanian State and the Holy See - The State of Vatican (1927).* The study, made up of two parts, deals with the internal and international context in which they signed the Concordat between the Romanian State and the Holy See, seven decades after that event. Following the Great Union of 1918, Romania found herself in the position to settle her relationships with the Holy See in order to decide the status of the Greek-Catholic and of the Roman-Catholic Churches within the framework of the unitary Romanian national state.

Begun in 1921, the negotiations between the Romanian Government and Vatican were concluded in 1917 in a final document, discussed in the Senate and the Deputies' Assembly during 1929 and passed in the same year.

With the Concordat, the Romanian Kingdom brought to conclusion the efforts to officially settle the rights and duties of all the cults recognized by the Romanian state. The Concordat was considered to be a means of regulating the relationships between State and Church, acknowledging the Romanian Greek-Catholic Church as a historical cult.

Concordatul în Dezbaterile Parlamentare (mai 1929)

a). În Senat

În Senat, discuțiile generale asupra proiectului de lege pentru ratificarea Concordatului au început în ședința din 23 mai 1929 și s-au încheiat două zile mai târziu, la 25 mai. Dezbaterile au fost conduse, în calitate de președinte al Senatului, de către profesorul Traian Bratu. Au luat cuvântul la dezbateri mitropolitul ortodox al Ardealului, Nicolae Bălan¹, generalul Al. Averescu² arătând că s-a luat angajamentul de a ratifica Concordatul cel mult după scurgerea a 6 luni de la semnarea Concordatului de către cele două părți. Partidul poporului fiind acela care a început negocierile și

¹ Dezbaterile parlamentare, *M.O.*, nr. 54 din 1929, p. 1816-1820.

² Domnule președinte - declara generalul Averescu în Senat - în stadiul de astăzi a chestiunii concordatului dintre Vatican și Statul Român, cred că Parlamentul nu poate decât să ratifice rezultatul negocierilor începute încă în 1921 și terminate în mai 1927. Guvernul român, în urma semnării redacției definitive, și-a luat angajamentul de a ratifica Concordatul cel mult după scurgerea a 6 luni de la semnarea Concordatului de către cele două părți. Partidul poporului fiind acela care a început negocierile și care a primit forma definitivă cu modificările și lămuririle produse de guvernul liberal și de actualul guvern, și primite de Vatican, declară că va vota ratificarea Concordatului". *M.O.*, Partea a III-a, nr. 54 din 6 iulie 1929, p. 820.

care a primit forma definitivă cu modificările și lămuririle produse de guvernul liberal și de actualul guvern, și primite de Vatican, declară că va vota ratificarea Concordatului". *M.O.*, Partea a III-a, nr. 54 din 6 iulie 1929, p. 1820., senatorul Elemer Gyárfás, din partea Partidului Maghiar³, Gaspar Muth, în numele Partidului German⁴, Vladimir Zaloziecki, în numele Partidului Ucrainean⁵, Al.Th.Cisar, arhiepiscop romano-catolic⁶, Iuliu Hossu, episcopul greco-catolic român al Gherlei⁷, Alexandru Lapedatu, din partea Partidului Național Liberal⁸, Aurel Vlad, ministrul Cultelor și Artelor, în numele Guvernului⁹.

Toți cei care au luat cuvântul au făcut declarații în numele instituțiilor religioase și a partidelor politice pe care le reprezentau sau în numele Guvernului (cazul lui Aurel Vlad). S-au pronunțat pentru ratificarea Concordatului: Alexandru Averescu, Gaspar Muth, Al.Th.Cisar, Iuliu Hossu, Alexandru Lapedatu și Aurel Vlad. Au făcut declarații împotriva: Nicolae Bălan, Elemer Gyárfás și Vladimir Zaloziecki.

Luările de cuvânt au fost precedate de prezentarea raportului Comisiei parlamentare împuternicită să analizeze proiectul de lege privind ratificarea Concordatului. Sunt invocate vechile noastre legături cu papalitatea, intențiile guvernelor precedente de a încheia un concordat cu Vaticanul, necesitatea și oportunitatea ratificării sale, fiind socotit "*nu numai util țării, ci și necesar*"¹⁰.

Expunerea de motive, semnată de ministrul de externe al României, G.G.Mironescu, prezenta Concordatul ca o expresie a politicii Statului Român de bunăvoință față de Biserica Catolică, așa cum a dovedit-o față de toate cultele din România, prin măsurile legislative luate deja. Este în același timp convins că a păstrat "*neștirbită suveranitatea națională*"¹¹.

Au fost aduse la cunoștința senatorilor scrisoarea Ministrului de Externe al României din iulie 1928, Nicolae Titulescu, adresată Vaticanului și răspunsul acestuia, prin nuntialul apostolic Angelo M.Dolci, din octombrie același an. Partea romană cerea câteva precizări legate de problema personalității juridice acordată Bisericii Catolice, a limbii de predare în școlile, ordinele și congregațiile religioase și a modalităților de înlocuire a profesorilor de religie ce încalcă regulamentul acestor școli. Toate au fost acceptate de Vatican în forma cerută de guvernul român¹².

Senatorilor li se citește și avizul Consiliului Legislativ, consemnat într-un proces verbal, încheiat la 6 mai 1929, dat cu câteva observații privind interpretarea articolelor XII, XVI și XIX în problemele care au făcut și obiectul scrisorii din iulie

³ *Ibidem*, p. 1820-1827.

⁴ *Ibidem*, p. 1827.

⁵ *Ibidem*, p. 1828.

⁶ *Ibidem*, p. 1828-1830.

⁷ *Ibidem*, p. 1833-1842.

⁸ *Ibidem*, p. 1842-1847.

⁹ *Ibidem*, nr. 55 din 6 iulie 1929, p. 1850-1857.

¹⁰ *Ibidem*, nr. 54 din 6 iulie 1929, p. 1807.

¹¹ *Ibidem*, p. 1808.

¹² *Ibidem*, p. 1813-1814.

1928¹³.

Cel care a deschis seria discuțiilor generale a fost mitropolitul Nicolae Bălan. Declarația era citită "în numele Bisericii Ortodoxe Române și al Episcopatului Ortodox Român"¹⁴, dar de fapt îi aparținea lui. Nu a fost discutată în Sinodul Bisericii Ortodoxe și nici nu putea fi pentru că proiectul legii de ratificare a Concordatului era cunoscut și aprobat, în calitate de regent, de către patriarhul Miron Cristea. Discutarea lui a avut loc, după lucrările Sinodului, într-un cerc intim și deci restrâns¹⁵ ședința sa la care am asistat și eu, într-o conferință intimă, la care e drept că I.P.S. Sa Mitropolitul Pimen m-a invitat și pe mine, dar am refuzat să particip la conferința aceasta intimă pentru că nu aveam nici o cădere să asist la ea și pentru că nu voiam să influențez, prin prezența mea, atitudinea episcopatului ortodox. (Aplauze prelungite pe băncile majorității). De altfel, d-lor senatori, dacă aș fi asistat la această conferință, or poate dacă I.P.S. Mitropolitul Sibiului ar fi discutat problema aceasta cu mine, înainte de a prezenta acest protest, am ferma convingere că acest protest nu s-ar fi prezentat în forma în care a fost prezentat..." *Ibidem*, nr. 55 din 9 iulie 1929, p. 1850.

Declarația-protest se axează în jurul a opt probleme, dintre care o bună parte nu au fost inspirate de vreo prevedere a Concordatului. Problema numărul unu a fost de principiu. Se susținea că, potrivit Constituției, raporturile dintre Stat și culte se stabilesc prin legi și nu prin tratate. Așa a făcut Statul Român cu Biserica Ortodoxă și cu celelalte culte. Concordatul este socotit "*un tratament de favorizare a cultului greco- și romano-catolic*" și o abatere de la prevederile constituționale¹⁶.

În al doilea rând sunt socotite dăunătoare Statului și Bisericii Ortodoxe modalitățile de constituire ale ierarhiei greco-catolice. Declarația consideră că sunt prea multe episcopii și prea mulți canonici și protopopi greco-catolici în raport cu numărul episcopilor și al conducătorilor Bisericii Ortodoxe. Se dau cifre și se fac

¹³ *Ibidem*, p. 1815-1816.

¹⁴ *Ibidem*, p. 1816.

¹⁵ "D-lor, înainte de a intra în examinarea criticelor care s-au adus proiectului prezentat, vă rog să-mi permiteți să fac o constatare - spunea Aurel Vlad, Ministrul Cultelor și Artelor în Dezbaterile din Senat din 25 mai 1929 - în presă se susține că protestul pe care l-a prezentat I.P.S.S. Mitropolitul Bălan, ar fi fost stabilit în Sf.Sinod, sub președenția I.P.S.S. Patriarhului și Regentului Miron Cristea. Faptul nu s-a petrecut așa. În Sinod și în prezența Patriarhului nu s-a discutat acest protest și nici nu se putea discuta, pentru că eu nu cred că Regentul și Patriarhul să fi admis ca în prezența lui, Sinodul să ridice proteste față de un proiect de lege care a fost prezentat Senatului și Camerei, cu iscălitura sa (Aplauze pe băncile majorității). Protestul s-a discutat, după cunoștința mea, după ce Sinodul și-a încheiat ședința sa la care am asistat și eu, într-o conferință intimă, la care e drept că I.P.S. Sa Mitropolitul Pimen m-a invitat și pe mine, dar am refuzat să particip la conferința aceasta intimă pentru că nu aveam nici o cădere să asist la ea și pentru că nu voiam să influențez, prin prezența mea, atitudinea episcopatului ortodox. (Aplauze prelungite pe băncile majorității). De altfel, d-lor senatori, dacă aș fi asistat la această conferință, or poate dacă I.P.S. Mitropolitul Sibiului ar fi discutat problema aceasta cu mine, înainte de a prezenta acest protest, am ferma convingere că acest protest nu s-ar fi prezentat în forma în care a fost prezentat..." *Ibidem*, nr. 55 din 9 iulie 1929, p. 1850.

¹⁶ *M.O.*, nr. 54 din 6 iulie 1929, p. 1816.

comparații.

A treia problemă considerată "*un alt punct gravaminos al Concordatului*" a fost aceea a presupuselor consecințe derivate din recunoașterea personalității juridice a Bisericii Catolice. Adică, în concret, se exprimau temeri că în cazul dispariției Bisericii Catolice, bunurile materiale ale acesteia vor reveni Vaticanului¹⁷.

O altă problemă contestată a fost aceea a *patrimoniului sacru* constituit din o parte a vechilor proprietăți deținute ca uzufructură, până în 1918, de către Biserica Catolică. Acest fond, folosit în comun și repartizat tuturor bisericilor de rit catolic, proporțional, urma să servească la acoperirea cheltuielilor de întreținere a bisericilor și a școlilor confesionale, degrevând în felul acesta bugetul statului¹⁸.

Desființarea dreptului de patronat (art. 15) și trecerea unor bunuri private, în anumite condiții, în posesia și pentru uzul Bisericii, a fost de asemenea criticată¹⁹.

A avut obiecții și asupra articolului 16, care reglementa problema formării clerului, deoarece acesta acorda diecezei greco-catolice autonomie în organizarea seminariilor teologice, în timp ce pentru seminariile ortodoxe se prevedea o colaborare între Biserică, Ministerul Cultelor și Ministerul Instrucțiunii Publice²⁰.

Prevederile articolului 19, paragraful 3, care puneau în subordinea episcopului local toate școlile ordinelor și ale congregațiilor religioase, au fost considerate ca având și ele "*un caracter grav de tot*", deoarece li se lasă lor latitudinea de a-și alege limba de predare, care putea fi o alta decât cea română și, în felul acesta ele vor putea fi "*puse în serviciul unor interese contrare marelui interes cultural al statului nostru*"²¹.

Ultima obiecție, ce nu avea nimic cu prevederile Concordatului în mod direct, fundamentală totuși pentru politica Bisericii Ortodoxe, a fost legată de actul Unirii religioase a românilor transilvăneni de la 1700. Mitropolitul Bălan își exprima marea decepție că Statul Român prin semnarea Concordatului, validează "*volnicia săvârșită de Scaunul Papal cu concursul monarhiei austro-ungare, la anul 1700*"²².

"*În fine* - spunea mitropolitul Nicolae Bălan - noi, *Episcopatul ortodox român, nu ne putem suprima durerea sufletească că Statul Român a luat act și oarecum confirmă prin Concordat, dacă s-ar ratifica, volnicia săvârșită de Scaunul Papal, cu concursul monarhiei austro-ungare, la anul 1700 prin ruperea unei părți a credincioșilor Mitropoliei Ortodoxe Române din Ardeal de la sânul bisericii lor strămoșești și prin trecerea lor forțată la așa zisa unire cu Roma*"²³.

Acestea au fost obiecțiile reprezentantului Bisericii Ortodoxe Române, mitropolitul Nicolae Bălan și o parte din finalul declarației sale. În șirul opozițiilor s-a înscris, în continuare, Elemer Gyárfás care promitea că "*va arăta clar și precis*

¹⁷ *Ibidem*, p. 1817-1818.

¹⁸ *Ibidem*, p. 1818-1819.

¹⁹ *Ibidem*, p. 1819.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*, p. 1819-1820.

²² *Ibidem*, p. 1820.

²³ *Ibidem*.

punctele de vedere ale catolicilor maghiari din România"²⁴. Poziția sa este negativă, socotind că pentru maghiarii catolici Concordatul nu înseamnă o lărgire a drepturilor lor față de ceea ce Constituția țării sau legea cultelor le asigură. "*Concordatul actual nu are - susținea Elemer Gyátfás - nici o singură dispoziție care ar însemna o îmbunătățire, o întărire sau lărgire a drepturilor de cari se bucură Biserica Catholică în Statul Român pe baza Constituției, legii cultelor, alcătuită în anul trecut și a legilor școlare*"²⁵.

Au fost atacate în principal prevederile Concordatului care au în vedere formarea "*Patrimoniului Sacru*". "*Contopirea într-o unitate a eparhiilor de rit grec și latin*" a fost considerată "*dispoziția cea mai grea și oneroasă a Concordatului actual*"²⁶. Era nemulțumit și pentru faptul că episcopia Romano-Catolică de Alba Iulia nu a fost ridicată și ea la rangul de Mitropolie²⁷, iar Episcopia de Oradea a fost unită cu cea a Sătmărilor²⁸. Socotea că li se făcea apoi o mare nedreptate episcopilor romano-catolici prin nerecunoașterea tuturor ca senatori de drept²⁹.

Obiecții a avut și asupra prevederilor Concordatului care reglementau problema numirii episcopilor (art. 5), a numirii pe seama credincioșilor catolici armeni, a unui șef superior la Gherla (art. II, punctul c), organizarea de noi ordine și congregații (art. XVII) și în problema școlilor confesionale (art. XIX). Considera inoportun avizul cerut de papalitate Guvernului pentru numirea episcopilor; la fel nejustificată numirea unui conducător separat pentru armenii catolici, având în vedere numărul lor foarte mic (circa 2000 de suflete, cu patru parohii - la Gherla, Dumbrăveni, Frumoasa și Gheorgheni). În problema școlară era nemulțumit de prevederea art. 19 din Concordat care îngăduia dezvoltarea învățământului confesional numai în spiritul și litera legilor țării, fără să acorde, așa cum ar fi vrut senatorul maghiar, un drept exclusiv al episcopilor de a înființa așezăminte școlare confesionale³⁰.

Senatorul Vladimir Zaloziecki, din partea Partidului Național Ucrainean, critică și el un anume articol al Concordatului, cel care avea în vedere organizarea ucrainenilor catolici în cadrul Diecezei Greco-Catolice ce urma să se înființeze în Maramureș. El a susținut menținerea administratorului lor apostolic de la Siret³¹.

Obiecțiile exprimate în Senat au fost dar în număr de trei și erau formulate în numele unei instituții, Biserica Ortodoxă Română, și a două partide politice, cel maghiar și ucrainean.

Luările de cuvânt prin care s-a sprijinit Concordatul și s-a cerut ratificarea au început cu declarația generalului Averescu în numele partidului pe care-l conducea, Partidul Poporului, cel care a și început, în 1921, fiind la guvern, negocierile. Senatorul Gaspar Muth, în numele Partidului German din România, a

²⁴ *Ibidem*, p. 1821.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*, p. 1822.

²⁷ *Ibidem*, p. 1824.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, p. 1825.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*, p. 1828.

făcut aceeași declarație de susținere a Concordatului, pronunțându-se pentru ratificarea acestuia³².

Un expozeu profund prin conținutul său și pozitiv prin întreaga sa atitudine a fost acela al arhiepiscopului romano-catolic, Al.Th.Cisar. Este un discurs ce dovedește o bună și obiectivă cunoaștere a istorie concordatelor încheiate de-a lungul vremii de Statul papal cu puterea laică, precum și a prevederilor celui încheiat cu Statul Român. Este, în același timp, dovada înțelegerii adevăratei lor semnificații în planul istoriei universale și al celei naționale. Urmărește, tot cu trimiteri la istorie, subliniind însă și ceea ce trebuie să se rețină pentru vremurile lumii moderne, raporturile dintre Biserică și Stat, locul și importanța lor în viața unei societăți. Asigură, și pe catolici și pe necatolici, că nici unul nu va pierde nimic prin Concordatul ce îl au în fața lor pentru ratificare.

Arhiepiscopul Al.Th.Cisar mărturisește prin toate o concepție creștină și o atitudine de apărare a credinței catolice, prin cunoașterea și susținerea valorilor sale, și de loialitate față de Statul Român. Pledoaria sa este, prin conținut, o frumoasă lecție de istorie și, prin atitudinea sa, un pilduitor exemplu de om al Bisericii și al Cetății. *"Fie convingși cetățenii necatolici că, prin Concordat, nu se atinge întru nimic nici credința, nici organizația ori prestigiul lor, fiindcă respectăm convingerea fiecăruia. Fie convingși cetățenii catolici că, prin Concordat, nu li se poate face nici o nedreptate, fiindcă tocmai factorul răspunzător al lor, adică Roma, are experiența seculară în asemenea materie și nu-i cu putință să îngăduie vreo știrbire în materie religioasă. Să nu pretindă unii a fi mai catolici decât Papa"*³³.

Era un răspuns indirect la criticile formulate de unii senatori și conține sfaturi părintești pentru toți. *"Mă asociez - declara episcopul Al.Th.Cisar, în încheierea discursului său - mă asociez ca bun patriot și ierarh dornic de pace și armonie la dorința guvernului actual cât și a celor precedente și votez ratificarea fiindcă întrevăd timpuri mai luminoase de conlucrare culturală și morală, iar într-un viitor nu prea îndepărtat adevărarea unui ideal mare"*³⁴.

Din partea Bisericii Greco-Catolice a vorbit episcopul Iuliu Hossu. Fiecare cuvânt rostit este o mărturie a dragostei sale pentru Biserica sa, pentru neamul său, de respect pentru Adevăr și Dreptate, de iubire față de oameni, toate în spirit cu adevărat creștin. Răspunde cu iubire frățească și apără cu demnitate de înalt ierarh. Este o altă pagină de istorie, încărcată de amintirea vremurilor trecute, scrisă atunci prin condei de cronicar și inimă de român, plină de judecată și sfaturi înțelepte pentru cei ce-l ascultau.

Pornește de la fapta istorică a cărui martor a fost, Unirea cea Mare, ce a însemnat și înseamnă reconstituirea moșiei străbune și adunarea la un loc, pe pământul strămoșesc, a fiilor vechilor țări românești. Are alese cuvinte pentru toate eforturile țării din vremea războiului și apoi din timpul Conferinței de pace de la Paris. Tratatetele venite de acolo au fost întâmpinate întotdeauna cu căldură și cu simpatie românii fiind convingși de drepturile lor imprescriptibile *"asupra a ceea ce nu este luat cu împrumut, și fără de jertfe, ci constituie o moșie străbună, pământul*

³² *Ibidem*, p. 1827-1828.

³³ *Ibidem*, p. 1830.

³⁴ *Ibidem*.

*strămoșesc și sufletele fraților noștri reveniți la patria mamă*³⁵.

Evocă întâlniri cu regele Ferdinand, cu Ion I.C.Brătianu, cu Al.Averescu și Take Ionescu, care i-au vorbit, fiecare, de necesitatea încheierii unui concordat cu Statul Papal³⁶. Vorbește de constituționalitatea Concordatului, a cărui ratificare se va face tocmai prin lege, de caracterul legitim al concordatelor încheiate de numeroase state cu papalitatea în general și de semnificația lor, de cauzele generale și particulare ce le determină; analizează prevederile contestate sau criticate de colegii senatori, vorbește de proporționalitatea cerută de mitropolitul Bălan și îndeamnă pe ierarhii ortodocși să treacă la o mai bună organizare a bisericii lor în Vechiul Regat, căci Concordatul nu le va sta în calea lor. *"Astăzi, în România Mare - spunea episcopul Iuliu Hossu - să se facă, să se lucreze înțelepțește: acea parte care nu are acel grad de organizațiune să se ridice la același nivel, dar nu să se niveleze prin degradare, ci să se egaleze prin înălțare"*³⁷.

Consideră o necesitate izvorâtă *"dintr-un Complex de împrejurări"*³⁸ înființarea unei noi episcopii în Nordul Ardealului și ca o formă de comunicare a lumii moderne, dreptul ierarhiei catolice de a purta corespondență direct cu Vaticanul³⁹. Asigură pe mitropolitul Bălan că armata de preoți la care s-a referit *"nu are să tulbure liniștea țării. Fiecare biserică este chemată să așeze temeliele nestricate ale păcii lui Dumnezeu, în împărăția lui Dumnezeu. Pentru aceea, nu nutriți nici o îngrijorare. Așa cum laolaltă înaintașii noștri au străbătut cărarea lungă de veacuri a Postului mare, tot așa noi la lumina Învierii vom merge împreună și ne vom afla întotdeauna împreună pentru această țară și pentru acest neam. Nnicând și niciunde nu veți putea arăta un sat sau o localitate unde noi, după Învierea neamului, să fi neliniștit o conștiință și să fi tulburat o comunitate"*⁴⁰.

Cât adevăr și câtă frumusețe în cele spuse, ce nobile idei profesate și ce înălțător mesaj! De ce oare istoria pentru unii e o pagină de carte cu lucruri vechi, trecute și uitate sau, mai rău, contestate. În același frumos limbaj, al inimii și al adevărului, academic, cu o mare pace în suflet, episcopul Iuliu Hossu se oprește și răspunde la toate celelalte învinuiri aduse Sfântului Scaun, unirii din 1700, Bisericii Greco-Catolice, Concordatului.

Unirea nu a fost opera Sfântului Părinte. Ea s-a născut dintr-un izvor vechi al neamului nostru, din credința creștină, a primilor creștini de pe pământul țării noastre. *"Fiii neamului nu sunt împărțiți în două părți. Fiii neamului nu au fost împărțiți în două părți. Oricare ar fi fost intențiunea stăpânilor de la Viena, nu se poate pune vina Sfântului Scaun că a făcut el operă de dezbinare. Intențiunea Sfântului Scaun a fost aceea pe care o are în întreaga lume să propovăduiască ceea ce deține: acel adevăr ce i-a fost incredințat de Domnul"*⁴¹.

³⁵ *Ibidem*, p. 1833.

³⁶ *Ibidem*, p. 1834.

³⁷ *Ibidem*, p. 1838.

³⁸ *Ibidem*, p. 1839.

³⁹ *Ibidem*, p. 1838-1839.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 1839.

⁴¹ *Ibidem*, p. 1840.

Apoi istoria unei instituții, fie ea laică sau ecleziastică, se urmărește și se judecă prin faptele sale, ale celor de sus și ale celor de jos, prin ceea ce a dat sau a luat societății. *"Nu va nega nimeni ce izvor de binefacere a fost pentru neamul nostru"* deschiderea școlilor de la Blaj și nici că *"Inochentie Micu Clain a fost cel dintâi episcop care a aprins lumina științei naționale"*⁴², nici rolul pozitiv al Școlii Ardelene.

Amenințările unor fețe bisericești, ale lui Gheorghe Șincai și Petru Maior, cu trecerea la ortodoxie trebuie analizate și încadrate în contextul împrejurărilor în care s-au făcut și nu li se pot da nici alte dimensiuni și nici alte semnificații decât pe cele ce le-au avut. Porneau de la niște nemulțumiri personale față de atitudinea episcopului Bob în raporturile cu ei. Nu țineau seama de propria lor contribuție la conflictul ce s-a născut între ei. Dincolo de toate marile lor merite ca primii scriitori cu adevărat ai istoriei noastre naționale, au uitat poate pentru o clipă de obligațiile pe care le aveau ca supuși ai înaltului ierarh. Și acesta nu i-a iertat, ci le-a sancționat greșelile. Dacă unii ierarhi - chiar episcopul Inochentie Micu - au amenințat și ei, de data aceasta puterea imperială, cu trecerea la ortodoxie, au făcut-o dintr-o singură rațiune și într-un singur scop: de a câștiga pe seama națiunii române ceea ce li se promisese la înfăptuirea unirii religioase.

Episcopul Iuliu Hossu nu respinge ideea unirii sufletelor prin unirea bisericilor. O consideră chiar o poruncă și o rugăciune dumnezeiască: *"Mântuitorul a rostit această cerere către Tatăl: ca să fie cu toții una, pentru ca lumea să creadă că Tu M-ai trimis pe Mine"*⁴³. Dorește o unire printr-un dialog la nivelul conducerii celor două biserici, așa cum a mai spus-o și el și episcopul Valeriu Traian Frențiu și în alte împrejurări⁴⁴, desigur păstrându-și fiecare credința, manifestată în forme proprii, dar recunoscând și unii și alții primatul Papei.

Dacă, în general, se poate spune că în viață nu este pierdere fără câștig și câștig fără pierdere, dintr-o asemenea Unire nu putea - și nu poate să se nască - decât un câștig neumbrit de nimic, căci se împlinește, cum spunea episcopul Iuliu Hossu, o vrere a lui Dumnezeu. Dar vrerea lui Dumnezeu este greu de împlinit pentru că vrerea oamenilor nu este unirea lor în credință, în gând, în fapte. Ei au pus și pun în cumpănă, mereu, presupusele lor pierderi lumești. Iar dorința lui Dumnezeu nu contează, paradoxal, în fața lor, deloc.

Lumea veche a fost condusă spunându-se "Divide și Stăpânește". Lumea modernă e stăpânită strigându-se "Trăiască libertatea". De fapt, viața este o arenă de luptă cu oameni contra oameni. De Dumnezeu și de poruncile Sale se vorbește totuși, dar trăirile creștine sunt de mult împuținute. Episcopul Iuliu Hossu mai crede în înfăptuirea Unirii noastre sufletești și își încheie discursul cu un îndemn de a contribui cu toții, fără deosebire de credință și etnie la propășirea țării: *"Noi, Biserica și una și alta și toate bisericile din această țară să ajutăm înainte această țară care este a tuturor, s-o ducem spre înflorire, s-o ducem ca să-și atingă destinele înalte pentru care dreptatea lui Dumnezeu astfel a întregit-o și astfel a așezat-o. Să păstrăm credința în Dumnezeu, cum au făcut-o părinții noștri și atunci Domnul tărie*

⁴² *Ibidem.*

⁴³ *Ibidem*, p. 1841.

⁴⁴ *Ibidem.*

*poporului Său va da, Domnul va binecuvânta pe poporul Său cu pace*⁴⁵. Iubirea și pacea au fost așezate în fața războiului și ele au învins pentru o vreme.

Intervenția profesorului Alexandru Lapedatu se înscrie în cadrul pledoariilor acelor senatori care au înțeles necesitatea și oportunitatea încheierii unui Concordat cu Statul Papal. Atitudinea lui s-a născut din rațiuni de stat pe care le așază în fața oricăror interese confesionale. Este un om politic cu vederi liberale și în numele Partidului Liberal a și vorbit. Este și un mare istoric al țării noastre și al celei universale, un european prin gândire și un bun patriot prin faptele sale.

În această dublă calitate el și urmărește și realizează în cadrul discursului său două esențiale probleme: un succint istoric al încheierii Concordatului dintre Vatican și Statul Român și dă răspunsuri la câteva din obiecțiile formulate de mitropolitul Nicolae Bălan. Demersul său are sobrietatea savantului și tăria omului de știință, dublate de cunoașterea nemijlocită a lucrurilor prin implicarea lui directă în acțiunea de pregătire a Concordatului, în calitatea sa de fost Ministru al Cultelor în guvernele liberale. O autoritate dar de necontestat și o atitudine de bun creștin ortodox.

Confirmă intențiile oamenilor politici români, începând cu 1918, de a încheia Concordatul cu Statul Papal. Îi justifică oportunitatea și îl așază în rândul acțiunilor menite a reglementa problema cultelor, ce a preocupat politicul românesc, în întreg deceniul trei. Amintește numele lui Octavian Goga și al generalului Alexandru Averescu, prin care și în vremea cărora, primul în calitate de Ministru al Cultelor și al doilea ca prim-ministru, au deschis seria tratatelor pentru pregătirea Concordatului. Marchează etapele 1925-1926-1927, cu implicarea lui și apoi a lui Vasile Goldiș și stăruie asupra momentului 1928, când împreună cu Nicolae Titulescu au dus tratative și au obținut cele cerute prin scrisoarea adresată Scaunului Papal. Își asuma partea de răspundere ce îi revenea lui și Partidului Liberal și asigură că toți bărbații de stat implicați în pregătirea Concordatului au avut în vedere toate interesele statului român și ale ortodoxiei românești⁴⁶. "*Iată pentru ce, d-lor senatori - declara Alexandru Lapedatu - cred că pot mărturisii în cea mai bună și curată conștiință, ca și d. Goldiș, că acordul acesta nu cuprinde nimic în sensul acuzațiilor ce i s-au adus și că întocmirea lui era o inexorabilă necesitate de Stat*"⁴⁷. Principalele acuzații aduse, fie de senatorul Gyárfás sau mitropolitul Nicolae Bălan, au fost analizate și respinse prin argumente concrete.

Cu foarte multe date, bine argumentat și cu cele mai bune intenții, sunt reluate și analizate, din perspectiva Guvernului, de către Aurel Vlad, ministrul cultelor, toate obiecțiile celor trei senatori ce s-au pronunțat pentru respingerea Concordatului. Este cel mai lung discurs, care cuprinde, prin răspunsurile și analizele pe care le face, o sinteză a întregii problematice ridicate de pregătirea, semnarea și ratificarea Concordatului. Are calitățile întâlnite și la intervențiile senatorilor care s-au pronunțat pentru ratificarea Concordatului. Argumentele invocate în răspunsurile date au fost de ordin istoric, al dreptului național și al celui internațional⁴⁸.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 1842.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 1842-1844.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 1844.

⁴⁸ *Monitorul Oficial*, partea a III-a, Dezbaterile Parlamentare. Senatul, nr. 55 din 9 iulie 1929, p. 1850-1857.

Aurel Vlad încheie cu concluzia: "*Din cele spuse reiese evident că toate obiecțiunile cari s-au adus în contra Concordatului sunt lipsite de bază. Acest Concordat este bun pentru interesele Statului Român, nu lezează nici interesele bisericii dominante și nu este rău, ci, dimpotrivă, satisfăcător și pentru celelalte biserici care sunt regulamentate în acest Concordat, prin urmare puteți cu inima liniștită și cu sufletul împăcat să votați acest proiect de lege*"⁴⁹.

Voturile au și fost exprimate în număr de 102, din care Bile albe 93 și Bile negre 9, ceea ce, dintr-o majoritate regulamentară de 61, înseamnă o majoritate absolută⁵⁰.

b). În Adunarea Deputaților

Tot în luna mai 1929 au loc lucrările Adunării Deputaților. Ele au fost conduse de Ștefan Cicio-Pop, în calitate de președinte al Adunării. Acestea i-au fost prezentate, ca și în cazul Senatului, rapoartele obișnuite și expunerea de motive. Au luat apoi cuvântul deputații I.G. Duca, din partea Partidului Național Liberal⁵¹, I.Josika de la Partidul Maghiar⁵², Franz Kräuter, din partea Partidului German⁵³, Coriolan Buracu, în numele preoților ortodocși, membrii ai adunării deputaților⁵⁴, Nicolae Iorga, șeful Partidului Naționalist⁵⁵ și Aurel Vlad din partea Guvernului⁵⁶.

Critici s-au formulat numai din partea deputaților I.Josika și C.Buracu, care nici nu se angajau să voteze pentru ratificarea Concordatului. Obiecțiile, formulate de primul, în șapte puncte, au în vedere problemele ridicate și în Senat de senatorul Elemer Gyárfás: suprimarea episcopiei romano-catolice de Oradea; subordonarea episcopiilor Ardealului și a Cenadului Arhiepiscopiei de București; administrarea comună a averii cu greco-catolicii; scoaterea de sub jurisdicția Bisericii Romano-Catolice a armenilor; prevederile în legătură cu folosirea limbii în școlile confesionale și a apartenenței parohiilor numai la episcopatele din țară⁵⁷.

Deputatul Franz Kräuter a formulat câteva revendicări privind administrarea și veniturile școlilor confesionale, precum și reforma agrară. Cu aceste cereri se pronunță pentru ratificarea Concordatului⁵⁸.

Deputatul Coriolan Buracu citește o declarație ce cuprinde o adeziune formală la punctele de vedere exprimate în Senat de mitropolitul Nicolae Bălan și o reluare a observațiilor acestuia. Consideră că prin Concordat s-a încălcat Constituția țării "*violând principiul fundamental de egală protecțiune a tuturor prin privilegierea*

⁴⁹ *Ibidem*, p. 1857.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ Dezbaterile Adunării Deputaților, *Monitorul Oficial*, nr. 73 din 26 iunie 1929, p. 2700.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Ibidem*, p. 2701.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 2700.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 2704.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 2701-2704.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 2700.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 2701.

*unilaterală a Bisericii Catolice*⁵⁹. Invocă numărul mare al episcopilor uniți și romano-catolici; Consideră că autonomia acordată Bisericii Catolice prin Concordat este mult mai mare decât aceea dată Bisericii Ortodoxe prin legile cunoscute și că tot prin Concordat Biserica Catolică este transformată în proprietara "*imensele latifundii, în valoare de sute de milioane, deținute de ea, în epoca stăpânirii maghiare numai cu titlul de uzufruct*"⁶⁰. Apoi, Concordatul, crede el, că unește prea mult cele două biserici catolice (greco- și romano-catolică) în detrimentul apropierii bisericilor naționale (ortodoxă și greco-catolică).

Cei doi oameni politici, I.G.Duca și Nicolae Iorga, ortodocși amândoi, se înscriu în rândul parlamentarilor care și-au exprimat fără rezerve, totala lor opțiune pentru ratificarea Concordatului. I.G.Duca a făcut și o succintă prezentare a rolului jucat de Partidul Național Liberal în pregătirea Concordatului, iar Nicolae Iorga a vorbit, ca și altădată, în cei mai elogioși termeni despre Biserica Unită. Aurel Vlad a răspuns acuzațiilor aduse, aceleași ca și în Senat, și a apărut punctul de vedere al guvernului ce a coincis și cu acela al oamenilor politici români.

Vorbind în numele Partidului Național Liberal, I.G.Duca declara că deputații liberali vor vota proiectul de lege privind Concordatul și afirma că "*o primă chestiune care crede că trebuie să fie eliminată din aceste dezbateri este dacă, da sau nu, trebuia să se încheie un concordat... Fiindcă - spunea el - socotesc că este imposibil ca, atunci când într-o țară există un număr considerabil de cetățeni de confesiune catolică, să nu se găsească un modus vivendi pentru a asigura raporturile dintre stat și această confesiune. Aceasta este cu atât mai adevărat cu cât toate guvernele noastre, de la unire încoace, au fost unanime în a socoti necesară încheierea unui concordat. Dar în afară de aceasta, toate țările care au cetățeni de confesiune catolică și cari stau pe Lucrul raporturilor dintre Biserică și Stat și nu al separațiunii între Stat și Biserică, toate aceste State au căutat să încheie asemenea concordate...*"⁶¹.

Cerea ca atenția parlamentarilor să nu se mai oprească asupra oportunității acceptării Concordatului, căci acest lucru era în afara oricăror discuții. Nici conținutul său nu ridica probleme. Dimpotrivă. "*Nu numai că este egal cu concordatele încheiate de celelalte țări, dar că, până azi, este poate cel mai bun dintre concordatele încheiate cu Sfântul Scaun*"⁶². Însemna, odată ratificat și respectat, garanția *Concordiei*, de "*frățească înțelegere*" între Stat și Biserica Catolică "*scopul adevărat al Concordatului*"⁶³; și însemna, în același timp, un lucru cu o profundă semnificație, despre care va vorbi atunci, și nu numai atunci și Nicolae Iorga. Însemna legături bune cu "*o biserică ce exercita o așa de mare influență mondială*"⁶⁴.

Era o înțelegere și o recunoaștere a unor realități deplin confirmate de istoria anilor ce au urmat.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 2700.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*.

Pe aceleași coordonate s-a situat și Aurel Vlad, Ministrul Cultelor și al Artelor, în răspunsul său la criticile formulate de deputații Iosif Josika și Coriolan Buracu, pe care le-a considerat ca puncte de vedere născute, unele, din rațiuni politice (cazul Partidului Maghiar) sau principiale (la clerul ortodox). A subliniat oportunitatea și foloasele Concordatului în planul vieții naționale, dar care se înscrie, în același timp, într-un curent general european, cunoscut *"în toate țările, în care trăiesc cetățeni catolici și cari în urma Constituțiunii bisericii catolice (dreptul canonic), sunt nevoite să încheie concordate, adică convenții internaționale cu Papa pentru regularea raporturilor bisericești a cetățenilor săi de rit latin. Bisericile celelalte sunt contra din punct de vedere principial. Așa în contra concordatelor sunt luteranii și protestanții din Germania, la noi ortodocșii; apoi sunt din principiu contra concordatului toate partidele politice partizane ale separațiunii bisericii în Stat, cum sunt socialiștii radicali și comuniștii. Dar, d-lor, cu toate acestea, toate statele, chiar și cele protestante, au încheiat și încheie concordate; ba ceva mai mult, Franța, care a declarat separațiunea Bisericii de Stat, în urma realipirii Alsaciei și Lorenei, a fost nevoită să reia relațiuni diplomatice cu Vaticanul...D-lor, dacă Franța, care a făcut separațiunea Bisericii de Stat și dacă Prusia, condusă de un guvern socialist și cu majoritatea locuitorilor protestanți, au crezut necesar să încheie concordat pentru regularea raporturilor cetățenilor lor catolici cu Biserica de la Roma, atunci vă întreb pe D-voastră ce motive am avea noi să nu încheiem acest Concordat?"*⁶⁵.

Europa catolică și necatolică, prin oamenii săi politici, de cele mai diverse orientări și credințe, au înțeles oportunitatea și perspectiva unor relații bune cu Vaticanul, singura forță morală universală unită și unitar coordonată. Vremea era la cumpăna dintre bine și rău, la ceasul răzvrătirilor și a pregătirii revanșelor ce prefigurau, toate, furtuna ce avea să urmeze, mai mare, și altfel decât în toate timpurile trecute.

Papă nu era - și nu este - un suveran încoronat de oameni în numele unei națiuni, dar este unul al întregii lumi creștine catolice; considerat Locțiitor pe pământ al Suveranului Divin, al întregii omeniri, al creatorului ce se numește Dumnezeu.

Pe Aurel Vlad nu-l interesa ceea ce mai credeau unii despre caracterul Statului Vatican și puterea Papală. Important pentru el, ca om politic era salvagardarea oricăror interese naționale și religioase, lucru realizat prin Concordat în totalitatea sa.

Era convins și a dovedit, că nu se încalcă nici o prevedere Constituțională, că nu a fost violat - așa cum s-a susținut în Senat de mitropolitul Bălan și în Adunarea deputaților de preotul Buracu - principiul fundamental al egalei îndreptățiri, prin favorizarea Bisericii Catolice.

Biserica Catolică din România n-a primit nici un privilegiu potrivit prevederilor Concordatului. Prin el - spunea Aurel Vlad - *"nu se asigură bisericii catolice, sau mai bine zis credincioșilor de religie catolică, mai multe drepturi decât cele care le-au fost garantate prin legea cultelor. Aproape toate articolele din Concordat nu sunt altceva decât o reeditare, o parafrizare a dispozițiunilor*

⁶⁵ *Ibidem*, p. 2701.

*cuprinse în legea cultelor*⁶⁶.

Toate drepturile primite aveau corespondent în legislația ce reglementa statutul celorlalte culte. Numărul episcopilor catolici, considerat prea mare în raport cu cel al ortodocșilor, nu împiedica, la cerere și la nevoie, creșterea numărului celor din urmă. Învățământul confesional și teologic catolic nu avea mai multe drepturi, ci era, tradițional, mai bine organizat, lucru la care putea ajunge, prin voință și străduniță, oricare alt cult din țară. Patrimoniul sacru nu a fost considerat nici el o piedică în dezvoltarea celorlalte culte, ci, doar, având în vedere caracterul comun al averii, Concordatul, ca și legea cultelor, cerea administrarea acesteia de către reprezentanții întregii Biserici Catolice, inclusiv a celei Române Unite⁶⁷. În ce privesc contribuțiile bănești din partea Statului, Aurel Vlad asigură că ele vor fi repartizate potrivit necesităților reale ale fiecărui cult și în strânsă dependență cu starea lor materială.

În legătură cu învinuirea adusă Concordatului, că prin intermediul lui "se pune în strânsă legătură oficială Biserica Greco-Catolică cu o puternică Biserică minoritară" - Aurel Vlad răspundea că această legătură s-a făcut la 1697-1701 și că, din această perspectivă "Concordatul nu crează absolut nimic nou"⁶⁸. Confirma doar un fapt istoric dovedit a fi benefic pentru națiunea română și o practică veche și ea, ce nu atingea cu nimic atributele statului suveran modern Român.

Criticile formulate de deputatul I. Josika le-a considerat ca având cauze politice fără nici o justificare din punct de vedere instituțional religios. Reducerea episcopiiilor romano-catolice de la trei la două era în consens cu numărul credincioșilor romano-catolici cuprinși în hotarele țării, iar subordonarea acestei Biserici Arhiepiscopiei din București și implicit Statului Român, erau lucruri firești acceptate de Vatican și cerute de Statul Român în numele drepturilor lor suverane. Biserica nu putea să mențină "o graniță milenară"⁶⁹, încălcând astfel toate tratatele de pace încheiate la sfârșitul primului război mondial.

Aurel Vlad și-a încheiat intervenția în Adunarea Deputaților, ca și în Senat, cu convingerea că semnarea Concordatului înseamnă "o operă bună"⁷⁰ menită, prin conținutul său, să susțină pacea interconfesională și să contribuie la însăși consolidarea Statului Român. Era o concluzie a Executivului, a elitei politice și a unei bune părți din spiritualitatea românească.

În numele celei din urmă a vorbit Nicolae Iorga. O împrejurare deosebită avea însă să-l aducă la discuțiile generale din Adunarea Deputaților, deschisă pe seama Concordatului, cu o oarecare întârziere și să-i îngăduie a lua cuvântul ultimul. Faptul era regretat că nu a avut prilejul să afirme încă de la începutul discuțiilor necesitatea și oportunitatea ratificării Concordatului, dar va avea în schimb o valoare covârșitoare, de concluzie finală. Ratificarea Concordatului însemna un act de cuviință, un act de dreptate, un act folositor țării și națiunii. Le explică pe toate și le motivează. Se adâncește în istoria vremurilor lui Ștefan cel

⁶⁶ *Ibidem*, p. 2702.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 2703.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 2704.

Mare și se oprește la Istoria Românilor Transilvăneni dintre cele două Mari Uniri, religioasă și politică. Evocă legăturile benefice cu Roma Papală din toată istoria noastră și dreptul de a fi onorată, pentru întregul său trecut, Biserica Românilor Uniți.

N-a spus aceste lucruri pentru prima oară. Importanța și semnificația lor era acum mai mare, însă, ca oricând. Vorbea de un trecut și se întemeia pe el, dar avea în vedere și viitorul. Rămas cu un respect desăvârșit pentru ortodoxismul românesc, așa cum îl vedea și îl dorea el, păstrând cumpăna dreptății în toate își va da votul pentru Concordat convins că este și drept, și bine, și cu folos.

"D-le președinte - spunea Nicolae Iorga în Adunarea Deputaților - dacă aș fi fost de la începutul ședinței aici, aș fi declarat și eu că valoarea Concordatului este o necesitate din toate punctele de vedere (Aplauze). Și nu este o necesitate neplăcută - sunt atâtea necesități neplăcute pe care le primim. Aceasta este o necesitate pe care o primim cu convingerea că se face un act de cuviință, un act de dreptate și un act folositor acestei țări și acestei națiuni. (Aplauze). În materie de Biserică catolică, preferăm să vorbim cu Sfântul Scaun care a arătat totdeauna, din timpurile lui Ștefan cel Mare până astăzi sentimente de înțelegere și iubire pentru poporul românesc (Aplauze) ... iar în ce privește Biserica Unită, Biserica Unită merită să fie onorată de noi...Ar fi o nedreptate dacă, în această Cameră, s-ar tăgădui și de ortodocșii cei mai pasionați, meritele acestei a doua Biserice a poporului românesc...Acei dintre românii care sunt legați de Biserica Romei, ne dau la momentul de față, nu numai prietenia Sfântului Scaun, dar ne dau în toate cercurile catolice din lumea întreagă acest sprijin de care foarte multă vreme încă Statul Român va avea nevoie. (Aplauze prelungite, îndelung repetate. Voci: Foarte bine). Așa încât ținând - cum este obiceiul acestui popor - cumpăna dreaptă între realitățile care există și între meritele care au fost câștigate de cele două biserici, eu - își încheie Nicolae Iorga discursul - eu, ortodoxul cel mai strâns legat prin sentimentele sale naționale de biserică ortodoxă, creațiunea proprie a poporului românesc, eu care nu votez de obicei în această Cameră, votez, înfrângând o prejudecată de care nu-mi pasă sub raport electoral, votez Concordatul cu Roma! (Aplauze prelungite și îndelung repetate)"⁷¹.

Și-a dat votul Nicolae Iorga și odată cu el toți cei prezenți, cu o singură excepție. Ratificarea Concordatului s-a făcut din partea deputaților cu 197 voturi pentru dintre 198 de votanți și cu o bilă neagră. Majoritatea regulamentară cerută era de 99 voturi. Legea ce ratifica Concordatul a primit astfel votul deputaților prezenți la dezbateri aproape în unanimitate⁷².

Era un act de cuviință, un act de dreptate și un act folositor țării și Națiunii, așa cum spunea Nicolae Iorga. Era un act de înțelepciune politică ce va trebui reeditat în zilele noastre din același respect pentru Adevăr și Dreptate și în același interes Național și Statal. Biserica Greco-Catolică, Biserica Românilor Uniți, trebuie ajutată în interior și sprijinită din afară. Se cer raporturi normale între Biserică și Stat, cu drepturi și obligații asumate și respectate. Preoții și credincioșii români

⁷¹ *Ibidem*, p. 2705.

⁷² *Ibidem*.

uniți să intre în Bisericile lor fără a mai urca treptele tribunalelor sau a sta în arșița soarelui, în bătaia vânturilor și a ploilor, în piețele publice, transformate în locuri de rugăciune; iar Suvernaul Pontif să poată veni în țara lor, potrivit bunelor tradiții și a legilor, scrise și nescrise, ale unui stat creștin și democrat, fără condiționări greu de înțeles. Legile omenești - chiar cele frățești - pot cere înghețarea unor drepturi, pot așterne chiar vălul tăcerii peste adevăruri, nu pot îngropa însă ceea ce e fără sfârșit: Biserica ridicată de Cristos pe stânca lui Petru și a tuturor urmașilor acestuia.

Concordatul, încălcat și denunțat unilateral de puterea comunistă în 1948, trebuie să-și găsească din nou locul în legislația țării, spre binele ei, al comunității catolice și necatolice, cu convingerea că este nu numai un act de dreptate, de onestitate, ci și benefic, așa cum a fost vreme de două decenii.

Greșelile lumești se cer îndreptate prin recunoașterea lor și mai ales prin fapte concrete. Denunțarea Concordatului a fost una din greșeli ce a condus și favorizat Calvarul Bisericii Greco-Catolice. Îndreptarea acestei greșeli înseamnă, azi, la împlinirea a șapte decenii de la semnarea Concordatului, reactualizarea lui. Oamenii politici de azi vor trebui să dovedească înțelepciunea celor din anii '27-'29 și puterea de a depăși obstrucțiile de oriunde ar veni ele.

THE SPIRIT OF 'FOURTY EIGHT'

CAMIL MUREȘANU

Undoubtedly, the spirit of a certain historical moment is an inherent mark of the generation that experiences it, bursting in the collective psyche and directing it towards a certain end, which cannot be solely identified with a set of beliefs, asserted in political programs.

It is naturally grounded on ideas, on beliefs, but it transcends their realm, translating them into the language of emotions and feelings. One may distinguish the opposite process as well: the loose language of feelings, which springs rather suddenly, is transformed by the intellect into a coherent discourse. Anyway, irrespective of the process that generates it, the spirit of a generation illustrative for a certain historical moment should be chiefly related to the non-rational dimension, to the spontaneous representations of deeds and their consequences, and not so much to systematically elaborated concepts.

It is not a static phenomenon. Like most of the states of consciousness, it is gradually crystallized, rather in parallel with its content of ideas. For a time it follows a rising trajectory until it reaches a climax, a stage of exhilaration and buoyancy, to end in the inexorable decline, specific to all human things. Replaced by a new spirit, anticipating another historical moment, it neither returns to its starting point nor fades away. But at least a slightest part of its content is absorbed in the spirit of the time to come.

In 1848, the upper strata of the Romanian collective consciousness voiced several thoughts, concentrating experiences and sufferings which had lasted for over a century, if one does not take into account their lengthy underground gestation, since the Middle Ages. The process developed along the lines drawn by the postulated dissociation between clearly-cut convictions and somehow dim states of collective consciousness. In fact, one should take into consideration a certain factor that makes all these relative. It seems that the prevailing psychological effect of a revolution is to polarize opinions and emotions, whereas, on the contrary, under integrating appearances, political-social tensions operate distinctions and fragmentations, chiefly within social groups, but ultimately affecting the individual as well. Consequently, there is a general spirit of a certain historical moment, but the events are *differently* perceived and felt by various strata of the social fabric, depending on the various elements that make up their psychic and intellectual profile. One may also notice regional distinctions - between Transylvanians, Wallachians and Moldavians - due to certain peculiar features of their historical experience or to the cultural background of their elites - German-Central or French-Western European-, and, in Transylvania, to the influence of bi-denominationalism.

In Transylvania, the spirit of the year '48 developed along the lines of an apparent paradox: all the revolutionaries were engaged in activities meant to do away with the old patterns, to change something or, even more, to innovate. The vehicle of their emotional outburst was a transparent symbolism and a rhetoric enthusiasm, both suggesting a Manichean perspective. Evoking his past trials and exorcising the "Other", the enemy, each one presented himself as a victim, who aspired and even strongly believed in the future redemption.

Nevertheless - and this is the source of the paradox - nobody and nowhere made use of the term "revolution" to name his actions or aims.

Wallachia was an exception, here the concept was borrowed from French, which was the second native language for many of the participants.

But in Transylvania, each side believed that it restored a legitimacy until then checked by oppressing forces, or that it laid the foundation of a new authority, based on right as well; at the same time, even if they thought in the same way and asserted that they acted in the same spirit, the opponents were accused of "anarchical drives".

Recipient of the legitimacy "in spe", each side resorted to the ceremony of taking the oath together. Like in similar moments of other revolutions, the act suggested the allegiance to a sometimes dimly formulated utterance, which nevertheless pretended to legitimate the new authority by general consensus. It met a requirement of the revolutionary spirit, namely, the principle according to which Truth is not supposed to be clearly voiced, because, within the respective context, its stimulating role should prevail over the persuasive function.

Tacitly or explicitly, they assumed that enthusiasm should be disciplined and brought under the cloak of law and morality. Freedom itself should be wisely tempered in order not to degenerate in anarchy.

Nevertheless, the elation of the Romanian revolutionaries' enthusiasm did not push them to the extremism that characterized certain developments of the model-revolution, the 1789 French Revolution, nor did they incorporate in their deeds what was called the "atrociousness of the revolutionary genius" - at least not deliberately.

All in all, the spirit of the '48 revolution may be ranged among the so-called "normal" patterns of that specific moment, or of other similar events of different places and times.

It was noticed that a revolutionary situation is inseparable from a temporary hypertrophy of the historical consciousness, exhibited by a grandiloquent rhetoric and, individually, by some rather naive gestures. From the very moment of its emergence in the chronicles up to the present day, historical consciousness was essential for the identity of the Romanian community. The bombastic rhetoric, manifested in many circumstances, translated the inner logic of the revolutionary discourse, in which "the word strived to gain as much as possible effectiveness, claiming a most intense energy. It would become augural, sententious, prophetic"¹.

¹ Jean Starobinski, *Emblemele rațiunii*, Bucharest, 1990, p. 50.

The fusion between hypertrophic historical consciousness and rhetorical pathos was the cornerstone and a genial artifice of Simion Bărnuțiu's discourse. The plea for national rights, deserved on historical grounds, and the urge to fiercely defend the rights the people had gained, culminated in the picture of the disaster generated by their abandonment.

"... When the grandsons of those who are present today take pride no more in their ancestry, flourished beneath the gentle sky of Italy [...], the barbarian hoe and plow will dig out some Roman stones, to bear witness that the stones harbor more veneration for the memory of the most illustrious nation in the world than the offspring of the thousand of soldiers, whom Trajan had settled here, so that we shall ever honor the glory of the name of Roman. A glory which, instead of exalting, we have diminished, tainted, sold, and buried, together with the nation, in the year 1848"².

Our imitative skepticism of this blasé end of millennium should be censored for a moment, in order that we realize that the people of those ages did not receive his words with a lenient smile, but trembled inside and strongly believed in the spirit and letter of what they heard.

The exacerbated involvement in the historical dimension is mirrored at the individual level - undoubtedly, a minor level - in the mania of Romanizing the names. Naming becomes a militant act, an idea under arms, derived from the obsession of Latinizing the language. The Transylvanians organized themselves in legions and centuries - Iancu's men from the Apuseni mountains were perhaps learning these terms on the very spot - their leaders called themselves prefects and tribunes, adopted names or surnames such as Armatu, Vivu, Sever, Nobili. Even a less illustrious character, instead of the common Oprea Moroianu, called himself Aprian Maronianu, but no one would laugh at his rather pathetic attitude at that time.

When Bărnuțiu, Papiu-Ilarian and Iosif Hodoș went to study abroad and came to Pavia and Padua, they simply refused to acknowledge that they were still on Austrian territory. Their correspondence reveals that they were overcome by a feeling of infinite bliss when stepping on the Italian soil, in their ancestors' country, where people were speaking the language in which Aeneas had greeted Lavinia, the language of the Gods, from which the Romanian nation and language descended as well.

The '48 spirit reveals the temptation to live in a mythical horizon, constantly kindled and remolded across centuries, in which reality was sanctified by taking over an Evangelical and sacerdotal garment. The reiterated symbols that expressed it were most obviously carrying contrasting meanings, liable to have an emotional impact on the audience: from **death to awakening** and **resurrection**; the **gravestone** of the nation's tomb was lifted and the people emerged from **darkness to light**; **rusty chains** were broken after thousands of years, opening the gates of a **new world**, where the nation would thereafter live **for ever**; the **yoke** was thrown away, so that the people could be **free** at last.

² *Speech Delivered in the Blaj Cathedral*, Bucharest, Socec, 1909, p. 210.

A Poematic Approach to the Political Discourse...

The "sine qua non" condition for survival was to leave everything behind and pass to a completely opposite new stage: "the dice are cast, the coming back ships - burned; to win or die, now or never...!", were constantly repeated slogans.

They met the challenge with mixed feelings, oscillating between fear and hope. Nevertheless, optimism prevailed. Other images, symbols and concise utterances would support it: the day of wrath, the day of judgement and redemption - was drawing near; commitment would make them invincible: they only had to dare.

Bălcescu proclaimed that "Romanians will not and cannot perish". And Andrei Mureșanu: "This very day, when tyranny is crumbling down in pain, Ye, brave Romanian, can still believe that thou art doomed to fail?"³. Even the lucid and pondered Barițiu strongly believed in the Romanians' glorious fate for at least 1000 years, because "the age of tyrannic measures had come to an end and would never come back again"⁴.

The generation of the moment understood that the future depended on their own people and not on somebody else's assistance. The feeling of dignity and national pride shone with an unparalleled intensity in the Romanian soul. People became proudly aware that they had the privilege to experience an unequalled moment. Dripping a drop of melancholy in pride, Iancu said that "For the Romanians, times like these will never come again!"

One is led to the conclusion that in the modern age, making use of already mature means of expression, the 1848 generation has left behind the contemplative attitudes and embraced, in content and style, the dynamism of action and its specific language.

The polemic attitude was the reflection of the shift in ideas and style. It introduced in the spirit of the '48s a tendency towards the dramatic, similar with that of the rhetoric. The enemies of the Romanians and of freedom itself "are covered with the innocent martyr blood shed by many thousands of this orphan nation, whose sweat has fed and nourished them for several centuries"⁵.

A truly hallucinating association of flaming adjectives and verbs...

The polemic approach always revolved around a comparison between the Romanians' fate and the situation of the others, those who had held a superior place along a millennial history. It was the same direct appeal to the readers' or audience's feelings and passions. Now, just like in the past, Romanians were prejudiced and abandoned: it seemed that a curse was hanging over them, their history was a history of affliction, their eyes were sad and weary with the many undried tears; there was a universal conspiracy against the Romanian nation, forsaken and lonely⁶.

³ *To the Hurmuzachi Family*, in *Poems*, Arad, 1920, p. 54.

⁴ *What Do the Transylvanian Romanians Want?*, in "Foaie pentru minte, inimă și literatură", XI (1848), no. 16, pp. 121-122; IX (1846), no. 6, p. 47: "There is no power that can change or destroy us".

⁵ Nicolae Bocșan, Valeriu Leu, *Memorialistica revoluției de la 1848 în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1988, p. 167.

⁶ Someliness was an omnipresent Romantic cliché. A significant example within the same area and historical context, namely Hungarian poetry, was Petöfi, who grieved for his "orphan people", "lonely, the lonliest of all the peoples on Earth".

THE SPIRIT OF 'FOURTY EIGHT'

The afflictions remembered in bitterness seemed the more oppressing the more Romanians saw themselves as being good, obedient and poor. "Great in enduring, no less than in forgiving" - the Romanian was not the unsophisticated primitive some people would describe. "Much is for him to endure until he is pushed to the extreme". "For centuries he had endured oppression and quietly suffered the unfair trials"; "he did not invoke the Tartar's fury against his oppressors"⁷... because " he knew how to fulfil his needs and voice his wishes, by following the path of justice and freedom, on a road which only he himself had trodden up to now"⁸.

His moral qualities were accompanied by military virtues. "We had fought bravely and successfully. After hundreds of years of servitude, we had asserted ourselves as brave as the freest peoples [...] that did not know the chains of bondage"⁹.

In the year 1848 people had faith in themselves, no less than in the immanent forces that pushed history forward, as well as in the divine powers that pointed at the legitimate path to advancement. They would remove any possible obstacle set against progress. "The spirit of the age - Bărnuțiu would put it - does not wait for us or spare our selfishness, but sweeps over everything with a speed that suffers no delay or opposition". This idea was another point of reference for the general feeling of self-trust, of faith in the future, in the victory of the national cause. Moreover: by incorporating in the Romanian spirit the organicist-historicist philosophy inaugurated by Herder and the Romantic movement, the revolutionaries assimilated the European spirit and felt solidary to it. "They displayed no reservation in proclaiming themselves as part of Europe"¹⁰ - estimated the American historian Keith Hitchins.

There is plenty of additional evidence. They appealed to the world public opinion, they emphasized the fact the "Europe should know us". In their turn, the Romanians - just like now -knew Europe much better than some people, who cast arrogant looks and displayed prejudices towards them, would admit.

The fusion between the European and the Romanian national spirit was characterized by the stress laid on the idea of national unity. Dimitrie Golescu praised the French Revolution because it "proclaimed the freedom of the peoples, moreover, the principle of nationality" - on the basis of which, he went on - "each nation is granted the right to political existence and all the people speaking the same language should be considered as making up one single nation. If the principle

⁷ Bocșan, Leu, *op. cit.*, pp. 186, 191. The spirit of the 1848 revolution and the revolutionary spirit everywhere did not promote self-criticism, the lucid evaluation of one's own deeds; when it did, it was in the form of self-flagellation - an act of stern political education, a treatment of shock for the consciousness, in order to compel them to transcend their limits.

⁸ *Ibidem*, p. 140.

⁹ *Ibidem*, p. 242.

¹⁰ Keith Hitchins, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania (1700-1868)*, vol. I, Cluj-Napoca, 1987, p. 84.

triumphs, the Romanians will be a nation of 8 million people, in a nice and fully round kingdom, whose borders seemed to have been erected by nature itself"¹¹.

Unification was the "beautiful slogan that brings to life the almighty spirits"¹², "the topical concern of every Romanian", "a great people, with a sea like a stronghold, two rivers, called the Danube and the Dnister, like a girdle, with Roman blood in their veins; neither Moldavia and her daughters"¹³, nor Transylvania or Banat, but a Romanian land, with a great capital which should be called Rome..."¹⁴.

One may show reservations or correct what we have said above. The spirit of the year 1848, as we have attempted to sketch it, is almost only the spirit of the political intellectual elite. Only the aforementioned elite had manifested itself amply and clearly, enabling us to perceive and interpret its emotions and experiences. Ultimately, perhaps only that elite was the true creator and vehicle of the spirit of an age, often of an entire century. The mass of ordinary citizens left us but scarce confessions, included in biased writings, whose authors, belonging to the same elite, were prone to and skilful in tampering with their testimony. It is nevertheless true that, in the light of the subsequent developments, the seeds planted in 1848 in the popular mentality and spirit will grow towards meeting with those of the national elite.

Despite the scarcity of the sources, the memory and spiritual impact of the year 1848 are still impressive. One may utter the same words by which one of the most pertinent historical and political analysts of the previous century, Alexis de Tocqueville, celebrated the French Revolution:

"Times of youth, of enthusiasm, of pride, of generous and sincere passions, whose memory, despite all errors, people will for ever preserve and which will trouble for a long time from now on the sleep of all those who wish to alter or appropriate them"¹⁵.

¹¹ Cornelia Bodea, *1848 la români*, vol I, Bucharest, 1982, pp. 645 - 646.

¹² George Bariț, *Scieri social-politice*, Bucharest, 1962, p. 85.

¹³ That is Bessarabia and Bukovina.

¹⁴ Al. Russo, *Scieri postume*, Craiova, n. y., p. 142.

¹⁵ *L'Ancien Régime et la Révolution*, new edition, Paris, 1887, p. VII.

STRUCTURA EPISCOPIEI UNITE A LUGOJULUI ÎN PERIOADA EPISCOPULUI MIHALY DE APȘA

LUMINIȚA WALLNER BĂRBULESCU

ABSTRACT. *The Organization of the Uniate Bishopric of Lugoj in the Time of Bishop Mihaly of Apșa.* The present paper deals with the organization of the Romanian Greek-Catholic Bishopric of Lugoj (Banat), set up in the mid-nineteenth century, consolidated and modernized in the time of bishop Victor Mihaly. The organization was based on several official documents, issued in order to be communicated to all parishes. The Archives, the Museum and the Library have contributed to the functioning of the Lugoj institution.

Inițiată de Habsburgi la finele secolului al XVIII-lea, cu intenția de consolidare a stăpânirii în Transilvania, prin limitarea puterii politice și confesionale a stărilor nobiliare, unirea românilor cu biserica Romei, consacrată prin Diploma din 16 februarie 1699¹ nu a avut consecințe asupra Banatului, aflat la acea dată sub stăpânire turcească. Chiar și după pacea de la Passarovitz din anul 1718, în urma căreia provincia bănățeană va deveni un domeniu al Coroanei ca teritoriu neoacquistic, politica imperială nu se va orienta imediat spre atragerea populației la catolicism în varianta greco-catolică, ofensiva religioasă urmând a fi realizată direct prin colonizarea acestui teritoriu cu populație germană de confesiune catolică.

Banatul, lipsit de adversitățile nobilimii maghiare, proprii spațiului transilvan, cu o populație predominant românească și ortodoxă, va opune propagandei catolice, rezistența clerului privilegiat sârb, erijat în apărător al ortodoxiei și pe seama românilor.

Cu toate că nu se înregistrează un interes deosebit pentru promovarea unirii religioase, problema nu este totuși neglijată, ea intrând în atenția episcopului romano-catolic al Cenadului, Falkenstein, care propune Curtii, succesiv între anii 1735 și 1736, înființarea unei Episcopii Unite în Banat.

Demersurile episcopului romano-catolic, întemeiate pe defecțiunile unor preoți din 16 localități bănățene² care au îmbrățișat greco-catolicismul nu vor rămâne fără efect; ca prim pas, împăratul Carol al VI-lea va dispune prin rezoluția din 31 decembrie 1736, adresată administrației imperiale a provinciei, numirea prin decret a preoților uniți ca și remunerarea lor, iar ulterior, printr-o nouă rezoluție din

¹ Matthias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării Națiunii Române*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, p. 73.

² Timișoara, Muran, Chesinți, Feregyhaz, Făget, Fizeș, Goleț, Comoriște, Cacova, Fenlac, Gladna, Crassova, Cadar, Vizma, Sacoșul Turcesc, Sărăzani.

10 mai 1738, înființarea la Moldova Nouă sau Palanca Nouă a Episcopiei Unite a Banatului, care să-și extindă jurisdicția și asupra Crișanei, regatului Serbiei și României³.

În felul acesta scopurile religioase se asociază celor de ordin statal, care reclamă o consolidare a puterii în zonele din imediata vecinătate a Imperiului Otoman, aflate sub dominația habsburgică. Scopurile statale s-au dovedit a fi pe deplin justificate dacă ne gândim că noul război cu turcii din 1737, încheiat prin pacea de la Belgrad, a însemnat pierderea Serbiei și Olteniei cu tot efortul de colonizare, împiedicând pentru moment realizarea proiectului unei episcopii bănățene, repus în discuție în perioada imediat următoare de către noul episcop Nicolau Stanislavich, care propune ca reședință a episcopiei Lugojul, motivat printre altele și de existența în acest oraș a Conventului călugărilor minoriți⁴. Preocupările forurilor diriguitoare se îndreaptă acum spre alte direcții, legate de succesiunea la tronul austriac și războaiele cu Prusia, problemele confesionale, în special cele legate de răspândirea greco-catolicismului, trecând pe un plan secundar pentru o perioadă de peste o sută de ani. Ascensiunea anevoioasă a greco-catolicismului în Banat își găsește o explicație similară celei din Transilvania în perioada de început a unirii, rezidând într-un conservatorism ancestral ortodox grefat pe lipsa de cultură a populației care reclamă apărarea vechii credințe cu sprijinul mitropoliei din Karlovitz, neexistând încă conștiința națională care să sesizeze diferențierea etnică. Manifestarea bisericii unite în Banat este nesemnificativă, în anul 1766 menționându-se doar două parohii unite la Timișoara și Zăbrani, cea dintâi fiind ridicată la rangul de vicariat pentru părțile bănățene prin decretul din 26 iulie 1776, după înființarea Episcopiei de Oradea, căreia i se subordonează. Deși avea acest rang, vicariatul nu desfășoară nici o activitate, apărând chiar pericolul desființării parohiei unite din Timișoara, care în anul 1784 avea doar 21 de credincioși⁵.

Apariția Episcopiei de la Oradea coincide cu perioada de afirmare în Banat a unei elite intelectuale românești ortodoxe, care va începe demersurile pentru emanciparea de sub tutela bisericii sârbe, găsind în episcopia nou creată un aliat cu precădere în perioada episcopului Vulcan⁶, iar ulterior a episcopului Vasile Erdelyi.

Începând cu deceniul al IV-lea al noului secol, ca o reacție vis-a-vis de înțepirea prigoanei sârbești față de români, tot mai multe comune îmbrățișează greco-catolicismul, trecerile la noua religie fiind inaugurate în anul 1848 de comuna Chizdia cu 1200 suflete, urmată până în 1848 de încă 22 de comune⁷. Sporirea numărului de parohii în părțile bănățene, integrată conjuncturii favorabile românilor din monarhie după revoluția pașoptistă, a redeschis vechea chestiune legată de constituirea unei episcopii unite în Banat, în contextul discuțiilor legate de

³ Dieceza Lugojului, *Șematismul istoric*, Lugoj, 1905.

⁴ *Ibidem*, p. 20.

⁵ Ioan Boroș, *Monografia parohiei românești unite din Timișoara*, Timișoara, 1907, p. 8-9.

⁶ Nicolae Bocșan, Ioan Lumperdean, Ioan Aurel Pop, *Etnie și confesiune în Transilvania (sec. XIII-XIX)*, Fundația "Cele trei Crișuri", Oradea 1994, p. 124-136.

⁷ Dieceza Lugojului, *Șematismul istoric*, Lugoj, 1905, p. 27-28.

reînființarea mitropoliei greco-catolice a Transilvaniei și ieșirea de sub tutela Arhiepiscopiei de Strigoniu. Diligențele depuse pe lângă Curtea vieneză, nuniul apostolic și cardinalul primat al Ungariei, în special de episcopul de la Oradea, Vasile Erdelyi, alături de viitorul mitropolit de Alba Iulia și Făgăraș, Al. Șterca Suluțiu, ca și pregătirea în amănunt a organizării viitoarelor dieceze, au determinat decizia imperială din 12 decembrie 1850 privind înființarea mitropoliei unite a Transilvaniei în paralel cu încă două episcopii, cu sediul la Lugoj și Gherla. Preliminariile politice trebuiau confirmate prin aprobarea canonică din partea pontificelui roman, care după o judicioasă documentare privind starea viitoarei organizări bisericești a canonizat Episcopia Lugojului prin Bulla Apostolicum ministerium din 26 noiembrie 1853, iar ulterior în ședința consistorială de la Vatican din 16 noiembrie 1854 a anunțat numirea lui Alexandru Șterca Suluțiu ca mitropolit de Alba Iulia și Făgăraș și a lui Alexandru Dobra și Ioan Alexi ca episcopi, respectiv de Lugoj și Gherla⁸.

Conform textului Bullei papale din 1853, Episcopia Unită a Lugojului s-a înființat cu 20 de parohii din Episcopia Oradei și 161 de parohii și filii care au aparținut diecezei Făgărașului⁹. Afirmția susținută în Șematismul lugoian din 1905 cu privire la cele 22 de parohii preluate în părțile bănățene și 91 de parohii în părțile ardelene, prezente în conținutul actului papal, nu se regăsește în documentul menționat, care omite din conscripția parohiilor bănățene preluate în 1853 curăția de la Sănnicolaul Mare și parohia matre de la Coșteiul Mare, înregistrând în schimb curăția de la Slatina, care în realitate nu mai există (prin revenirea populației la ortodoxie), cu toate că este înregistrată în conscripția amintită¹⁰. Din cele 21 de parohii existente în realitate în cuprinsul Banatului, care au aparținut prin intermediul Vicearhidiaconatului de Timișoara Episcopiei de Oradea¹¹, doar 10 aveau statutul de parohii propriu-zise, 10 erau curății și o capelanie¹².

În privința parohiilor ardelene, situația este și mai puțin exactă datorită neconcordanței conscripției parohiilor (preluate și în Bulla papală) cu realitatea; deși ambele documente înregistrează 161 parohii și filii, numărul real este de 154, o parohie cu două filii (parohia Livezeni) și 4 filii ale parohiei Paroșeni, revenind la ortodoxie. Aceeași inadverență se constată și în privința numărului de parohii înscrise ca 94, în realitate 91, pentru că trei aveau statutul de filii¹³.

⁸ I. Dumitriu Snagov, *Le Saint-Siège et la Roumanie Moderne, 1859-1866*, vol. I, Roma, 1989, *Misscelanea Historiae Pontificae*, p. 60-76.

⁹ Dieceza Lugojului, *Șematismul istoric*, Lugoj, 1905, p. 71.

¹⁰ Ioan Boroș, *Însemnări istorice la datele Tabelei statistice*, în *Tabela comparativă statistică despre Dieceza Lugojului*, Arhiva Episcopiei Unite a Lugojului, inv. 4916, p. 6. (în continuare *Însemnări...*).

¹¹ *Schematismus venerabilis cleri diocesis M. Varadiensis G. R. C. pro anno 1838*, Oradea, p. 55-60.

¹² *Dieceza Lugojului*, p. 72-76.

¹³ Ioan Boroș, *Însemnări...*, p. 6.

O cronologie a emisiunii actelor ne obligă la concluzii vizavi de stabilirea cauzelor acestor nepotriviri. Conscripția parohiilor și filiilor ce urmau să compună noua episcopie lugojană înclinăm să credem că se baza pe evidențe anterioare anului 1851, an în care se fac actele de renunțare din partea episcopilor de Oradea și Făgăraș, care nu mai corespundeau realității. Pentru această afirmație pledează constatările vizitei canonice efectuate de Ștefan Moldovan în Țara Hațegului, în iarna anului 1853 (lunile noiembrie 1853 - ianuarie 1854)¹⁴, în calitate de proaspăt vicar, ca și informațiile oferite privitoare la starea parohiilor și a numărului de credincioși "...după cum se află acelea în 6/18 a lunii noiembrie 1855"¹⁵.

Compararea datelor oferite de cele două manuscrise cu cele publicate ulterior de Iacob Radu¹⁶ nu lasă loc nici unui dubiu în privința faptului că situația parohiilor și a numărului de credincioși evidențiați la preluare nu corespunde realității, întemeindu-se doar pe date chiar anterioare anului 1851, când se întocmesc documentele privind transferarea parohiilor. În acest sens, Boița, care apare ca parohie separată în anul 1853, este de fapt filie la Vălioara, la fel și Breazova filie a Grădiștei, ridicând semne de întrebare, statutul de parohii a Iscroniului și Vaideiului.

Sfera de competență a nou înființatei dieceze cuprinde șase comitate, dintre care trei în părțile bănățene (Careș-Severin, Timiș și Torontal), unul în părțile anexe (Arad) și două în Transilvania (Hunedoara și Alba Inferioară). Cu excepția unei singure parohii, situată pe teritoriul Albei Inferioare, cele din părțile transilvănene provin în întregime din comitatul Hunedoarei, distingându-se prin preponderența credincioșilor greco-catolici, parohiile din Țara Hațegului aproape în întregime unite.

O explicație a predominanței greco-catolice în această regiune s-ar putea axa pe ideea modelului hațegan¹⁷ de evoluție etno-confesională, de la ortodoxie la catolicism, calvinism și final greco-catolicism, prin pierderea în decursul timpului a matriței ortodoxe pe motive de oportunism social-politic, care au facilitat adoptarea noii religii.

Inițial, din dieceza greco-catolică a Făgărașului au fost preluate șase protopopiate; protopopiatul Hațegului cu 54 de parohii, protopopiatul Văii Jiului cu 5 parohii, al Bobâlnei cu 9 parohii, al Cugirului cu 12 parohii, al Hunedoarei cu 11 parohii și al Bistriței cu 3 parohii, rezultând un număr de 94 parohii cu 38.982 credincioși, după datele conscripției din documentele de preluare. În realitate, s-au preluat, cu același număr de credincioși, 91 de parohii, Boița, Breazova și Caoni având statutul de filii¹⁸.

¹⁴ Ștefan Moldovan, *Însemnări despre vizitele canonice din Țara Hațegului*, mss, f. n., în Arhiva Episcopiei Unite a Lugojului.

¹⁵ Gheorghe Naghi, *Un manuscris inedit a lui Ștefan Moldovan privitor la Para Hațegului la mijlocul secolului al XIII-lea (!)*, în *Sargeția XX*, 1986-1987, p. 308.

¹⁶ Iacob Radu, *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului*, Lugoj, 1913, p. 189-346.

¹⁷ Adrian Andrei Rusu, *Ctitori și biserici din Para Hațegului până la 1700*, Satu Mare, 1997, passim.

¹⁸ Ioan Boroș, *Însemnări...*, p. 2.

În părțile bănățene, datorită numărului redus de parohii - 21, nu s-a înregistrat organizarea lor în protopopiate, fiind arondate vicearhidiaconatului părților bănățene cu sediul la Timișoara.

Episcopia Lugojului se edifică pe două realități istorice distincte, cele banatice, de sorginte relativ recentă, și cele transilvane, cu o vechime de peste o sută de ani, fapt care va implica o organizare și administrare distincte. Prin aprobarea canonică a ființării Episcopiei, cuprinsă în Bulla papală din noiembrie 1853, s-a stabilit subordonarea jurisdicțională a noii episcopii Mitropoliei de Alba Iulia și Făgăraș, în paralel cu instituirea puterii depline a episcopului asupra credincioșilor din dieceză.

Lipsa unei ierarhii greco-catolice în Banat a determinat apelul la canonici din Transilvania, care, stabiliți la Lugoj, vor realiza conducerea nemijlocită a Episcopiei prin intermediul presbiteriului sau capitlului organizat în șase staluri canonice: prepozitul capitular (archipresbiter) și canonicul lector, custode, scolastic, cancelar și prebendat, numiți de împărat la propunerea episcopului.

Înființat odată cu dieceza, primii canonici ai capitlului au fost numiți în 15 ianuarie 1857 cu două excepții: cea a lui Teodor Aron, canonic de Oradea, numit, prin Bula pontificală din mai 1857, prepozit capitular, și a parohului din Arad, Basiliu Moldovan, ceilalți patru (Ștefan Moldovan, Mihail Nagy, Andrei Pop Liviu și Matei Kiss) proveneau din Transilvania.

Canonicii aveau atribuții multiple, cumulând calitatea de referenți în cauze bisericești, scolastice și administrative cu cea de asesori și judecători în cauze matrimoniale, fiind retribuiți cu sume fixe plătite de către stat, care s-au menținut în același quantum până în anul 1904. Prepozitul capitular primea 3780 de coroane, canonicul lector 3280, custodele 2940, scolasticul 2730, cancelarul 2520 și prebendatul 2100. Pe lângă acest venit salarial mai primeau de la stat, tot în sumă fixă, bani pentru plata chiriei: prepozitul capitular 1260 coroane, canonicul lector 1050 coroane, iar restul clericilor 840 coroane. Tot în sarcina clericilor se reținea administrarea fondurilor diecezane și ale fundațiilor, instituindu-se răspunderea lor solidară în caz de neajunsuri¹⁹. Sumele plătite clericilor, la care se adaugă rentele episcopului, în valoare de 10.000 fl. m. c. pe an, oferă o imagine asupra interesului manifestat de putere față de nou createle episcopii, rezultatele în privința creșterii numărului de parohii neîntârziind să apară, în special în părțile bănățene, unde cea mai mare parte a parohiilor erau patronate fie de erariu fie de fondul religiunii, fapt care a atras o serie de avantaje în privința sistematizării lor.

Începutul structurării diezei datează din timpul episcopului Alexandru Dobra, numit prin Diploma regească din 17 martie 1854 și consacrat în 28 octombrie 1855. Noua organizare a episcopiei acesta o realizează în două etape: prima între 1856 și 1857, perioadă în care a reorganizat protopopiatul Timișoarei, înființând în același timp protopopiatul de Lugoj (1856) și Bocșa și cea de-a doua (1863-1865), prin care a stabilit aproape definitiv structura administrativă a Episcopiei, împărțită în 17 protopopiate, dintre care 10 în părțile bănățene și 7 în cele transilvănene. Fiecare din cele 17 protopopiate urma să fie condus de un protopop sau administrator protopopesec, care avea pentru comune și calitatea de

¹⁹ *Ibidem.*

LUMINIȚA WALLNER BĂRBULESCU

asesor consistorial, exercitându-și jurisdicția asupra parohiilor din district.

Reorganizarea administrativă din 1856 a fost impusă de creșterea numărului de parohii de la 21, câte au fost înregistrate inițial, la 55. Ca urmare a acestui fapt, în anul amintit protopopiatul Lugojului se divide în trei districte protopopești: Lugojul superior cu sediul la Fârlug, Lugojul inferior cu sediul la Sâlha și Buziașul cu sediul la Budinț, această organizare funcționând până în perioada episcopului Victor Mihaly de Apșa, când, prin Decizia nr. 1451/17 noiembrie 1876, cele două protopopiate lugojene se comasează (scaunul protopopesesc stabilindu-se la Lugoj), iar o parte din parohiile Lugojului superior intră în componența noului protopopiat al Vermeșului.

În același an, prin înființarea districtului protopopesec al Buziașului, o parte din parohiile arondate Timișoarei cu ocazia reorganizării din 1856 (Hitiaș, Racovița și Silagiu) vor fi trecute la noul protopopiat. Tot cu această ocazie, din parohiile aparținătoare Timișoarei și vicearchidiaconatului părților bănățene se formează încă două protopopiate: al Ciacovei și al Torontalului, iar în comitatul Caraș-Severin, protopopiatul Oraviței cu o parte din parohiile aparținătoare anterior districtului Bocșei și protopopiatului Vărădiei. Nu vor rămâne în afara reorganizării administrative nici parohiile din părțile transilvănene, unde, alături de vechile protopopiate ale Bobârnei, Hunedoarei, Cugirului și Bistriței, care își vor schimba denumirea în Hălmaș, se vor înființa încă două districte protopopești prin dezmembrarea vicariatului de Hațeg în protopopiatul Jiului și Ulpiei Traiane²⁰.

Pentru stabilirea dinamicii evoluției numărului de parohii în paralel cu cel al credincioșilor, pe o perioadă de 24 de ani în parohiile transilvănene și 38 de ani în cele bănățene, de la primul episcop Alexandru Dobra până la Victor Mihaly de Apșa, s-a realizat o situație comparativă a tuturor protopopiatelor pe baza datelor oferite de conscripția parohiilor la preluarea lor în 1853 și a șematismelor succesive ale Diecezei din anii 1858, 1868, 1877 și 1891, pe care o prezentăm în continuare.

PAROHII ÎN DISTRICTUL LUGOJ										
Denumirea parohiei	1853		1858		1868		1877		1891	
	Filii	Cred								
Budinț	4	325	5	642						
Coșteiul Mare	1	611	2	1275	3	1462	2	839	2	898
Lugoj	16	1088	13	1641	13	1980	4	1346	6	1313
Zgribești		500	2	370	2	420				
Zorlențu Mare		400	3	351	5	728				
Balinț			2	744	1	526	1	293	1	361
Hisiaș				327						
Izgăr				715		715			1	388
Nevrincea				345		385		369		

²⁰ Dieceza Lugojului, p. 211-231.

STRUCTURA EPISCOPIEI UNITE A LUGOJULUI ÎN PERIOADA EPISCOPULUI MIHALY DE APȘA

PAROHII ÎN DISTRICTUL LUGOJ										
Denumirea parohiei	1853		1858		1868		1877		1891	
	Filii	Cred	Filii	Cred	Filii	Cred	Filii	Cred	Filii	Cred
Scăiuș				377	1	518			5	1116
Valea Lungă				317	1	343	1	429	1	528
Vermeș				1148		1436				370
Dobrești					3	646	3	582		
Păru					1	607		492		
Sâlha						456		412		
Furloc						900				
Visag						1435				
		2924		8252		12557		4762		5237

PAROHII ÎN DISTRICTUL BOCȘA										
Denumirea parohiei	1853		1858		1868		1877		1891	
	Filii	Cred	Filii	Cred	Filii	Cred	Filii	Cred	Filii	Cred
Bocșa		258	8	830	7	824	4	715	4	394
Chernecea		347	1	476						
Ciuchici	1	520	3	532						
Gherliște		220	1	470	1	501	4	697	4	583
Iladia	9	926	3	349						
Reșița	8	342	4	364	4	364	6	320		
Secaș	2	264	1	597		870	1	1190		
Slatina	4	532	1	530						
Comoriște				650						
Lățunaș				883						
Surducul Mare			1	465						
Ticvaniul Mare			3	2225						
Vărădia				3057						
Gherman						452	5	295		
Ramna						1555		1146		
Târnova										1146
		3409		11428		4566		4363		2123

LUMINIȚA WALLNER BĂRBULESCU

PAROHII ÎN DISTRICTUL CIACOVA										
Denumirea parohiei	1853		1858		1868		1877		1891	
	Filii	Cred								
Cebza						582				
Folia					4	816	3	395	1	214
Icloda					3	759	2	877	3	304
Lighet						936		716		526
Petromani						1450	3	1391	6	1073
Jebel					4	490		187	3	291
Ghilad					1	822	1	802	4	451
						5855		4368		2859

PAROHII ÎN DISTRICTUL TORONTAL										
Denumirea parohiei	1853		1858		1868		1877		1891	
	Filii	Cred								
Comloș						610		472	2	427
Beba Veche						489	1	202	7	452
Igrîș					7	1164	3	889	4	520
Cenad						1263	1	528	1	625
Sânicolaul Mare					1	715	5	997	3	885
Ianchida										14
						4241		3088		2923

PAROHII ÎN DISTRICTUL TIMIȘOARA										
Denumirea parohiei	1853		1858		1868		1877		1891	
	Filii	Cred								
Arad	10	2045	6	1206	6	1206	10	2356	10	1142
Chizdia	11	1376	10	1285	9	1323	7	1479	6	1513
Igrîș	5	686	5	699						
Folia		288	3	805						
Izvin	2	185	5	105	5	101	4	159	5	251

STRUCTURA EPISCOPIEI UNITE A LUGOJULUI ÎN PERIOADA EPISCOPULUI MIHALY DE APȘA

PAROHII ÎN DISTRICTUL TIMIȘOARA										
Denumirea parohiei	1853		1858		1868		1877		1891	
	Filii	Cred								
Sânicolaul Mare	3	278	2	606						
Timișoara	16	496	7	529	17	534	17	696	11	567
Zăbrani	13	525	11	502	13	538	24	663	18	465
Jebel		269	6	243						
Parba					1	1771		1700	3	649
Comloșul Bănățean				507						
Beba Veche				589				7053		
Cenad				1283						
Crivobara									2	471
		6148		8359		5473				5058

PAROHII ÎN DISTRICTUL VERMEȘ										
Denumirea parohiei	1853		1858		1868		1877		1891	
	Filii	Cred								
Furloc								786	2	718
Izgăr								725	4	702
Scăiuș								435		457
Vermeș								1250	1	1365
Visag								1300		1194
Zgribești								360		226
Zorlențul Mare							1	811	1	465
Apadia									2	323
								5667		5450

LUMINIȚA WALLNER BĂRBULESCU

PAROHII ÎN DISTRICTUL VĂRĂDIA										
Denumirea parohiei	1853		1858		1868		1877		1891	
	Filii	Cred								
Chernecea						557		550		
Clopodia					2	759	3	674		
Lățunaș						883		962		
Mercina					2	1019		540		
Surduc					2	587	2	388		
Vărădia					1	3212		2511		
Comoriște						864		228		
						7881		5853		

PAROHII ÎN DISTRICTUL ORAVIȚA										
Denumirea parohiei	1853		1858		1868		1877		1891	
	Filii	Cred								
Ciuchici					4	542	1	15	18	1050
Greaovăț						810		826		267
Iladia					2	325		168		600
Marcovăț						697	2	531	9	518
Oravița					2	925	2	648	3	704
Slatina					4	530				
Ticvaniul Mare					2	2227	1	2173	1	1840
Zitin						863	1	659	1	382
Ciclova Română										942
Ticvaniul Mic									2	473
						6919		5020		6776

STRUCTURA EPISCOPIEI UNITE A LUGOJULUI ÎN PERIOADA EPISCOPULUI MIHALY DE APȘA

PAROHII ÎN DISTRICTUL BUZIAȘ										
Denumirea parohiei	1853		1858		1868		1877		1891	
	Filii	Cred								
Budinț					6	1081	4	958	3	431
Dubosu						542				
Hisiaș					3	479	1	213	2	210
Hitiaș						400	1	376		192
Racovița					2	1688	1	1333	2	640
Silagiu						1742		1125	1	1069
Sacoșu Turcesc						1200				
Susanovăț								982		434
						7132		4987		2976

PAROHII ÎN DISTRICTUL ULPIA TRAIANA										
Denumirea parohiei	1853		1858		1868		1877		1891	
	Filii	Cred								
Bouțariul Inferior						890		916		
Bouțariul Superior						800		736		
Bucova						1020		1336		
Clopotiva						1412		1515		
Grădiște					1	1087	1	1239		
Hubița Grădiștei						443		331		
Ostrovel					1	380	1	350		
Ostrovelul Mare și Mic						1000		845		
Păucenești						665		640		
Pesteana						508		404		
Pescuța						354		489		
Râu de Mori					1	500	1	503		
Valea Desii					2	835	2	899		

LUMINIȚA WALLNER BĂRBULESCU

PAROHII ÎN DISTRICTUL ULPIA TRAIANA

Denumirea parohiei	1853		1858		1868		1877		1891	
	Filii	Cred	Filii	Cred	Filii	Cred	Filii	Cred	Filii	Cred
Zăicani					1	664	1	722		
						1055 8		1092 5		

PAROHII ÎN DISTRICTUL JIULUI

Denumirea parohiei	1853		1858		1868		1877		1891	
	Filii	Cred	Filii	Cred	Filii	Cred	Filii	Cred	Filii	Cred
Baru Mare					1	580	1	265		
Câmpul lui Neag						360		377		
Coroesteni					2	800		359		
Crivadia					1	360				
Galăț						450	1	543		
Livadia de Câmpie					1	1025	1	960		
Lupeni						520	1	1081		
Merișor					1	710	1	560		
Mirleasa						460				
Paroșeni						795	1	784		
Petros					1	1110	1	304		
Ponor					1	935	1	867		
Pui						515		750		
Râu Bărbat					2	625	2	710		
Uricani-Hubiceni						920		1159		
Valea Lupului						450		433		
Iscroni							1	708		
Petroșeni							2	544		
						1061 5		1040 4		

STRUCTURA EPISCOPIEI UNITE A LUGOJULUI ÎN PERIOADA EPISCOPULUI MIHALY DE APȘA

PAROHII ÎN DISTRICTUL CUGIR										
Denumirea parohiei	1853		1858		1868		1877		1891	
	Filii	Cred								
Balomiri	2	123	2	62	2	124		14		
Casteu	1	73		60		65		29		
Cugir		2165	1	2310	1	2363	1	2640		
Mărtinești		84		87		98		113		
Orăștie	1	542	1	572		450		480		
Pricas		130		128		160		120		
Romos		248		228		242		256		
Spini		424		339		334		345		
Turdaș		320		267		266		204		
Vaidei		84		81		150		130		
Vinerea		26								
Romosiel				153		172		150		
Sibisiel				51		65	1	70		
Șibot				106		55		40		
Berii					1	75	3	53		
		4219		4444		4619		4644		

PAROHII ÎN DISTRICTUL BOBÂLNA										
Denumirea parohiei	1853		1858		1868		1877		1891	
	Filii	Cred								
Bobâlna		208	1	174	1	178	2	278		
Ciliu	1	281	4	273	1	249	2	288		
Cigmeu	1	386	1	387	1	394		421		
Gioagiu de Jos	1	292	3	348	1	403	1	383		
Homorod		124	2	161		149	1	186		
Poiana		43		53		55		100		
Rapolțul Mare		76		32		13				
Sărăcsău	2	54	2	42	1	82	1	111		
Săcărâmb	2	320	6	310	4	269		277		
Rângheț						66		64		
		1784		1780		1858		2108		

LUMINIȚA WALLNER BĂRBULESCU

PAROHII ÎN DISTRICTUL HĂLMAJ										
Denumirea parohiei	1853		1858		1868		1877		1891	
	Filii	Cred								
Baia de Criș	2	159	2	200	3	235	4	204		
București	6	70		10	1	95	1	162		
Hălmagiu Mare	2	108		60		88		38		
Zdrapți			1	80	3	404	1	81		
Curechiu						65	2	174		
Rudabaia								100		
		337		350		887		759		

PAROHII ÎN DISTRICTUL HUNEDOARA										
Denumirea parohiei	1853		1858		1868		1877		1891	
	Filii	Cred								
Băcia		118		106		109		105		
Bârcea Mare	3	241	3	222	5	210	2	168		
Boos	1	248	1	230	1	229	1	231		
Gelariu	2	239	2	130	2	141	2	130		
Hunedoara	2	572	1	391	1	409	1	387		
Măceu	1	80	2	101	2	128		127		
Plosca Baia	1	191	3	141	3	165	3	199		
Veșel	1	341	4	425	4	469	2	430		
Caoni	1	105								
Vâlcelele Bune	2	239	1	260	1	259	1	273		
Vâlcelele Rele	1	108		85		104		111		
Mintia								246		
		2482		2091		2223		2407		

STRUCTURA EPISCOPIEI UNITE A LUGOJULUI ÎN PERIOADA EPISCOPULUI MIHALY DE APȘA

PAROHII ÎN DISTRICTUL HAȚEG										
Denumirea parohiei	1853		1858		1868		1877		1891	
	Filii	Cred								
Baru Mare	1	552	1	589						
Băiești		235		221		257		221		
Boița		250								
Bouțariul Inferior		793		855						
Bouțariul Superior		606		729						
Brezova	1	479								
Bucova		1016		1083						
Cârnești		679		670		715		608		
Ciula Mare	1	449	1	550	1	537	1	423		
Clopotiva		1300		1386						
Coroiești		263		288		280	1	582		
Coroieșteni		378	2	833						
Densuș		614		663				737		
Fărcădinul Inferior	1	330	2	698	2	675	1	398		
Fărcădinul Superior	1	302				688	1	355		
Galaț		430		405						
Grădiște		942	1	1274						
Hațiegel		356		310		324		326		
Hațeg		305		354		654		426		
Hubița Grădiștei		335		450						
Iscroni	3	460								
Livadia de Câmp		418		660						
Livadia de Coastă		693		340						
Lunca Cernei		1393	1	1955	1	1980	3	2230		
Mățești		305		268						
Merișor	1	655	1	657						
Meria		267								
Bărbătenii Sup.		250		484						
Ostrovel	1	358	1	428						

LUMINIȚA WALLNER BĂRBULESCU

PAROHII ÎN DISTRICTUL HAȚEG										
Denumirea parohiei	1853		1858		1868		1877		1891	
	Filii	Cred								
Ostrovul Mare		716		840						
Păclișa		244		250		250		336		
Paros Peștera	1	473	1	524	1	608		612		
Păucenești		440		675						
Peșteana		430		500						
Peștenița		392		360						
Petros		872	1	944						
Paroșeni	2	751		735						
Ponor	1	775	1	897						
Pui		478		482						
Rechitova	1	962		880		960	2	1418		
Râu Alb		318	1	651	1	660		297		
Râu Bărbat	2	475	2	639						
Râu de Mori	1	324	1	499						
Sălajul Inferior		380		380		380		403		
Sălajul Superior		228		240		260		414		
Sânta Maria Orlea		245		233		240		210		
Serel		572		796		805		885		
Silivașul Inferior		310	1	422	1	425		312		
Silivașul Superior		307		290		404		236		
Ștei		478	1	507	1	480		606		
Subcetate	1	685	1	795	1	820	1	820		
Totești		337		310		310		270		
Tuștea		542		523		560		440		
Uricani	2	740		889						
Valea Delsii	2	690	2	788						
Valea Lupului		366		370						
Vălioara		315	1	638	1	700	1	791		
Vaidei		246								
Zăicani		543	1	675						
		3004		3288		1397		1435		
		7		2		2		6		

Dacă în părțile transilvănene creșterile sunt ne semnificative, în privința numărului de parohii sesizându-se doar evoluția pozitivă a credincioșilor greco-catolici, în Banat ascensiunea greco-catolicismului este evidentă. Înregistrarea unei stagnări după anul 1868, care coincide cu înființarea în coordonatele perioadei a mitropoliei ortodoxe, își găsește explicația în anularea motivațiilor care au determinat inițial trecerile la Biserica Unită.

Cele 16 protopopiate sunt împărțite în cinci decanate: Decanatul catedral, ce cuprinde protopopiatele Lugoj, Buziaș și Vermeș; Decanatul Timișoarei cu protopopiatele Timișoara, Ciacova și Torontal; Decanatul Oraviței cu protopopiatele Oravița, Bocșa și Vărădia; Decanatul Hunedoarei cu protopopiatele Hunedoarei, Bobâlna, Cugir și Hălmaj; Decanatul Hațegului cu protopopiatele Hațeg, Ulpia Traiana și Jiu. Fiecare decanat are în fruntea sa un canonic, cu excepția Hațegului al cărui vicar îndeplinește atribuțiile decanului.

Pornind de la prevederile decretelor sinodului provincial I, desfășurat la Blaj în 1872 sub președenția mitropolitului Ioan Vancea²¹, se instituie și pe teritoriul episcopiei bănățene, o dată cu instalarea în fruntea Diecezei a lui Victor Mihaly de Apșa, instituția forului protopopesec.

În număr de nouă, patru în părțile bănățene și cinci în cele transilvănene, aceste foruri vor avea arondate mai multe districte protopopești. Protopopiatele Lugojului și Buziașului vor constitui teritoriul unui for în Lugoj, cele ale Bocșei și Vermeșului vor avea sediul în Bocșa, al Oraviței și al Vărădiei în Oravița, iar districtele Timișoarei, Ciacovei și Torontalului, forul în Timișoara. În Transilvania, practic în comitatul Hunedoarei, se constituie forurile protopopești ale vicariatului de Hațeg, protopopiatul Jiului și Ulpiei Traiane, care au o competență redusă doar la propriul district și forul protopopesec Hălmaj-Bobâlna cu sediul în Săcărâmb, alături de forul districtelor Hunedoara și Cugir cu sediul în Orăștie²².

Pentru decongestionarea de sarcini mult prea numeroase a membrilor capitolului, forurile protopopești se bucură de o largă competență: pe lângă calitatea lor ca for de primă instanță în judecarea cauzelor matrimoniale, administrează și averea districtelor aflate în subordine, inclusiv fondurile fundațiilor (acolo unde acestea există) în paralel cu medierea conflictelor dintre senatele școlare sau dintre părinți și învățători.

Chestiunile majore legate de disciplină, administrație, jurisdicție sunt de competența consistoriului diecezan. Format din canonici, protopopi și preoți care au calitatea se asesori, consistoriul se întrunește săptămânal sub președenția episcopului pentru a soluționa diferite probleme ridicate de buna gestionare a Episcopiei. Dacă menirea consistoriului este cea a unui organ deliberativ, cancelaria diecezană, în frunte cu un director numit de regulă dintre canonici, are atribuții de natură executivă. Întocmirea actelor emenate de la consistoriu este de competența acestui director, în același timp notar consistorial și secretar episcopesc. Pentru funcții de execuție în cadrul cancelariei diecezane, corespunzător necesităților, sunt prevăzuți un arhivar, bibliotecar, secretar al consistoriului și eventual practicanți, salariați dintr-

²¹ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii ortodoxe române*, vol. 3, București, 1981.

²² *Circulara către Ven. Cler și Poporul dieceza*, nr. 1805/1882, LXV, p. 49 (în continuare *Circulara...*).

un fond fix al cancelariei, stabilit încă de la înființare, în sumă de 2530 coroane.

Într-un riguros sistem de organizare nimic nu a fost lăsat pe dinafară, chestiunile de natură juridică și reprezentarea în procese fiind de competența unui avocat diecezan remunerat cu 800 coroane din fondurile diecezei, la care se mai adaugă și plăți separate pentru întocmirea anumitor acte. Tot în această structură este cuprinsă și judecarea cauzelor matrimoniale de către un for de primă instanță, compus din membrii capitlului, asesori, notar și un apărător matrimonial, urmat de instanțe bisericești superioare de apel: forul I protopopesc, forul al II-lea - Ordinariatul sau consistoriul - și forul al III-lea - Mitropolia -, iar pentru cauze mai dificile, Ordinariatul ca for de gradul I, Mitropolia, de gradul al II-lea și Scaunul apostolic ca al treilea și ultim for de apel²³. Toate aceste instituții au fost prevăzute în statutele din 1882 pentru organizarea tuturor oficiilor ecleziastice în perioada episcopului Victor Mihaly, care venea să dea unei organizări și structuri episcopale de facto o existență de iure.

La propunerea mitropolitului Ioan Vancea, Victor Mihaly de Apșa a fost instalat ca episcop de Lugoj în 7 martie 1875, după numirea sa prin Diploma regească din 25 noiembrie 1874 și recunoașterea de către papalitate în 21 decembrie a aceluiaș an. Pe lângă studiile de teologie și filosofie urmate la Roma la colegiul Sf. Atanasiu și De propaganda fide, Victor Mihaly beneficia și de o bogată experiență în administrația bisericească, dobândită în perioada celor cinci ani de zile în care a avut calitatea de secretar pe lângă mitropolitul Vancea²⁴.

Urmărind întronarea spiritului de disciplină în cadrul protopopiatelor și implicit a parohiilor, va căuta să acomodeze organizarea internă a episcopiei cerințelor moderne ale timpului său. La scurt timp după instalare, în mai 1875, introduce sistemul tipăririi circularelor emise de consistoriu, în vederea distribuirii lor în parohii, prin care se urmărea instituirea unui sistem informațional²⁵, care viza cunoașterea de către preoțime și populație a tuturor actelor administrative emise, de interes pentru obște.

O altă direcție spre care și-a îndreptat atenția a constituit-o domeniul educațional. Impunerea educației prin intermediul școlii înregistra mari lacune pe tot cuprinsul diecezei, cu precădere în părțile transilvănene, deosebit de sărace, lipsite de posibilitatea susținerii materiale a învățătorilor. Mentalitatea rurală, care excludea școala ca necesitate, îngreuna și mai mult acest proces, cel mai adesea neglijat chiar și de preoți.

O privire chiar sumară asupra frecventării școlilor indică gradul scăzut al acesteia²⁶ ca și sporadicitatea actului de învățământ, susținut cel mai adesea de preoții sau cantorii parohiilor, retribuiți în produse²⁷. Lipsa unei evidențe exacte privind starea școlilor din parohii, existența mai mult formală a senatelor școlare impuse prin legea din 1868, l-au determinat pe episcop să dispună întocmirea de

²³ Ioan Boroș, *Însemnări...*, p. 3.

²⁴ *Dieceza Lugojului*, p. 103.

²⁵ *Circulara...*, nr. 596/1875, p. 1/1876.

²⁶ *Tabela Comparativă...*, p. 1-12.

²⁷ Gheorghe Nagy, *op. cit.*, passim.

chestionare detaliate²⁸ pentru cunoașterea situației reale a acestora, în paralel cu impulsionarea învățătorilor spre un sistem de organizare sub forma reuniunilor învățătorești și a perfecționării profesionale prin susținerea examenelor de calificare. Impulsul în organizarea reuniunilor învățătorești vine din părțile băbățene, când deputații aleși ai învățătorilor, în cadrul conferinței desfășurată la Lugoj pe data de 4 iunie 1884, adoptă Statutele Reuniunii docenților români de religie greco-catolică, aprobate de Ministerul regesc ungar de Culte și Instrucțiune publică²⁹, după ce în perioada anterioară s-au adoptat în anul 1879 Statutele școlare diecezane pe baza cărora s-a urmărit o ameliorare a activității din școli³⁰.

Constituirea Reuniunii avea ca scop mărturisit "...înnaintarea culturii populare, prin înălțarea școalei poporale la demnitatea ce-i compete și în special înmulțirea cunoștințelor pedagogice, contribuitoare la promovarea instrucțiunii și educației școlare"³¹.

Statutele prevedeau, printre altele, obligația anuală a unei adunări generale a Reuniunii, care să dezbată probleme legate de perfecționarea și dezvoltarea învățământului popular, cu prelegeri exemplificative din materiile de studiu proprii școlilor elementare. Pe lângă inițiativele teoretice este deosebit de importantă pentru emanciparea economică a lumii satelor propunerea care viza dezbateră în funcție de specificul diferitelor ținuturi a modalităților de perfecționare a învățătorilor în domeniul industriei casnice. Prevăzută cu un fond bănesc constituit din taxele membrilor și contribuții benevole, Reuniunea urmărea cointeresarea părinților și elevilor în frecventarea școlii prin instituirea de premii pe seama celor cu rezultate la învățătură și chiar burse pentru continuarea studiilor.

Exemplul oferit de bănățeni a fost în curând urmat și de învățătorii din părțile transilvănene, care și-au constituit Reuniunea în anul 1890³². Reuniunea din ținutul Lugojului desemnează în fiecare an un învățător din respectivul district să participe la examenele școlare din acel protopopiat, această delegare făcându-se succesiv în așa fel încât fiecare învățător, în timp, să realizeze această asistență³³.

În structura Episcopiei un capitol aparte îl constituie fondurile și fundațiile diecezane cu un rol deosebit în educația tinerilor și ajutarea văduvelor, orfanilor de preoți și preoților ieșiți la pensie. Începuturile datând de pe vremea episcopului Alexandru Dobra au fost desăvârșite pe timpul lui Victor Mihaly care, în temeiul Statutelor organice de organizare a Diezezei din 10 octombrie 1882, a elaborat și Statutele pentru administrarea fundațiilor pie și a fondurilor diecezane, prin care se urmărea înlăturarea neajunsurilor rezultate din defectuoasa înființare a fundației, deseori cu repercusiuni asupra viabilității acesteia³⁴. Statutele privitoare la fundații urmăreau o reglementare strictă în modul de organizare al acestora,

²⁸ *Circulara...*, XXXII, nr. 763/1865, p. 25.

²⁹ *Ibidem*, LVIII, nr. 2119/1887, p. 49.

³⁰ *Dieceza Lugojului*, p. 168.

³¹ *Circulara...*, LVIII, nr. 2119/1887, p. 49.

³² *Dieceza Lugojului*, p. 171.

³³ Ioan Boroș, *Însemnări...*, p. 3.

³⁴ *Circulara...*, LXXVI, nr. 1753/1883, p. 45.

supuse condiției aprobării de către consistoriu. "Literale fundamentale", ca document ce urma să consfințească înființarea noului așezământ, trebuia să cuprindă clauzele impuse de legatar, capitalul, administratorul și scopul.

De cele mai multe ori fundațiile aveau un caracter cultural, urmărind ajutorarea tinerilor pentru continuarea studiilor. Așa se și explică interesul pentru susținerea acestor fundații manifestat de Episcopie, care preia sarcina suportării cheltuielilor relative la constituire în situația în care fondatorul sau urmașul său este lipsit de posibilități materiale. Principala rațiune a existenței acestor fundații consta în caracterul lor aducător de venituri, fapt care presupunea o bună gospodărire a fondurilor, în paralel cu instituirea răspunderii solidare cu averea proprie a celor ce o administrează, începând cu membrii capitlului bisericii catedrale și terminând cu senatele școlare și curatorii bisericești.

Așa cum arătam anterior, bazele primei fundații au fost puse în timpul episcopului Alexandru Dobra, în momentul organizării Episcopiei existând doar fondul văduvelor, orfanilor de preoți și preoților deficienți, preluat în parte de dieceza Oradiei Mari și în parte de dieceza Făgărașului, în valoare de 8519 fl.³⁵. Al. Dobra a lăsat bisericii 32.917 fl., după ce, în timpul vieții, a pus bazele unei fundații de stipendii, fundația Rudolfiană, în anul 1858, în cinstea nașterii prințului Rudolf. Ulterior, Victor Mihaly de Apșa a încurajat apariția de noi fundații, stimulând membrii clerului în realizarea lor. Din inițiativa sa, în cadrul sinodului din 1882 s-au pus bazele unui fond pentru construirea unui internat, la care și-a adus contribuția prin cedarea poliței de asigurare de 10.500 coroane³⁶.

În afara fundațiilor întemeiate de canonici, în majoritate pentru acordarea de stipendii tinerilor (doar o singură excepție se înregistrează la canonicul Ioan Boroș, care pune bazele unui fond pentru ajutorarea parohiilor nou înființate), și câțiva mireni înstăriți ai satelor și-au lăsat prin testament sau chiar în timpul vieții au donat o parte din avere pentru a veni în sprijinul tinerilor săraci îndreptați spre studiu. În felul acesta, spre finele secolului, în mentalitatea rurală încep să se producă mutații de natură să înregistreze necesitatea formării unei clase românești intelectuale cât mai numeroase.

Eforturile lui Victor Mihaly de nuanță înnoitoare a diecezei au fost posibile și datorită canonicilor capitlului, oameni de acțiune și cultură, animați de aceeași dorință ca și episcopul în ridicarea materială și spirituală a parohiilor. Ștefan Moldovan, fost vicar foraneu al Hațegului, apoi ulterior în timpul lui Mihaly, vicar general episcopesc și prepozit capitular, a fost implicat în mai toate actele de cultură din timpul său, desfășurând în același timp o activitate susținută pentru emanciparea sub toate aspectele a parohiilor din părțile transilvănene. Același lucru se poate afirma și despre Andrei Pop Liviu, canonic lector, care îndeplinea și funcția de președinte al Reuniunii docenților greco-catolici din Banat, cumulând și calitatea de inspector diecezan, Petru Pop, Gavril Pop, Ștefan Bercianu, Benjamin Densușianu ș. a.

Cu ajutorul acestora, episcopul lugojan a convocat primul sinod diecezan la Lugoj în anul 1882, care, în opinia noastră, semnifică manifestarea concretă a intențiilor sale de reformare internă a diecezei în sensul consolidării ei prin acte

³⁵ Ioan Boroș, *Însemnări...*, p. 4.

³⁶ *Ibidem*.

normative. A cerut, prin raportare la Sinodul provincial al II-lea de la Blaj, în cadrul căruia capitulul metropolitan și-a prezentat propriile statute, ca și capitulul lugojan să și le întocmească pe ale sale, cerință care se pare că nu a fost bine primită de membrii capitolului lugojan. Ce ne îndreptățește în susținerea acestei ipoteze este atitudinea prepozitului Ștefan Moldovan, mai bine zis comentariul său față de realizarea acestor statute. "De atunci până la anul 1882, canonicii acestui capitol și-au împlinit funcțiunile și obligamentele sale de către ss.-le canoane prescrise, și cele de către Vener. Său Ordinariat recerute, cu toată promptitudinea și acuratețea, fără de a avea statutele capitulare scrise"³⁷; la care se adaugă ulterior satisfacția respingerii și completărilor de mai multe ori a acestora de către conferința episcopescă de la Blaj.

Instaurarea unor elemente de ordine într-o lume care își avea tradițiile și legile ei nescrise era firesc să determine o asemenea reacție, rămasă de altfel fără efect practic întrucât Victor Mihaly, cu ocazia primului sinod desfășurat în luna noiembrie a anului 1882, a promulgat Statutele prin care se reglementează întreaga administrare a Diecezei, începând de la episcop și terminând cu crâșnicul, iar cu ocazia celui de-al doilea sinod din 1883, Statutele privind fundațiile diecezane³⁸.

În linii mari, structura internă a Episcopiei, așa cum a fost legalizată prin statute, a fost prezentată, cu excepția parohiilor, ca unități de bază ale Diecezei și a instituției parohului. Redactarea statutelor și publicarea lor constituia o necesitate reclamată adesea de preoții din parohii, care se plâneau consistoriului (cum este cazul oficiului protopopesc al Ciacovei), cerând un "Statut regulatoriu pentru întreg clerul diecezan"³⁹. Anumite condiții stipulate în statut apăreau ca rezultat al unor ingerințe externe de natură politică, care, deși prevăzute, erau imposibil de respectat pornind de la starea reală existentă în parohii. Stipulațiile statutare privind ridicarea unei comune bisericești la rangul de parohie, condiționată de un număr minim de credincioși (300), ca și dobândirea calității de paroh ca rezultat al absolvirii facultății teologice, nu-și găseau corespondentul în praxisul cotidian, datorită numărului scăzut al preoților cu studii și parohiilor lipsite de credincioși. Ca exemplu putem lua districtul protopopesc al Hălmajului unde, în 1877, numărul total al credincioșilor se ridica la 759, variind în parohii între 38 (ca cifră minimă) și 204.

Între parohiile din părțile transilvănene și cele din părțile bănățene se interpunea instituția patronatului cu avantajele și dezavantajele ei, atât de mult speculate în literatura ortodoxă⁴⁰. Lipsite de patroni, cu unele excepții, parohiile din

³⁷ Ștefan Moldovan, *Albumul Capitulului Bisericii catedrale greco-catolice din Lugoj, 1888*, copie manuscrisă în colecția Muzeului de Istorie Lugoj, f. n., p. 1-2.

³⁸ *Circulara LXV*, nr. 1805/1882, p. 41-68.

³⁹ *Protocolul ședinței consistoriale din 5 II 1880 în Registrul de protocol al ședințelor consistoriului diecezan pe anul 1880 în Arhiva Episcopiei Unite a Lugojului*, inv. 239 (în continuare *Protocolul...*).

⁴⁰ Gheorghe Ciuhandu, *Patronatul ecleziastic ungar în raport cu drepturile statului român*, Arad, 1928, passim.

comitatul Hunedoarei (alcătuitor al părții transilvănene a Episcopiei)⁴¹, compuse din sate în majoritate sărace, aveau o stare materială precară, marcată de lipsa școlilor, compensată în parte prin existența, chiar la nivel de filie, a bisericilor ridicate și întreținute prin contribuția credincioșilor⁴². Parohiile bănățene, avantajate de prezența patronului parohial, aveau școli și capele a căror chirie era suportată de patron, iar bisericile construite în cea mai mare parte de către aceștia. Datele statistice din 1877 indică instituția patronatului pentru 66 de parohii din 154 (parohii și curății) existente la nivelul Diecezei, din care 4 în părțile Transilvaniei și 62 în Banat, calitatea de patron având-o Fondul Religiei în 32 de parohii, domeniile din Ciacova ale Fondului Religiei în 10 parohii, Domeniul Societății căilor ferate în 8 parohii, Domeniul erariului regesc ungar din Lugoj, Recaș, Lipova și Hunedoara în 10 parohii, Domeniul erariului regesc ungar montan din Săcărâmb, Petroșani și Baia de Criș în 3 parohii, Cetatea liberă regească din Timișoara și Arad, comuna politică Cugir, fiecare într-o singură parohie⁴³. Instituția Patronatului oferă un drept de imixtiune în organizarea parohiilor și chiar a diecezei prin obligarea episcopului de-a numi din trei parohi propuși de protopopi pentru ocuparea unei parohii, pe cel propus de patron, deși în realitate, cu unele excepții din veacul al VIII-lea, asemenea situații nu s-au semnalat, ceea ce desigur nu le exclude. Prevederile statutare în domeniu erau echivalente cu o limitare a prerogativelor puterii episcopale, putând determina în același timp o atitudine obedientă față de patron.

Plata congruei preoțești în comunele bisericești patronate crea de cele mai multe ori o discriminare în sistemul de salarizare al preoților, cel mai adesea fiind afectați parohii din părțile transilvănene, a căror retribuție era aproape în toate cazurile compensată în produse. Cu toate că reglementările stabileau minimul obligatoriu de 315 fl. Pentru salarizarea unui preot cel mai adesea în părțile Hunedoarei nu se putea ajunge la acest cuantum cu toate întregirile în natură și taxele percepute de preoți. Dacă congrua unui preot din parohia Secaș se ridica în bani la 241 fl. 5 cr. plătiți de patron⁴⁴, a celui din Baia de Criș patronată de erariul montan la 210 fl.⁴⁵, a celui din comuna Clopotiva fără patron era doar de 80 fl., plătiți din subsidiul erarial⁴⁶, situațiile enunțate nefiind singulare. În toate cazurile, congrua stabilită în bani era completată cu veniturile porțiunii canonice, cu zilele de lucru datorate de credincioși, cu taxe și uneori subsidii din Fondul religios, fără a se atenua însă diferențele dintre cele două regiuni.

Alături de preoți nici învățătorii nu aveau o situație mai bună, deosebirile persistând și în acest cadru. Deși prin Statutele școlare diecezane se prevedea obligativitatea absolvirii de către dascăl a unei preparandii ca și susținerea unui

⁴¹ Cu excepția parohiei Sărăcsău, situată în comitatul Albei Inferioare, și a parohiei Hălmaj din comitatul Arad, toate parohiile din părțile Transilvaniei sunt concentrate în comitatul Hunedoara.

⁴² Ștefan Moldovan, *Însemnări...*, passim.

⁴³ *Șematismul veneratului cler al Diecezei greco-catolice a Lugojului pe anul 1877*, Lugoj, p. 32.

⁴⁴ *Protocolul...*, nr. 1274 din 11/23 august 1883.

⁴⁵ *Idem*, nr. 1311 din 18/30 august 1883.

⁴⁶ *Idem*, nr. 379 din 12 martie 1885.

examen de calificare în paralel cu asigurarea unei retribuții minime de 200 fl.⁴⁷, dispozițiile nu s-au putut respecta pe aceleași considerente întâlnite și în cazul preoților, posibilitățile materiale reduse ale parohiilor datorate de cele mai multe ori sărăciei și lipsei cadrelor calificate. Cu toate diligențele depuse de Victor Mihaly și de inspectorul școlar diecezan, nu se înregistrează mari progrese față de perioada anterioară, majoritatea credincioșilor nemanifestând disponibilitate pentru actul de învățământ. Rapoartele inspectorului diecezan școlar Andrei Pop Liviu din 24 ianuarie și 7 iunie 1880⁴⁸ consemna lipsa edificiilor școlare corespunzătoare și a învățătorilor dintr-o serie de comune situate în comitatul Hunedoara și Caraș-Severin, cerând Consistoriului să dispună senatelor școlare și oficiilor protopopești intervenția pentru ameliorarea situațiilor constatate.

În unele cazuri credincioșii refuzau să suporte plata salariilor învățătoresți pe motiv că au trecut la unire doar pentru că li s-a promis scutirea de orice contribuție de către "misionari ambițioși", ceea ce denotă oportunismul social ca element determinant al îmbrățișării greco-catolicismului, dar și o indiferență față de ortodoxie, părăsită atât de ușor, într-o lume preocupată în cele mai multe cazuri de problemele de supraviețuire.

Învățământul nu era pretutindeni marginalizat, în comunele mai înstărite constatându-se de regulă un progres, cum a fost cazul în comunele Coștei, Sâlha, Secaș, Lățunaș, Bocșa Montană, etc⁴⁹. Perioada lui Victor Mihaly a fost deosebit de prolifică în edificarea de școli și biserici, acesta mijlocind adesea acordarea de sprijin din partea Fondului religiosar ungar în susținerea cheltuielilor legate de construirea lor. În părțile bănățene, pe timpul său s-au ridicat 8 școli și 8 biserici, iar în părțile transilvănene 18 biserici și 11 școli.

Spre deosebire de preoți și protopopi, ale căror drepturi salariale se aflau cel mai adesea sub semnul incertitudinii, ierarhii Episcopiei greco-catolice, înțelegând aici instituția episcopului, capitulul, cancelaria diecezană și vicarul foraneu, erau finanțate de către stat, pentru susținerea vicariatului fiind alocate și subsidii din partea Fondului religiosar catolic și Fondului lusitan.

În cadrul Mitropoliei de Alba Iulia și Făgăraș, Episcopia Lugojului a fost cea mai dezavantajată material în sensul inexistenței proprietăților funciare și imobiliare. La Lugoj nu exista nici măcar reședință episcopală până în timpul lui Ioan Olteanu, care în urma unor intervenții repetate la Guvern a primit 35.000 fl. în acest scop, reușind să cumpere un imobil de care țineau și 9 iugăre de pământ. Asupra reședinței Episcopia avea doar un drept de folosință, cel de proprietate aparținând Fondului religiosar catolic ungar.

Suplinirea acestor lipsuri s-a realizat prin înființarea fondurilor diecesane, ale căror venituri Victor Mihaly a căutat să le sporească prin toate mijloacele, punând el însuși bazele în cadrul sinodului diecezan din 1882 unui fond care viza realizarea unui convict diecezan. Fondurile diecezane se dezvoltau din donații, dobânzi și unele dintre ele prin contribuția obligatorie a preoților, ca de pildă fondul viduo-orfanel (2/3) și fondul preoților deficienți (1/3), pentru care plăteau anual 2%

⁴⁷ Iacob Radu, *op. cit.*, p. 158-159.

⁴⁸ *Protocolul...*, nr. 150 din 22 iulie 1880.

⁴⁹ *Ibidem*.

din beneficiile realizate, la care se adăuga suma de 1% din veniturile nete pe o perioadă de 15 ani (de la data sinodului din 1882), pe care o plăteau alături de învățători și cantori în contul fondului pentru Convict⁵⁰.

Situația fondurilor nu era mai fericită nici în parohii, proprietățile bisericești variind, în cazurile în care existau, între 1/2 iugăr și una singură de 30 iugăre la Silvașul de sus în părțile transilvănene⁵¹ și câteva proprietăți de o sesie întregă în părțile bănățene. Din această cauză eforturile parohilor se îndreaptă spre strângerea de venituri pentru a cumpăra pământ pe seama bisericii, din exploatarea căruia își asigurau propria existență.

Un capitol aparte în structura Episcopiei îl constituie arhiva, muzeul și biblioteca diecezană înființate în scopul afirmării prin cultură într-o perioadă de apariție tot mai numeroasă, ca o necesitate, a acestor instituții în tot cuprinsul monarhiei. Biblioteca ale cărei începuturi datează din anul 1859, ca și Muzeul, creat în 1872 pe vremea episcopului Ioan Olteanu, beneficiază de sprijinul lui Victor Mihaly, care, pe cheltuiala sa proprie, va cumpăra o serie de cărți și colecții numismatice de certă valoare pe seama bibliotecii și muzeului, intrate și ele în viziunea sa largă de reorganizare a Episcopiei. Preocupat de realizarea unei evidențe științifice a valorilor de ordin arheologic, numismatic și bibliofil impune realizarea unui Catalog al bibliotecii și muzeului diecezan pe care-l va da publicității în anul 1888 cu scopul mărturisit în partea introductivă "...de a înlesni învățământul și izvoarele științelor a deschide iubitorilor de lumină și cultură (căroră)...li se pun la dispoziție colecțiunile adunate și păstrate anume pentru a lumina prin intuițiune cele învățate"⁵². De aceeași riguroasă organizare se va bucura și arhiva ale cărei acte în totalitate vor fi înregistrate și legate în fascicole care se păstrează până în prezent.

Putem afirma că structura Episcopiei Lugojului în perioada lui Victor Mihaly de Apșa, prin modul de organizare pe bază de acte normative editate pentru a fi cunoscute în toate parohiile se constituie într-o structură de tip modern.

⁵⁰ *Dieceza Lugojului...*, p. 144-165.

⁵¹ Gheorghe Nagy, *op. cit.*

⁵² Victor Mihaly de Apșa, *Catalogul Bibliotecii și alu Muzeului Diecesanu din Lugosiu, Lugosiu, 1888, p. 12-13.*

RELAȚIILE INTERNE ȘI INTERNAȚIONALE ALE BĂNCII "VICTORIA" DIN ARAD (1887-1918)

LUCIAN DRONCA

ABSTRACT. *Internal and International Relations of "Victoria" Bank of Arad (1887-1918).* Banks played a significant part in the social, economic, financial and cultural-political life of the Romanians from Transylvania and the Western Parts in the second half of the last and the beginning of the twentieth century. They enabled the assertion of a Romanian political elite engaged in the national political struggle for the rights of the Romanian population, the majority in the province, and for the Unification with Romanian in 1918. The present study deals with the internal and external connections of "Victoria" Bank of Arad between 1887-1918, crucial years for the struggle of the Romanians in the Austro-Hungarian Empire.

În sistemul băncilor românești din Transilvania, alături de "Albina" din Sibiu, un rol important l-a avut banca "Victoria" din Arad. Această instituție, prin capitalul ei social și cifra afacerilor s-a situat pe locul secund ca importanță între băncile românești¹.

Întemeiată în 1887 prin subscriere publică de acțiuni (1000 acțiuni cu valoare nominală de 100 fl/acțiune) achiziționate de 325 acționari, "Victoria" a cunoscut în anii de până la 1900 un proces de consolidare. Semnificativ este faptul că în 1892, la cinci ani de la înființare, banca a reușit o primă ridicare a capitalului ei social de la 100.000 fl. la 300.000 fl. Ulterior, capitalul a fost majorat la 1.200.000 K. în 1905 și la 2.500.000 K. în 1911. Această ultimă majorare a capitalului social a fost posibilă și datorită fuzionării cu banca "Luna" din Ineu. Deoarece nu a putut face față greutăților financiare, fiind o instituție de proporții reduse, aceasta s-a afiliat la "Victoria" încă din 1910².

Aceste realizări au fost posibile datorită relațiilor de afaceri pe care banca arădeană le-a întreținut cu o clientelă numeroasă, atât persoane particulare, cât și diverse instituții.

Încă din primii ani de funcționare, conducerea băncii sublinia preocuparea de a contribui la "lucrările oneste pe toate terenele vieții economice"³.

¹ Vezi Nicolae Petra, *Băncile românești în trecut*, în "Economia românească", I, 1936, nr. 1, p. 49-92; *Idem, Băncile românești din Ardeal și Banat*, Ed. Cartea Românească, Sibiu, 1936, p. 6-8.

² "Tribuna", XV, 1911, nr. 54, p. 7.

³ Arhivele Naționale, Direcția Județeană Arad, Fond Banca "Victoria", dosar 1, 1892 (în continuare: D.J.A., F.B.V., d..., an...), *Raportul direcțiunii către adunarea generală cu privire la încasările și plățile din anul 1891*.

Pe plan intern "Victoria" a întreținut relații cu instituții bisericești, fundații, asociații, precum și cu alte bănci din Transilvania.

O serie de parohii ale unor sate și comune din cuprinsul comitatului Arad aveau deschise la banca arădeană conturi pentru care solicitau capitalizarea intereselor (dobânzilor) sau lichidarea lor. Banii, împreună cu dobânzile aferente, erau utilizați pentru repararea sau clădirea unor biserici ori a școlii din localitatea respectivă. Apelurile către bancă erau adresate fie direct, fie prin corespondență. Astfel de solicitări provin din partea unor preoți aparținând comunităților bisericești din Buciumi⁴, Cociuba⁵, Almaș⁶, Chisindia⁷, Gurahont⁸, Curtici, Simand, Cuvin, Hălmațiu⁹. Apeluri similare provin și de la avocați din Beiuș¹⁰, Oravița¹¹, Buteni¹², Pecica¹³, de la judele comunei Poieni¹⁴, medicul Ioan Hossan, fondator la "Societatea pentru crearea unui fond de teatru român"¹⁵ etc.

Parohiile dispuneau de mai multe fonduri, în funcție de destinația banilor. Spre exemplu, parohia din Pecica solicită, la 3 februarie 1904, transcrierea dobânzilor în conturile: epitropia parohială, fondul bisericesc, fondul de înmormântare, fondul școlar, fondul corului bisericesc, fondul mormintelor și crucilor bisericești¹⁶. De asemenea, banca avea deschise și fonduri de ajutorare, înscrise pe numele inițiatorilor acestora sau care urmau să servească unor scopuri diverse: fondul de ajutorare "Ioan Popasu"¹⁷, cele aparținând Consistoriului Ortodox Român din Arad¹⁸, fondul școlii greco-catolice de fete Oradea¹⁹, fundațiunea episcopului "Ioan Mețianu" Arad²⁰ etc.

Mai multe institute și asociații se vor remarca drept clienți permanenți ai băncii, încă de la întemeiere: "Societatea de lectură de la institutul pedagogic-teologic" din Arad; "Reuniunea Femeilor Române" din Arad; "Asociația Națională Română Arădana"; "Tipografia Română Diecezană" din Arad; "Fondul sinodal congregual și fondul de pensii al preoților din dieceza Caransebeșului; Banca

⁴ D.J.A., F.B.V., d. 1, 1898, f. 241.

⁵ *Ibidem*, f. 79.

⁶ *Ibidem*, f. 182.

⁷ D.J.A., F.B.V., d. 1, 1901.

⁸ *Ibidem*, f. 152.

⁹ D.J.A., F.B.V., d. 1, 1904, nenumărat.

¹⁰ *I d e m*, d. 3, 1911-1912, f. 75-78.

¹¹ *Ibidem*, f. 169.

¹² *Ibidem*, f. 156.

¹³ *Ibidem*, f. 329.

¹⁴ D.J.A., F.B.V., d. 1, 1901, f. 119, 126.

¹⁵ *Ibidem*, f. 162.

¹⁶ *Ibidem*, f. 142.

¹⁷ D.J.A., F.B.V., d. 1, 1904, nenumărat.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ D.J.A., F.B.V., d. 3, 1911, f. 343.

²⁰ *I d e m*, d. 3, 1911-1912, f. 8.

"Albina" din Sibiu etc²¹.

Printre depunătorii băncii s-au numărat și forurile superioare bisericești, precum Consistoriul Diecezan Ortodox Român din Arad, Consistoriul Arhidiecezei Ortodoxe Române a Transilvaniei, administrația casei consistoriale din Oradea, oficiul de casă al consistoriului metropolitan ortodox român din Sibiu, administrația centrală capitulară din Blaj, oficiul administrativ al fundațiilor diecezane greco-catolice Oradea, Episcopia Greco-Catolică din Lugoj.

Cu partea financiară a consistoriului diecezan din Arad se ocupa casierul Dionisie Popovici și controlorul vicar Ignațiu Pop²². Prin "Victoria" erau transpuse diverse sume în cont la Banca "Bihoreana" din Oradea, în favoarea consistoriului ortodox român de acolo²³. La 14 martie 1904, Consistoriul din Arad a făcut prin "Victoria" o donație de 4.000 K. pentru renovarea bisericii catedrale din oraș²⁴. La 7 decembrie același an au fost alocate și 336 K. drept subvenție pentru salarizarea unei guvernante la școala de fete din oraș²⁵.

Consistoriul arădean avea deschise la "Victoria" în total 65 de conturi, în care avea depuse diverse sume, care însumau 218.748, 30 K. Cele mai importante fonduri erau: fondul școlii de fete, al tinerimii din Arad, colecta episcopului Timișoarei, fondul institutului episcopesc, fondul gimnazial, fondul "Victoria" pentru școala civilă de fete, fondul seminarului, al bisericilor din Târnova, Semlac, Comlăuș, Săraca și Neagra, fondul preoțesc, întreținerea seminarială, anticipații pentru mănăstiri, fondul de asigurare diecezan, sinodul congregației, Reuniunea femeilor și Asociația Națională Română din Arad, fondul de ajutorare al elevilor din Gai (cartier al Aradului)²⁶.

În 1911, Casa consistoriului din Arad obținea 353 acțiuni la "Victoria" din emisiunea a treia. Acestea au fost repartizate în mai multe fonduri ale consistoriului: "Fundațiunea episcopului Ioan Mețianu" (12); episcopul I. Papp (4); stipendiile episcopului Ioan I. Papp în favoarea școlii de fete (20); Fundațiunea de stipendii a lui Dimitrie Negrean (40); cea a medicului Iuliu Mera (61), a lui Teodor Papp (22), episcopului Iosif Goldiș (20) și a lui Ștefan Antonescu din Șiria (10); fondul preoțesc diecezan Arad (57); fondul bisericesc clerical diecezan Arad (51), fondul școlar preparandial Arad (56)²⁷.

Consistoriul Arhidiecezan Ortodox Român al Transilvaniei a solicitat la 12/25 septembrie 1909 ca "Victoria" să-i acorde 5,4% dobânzi după sumele depuse, ca majorare, față de 5% în mod normal. În cazul în care direcțiunea nu accepta, se solicita trimiterea numerarului pentru a fi depus la alte bănci care ofereau aceste procente²⁸.

²¹ Idem, registrul 1, 1887.

²² Idem, d. 1, 1898, f. 99.

²³ Idem, d. 1, 1901, f. 2, 28; d. 1, 1904, nenumărat.

²⁴ Idem, d. 1, 1904, nenumărat.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ D.J.A., F.B.V., d. 1, 1906, nenumărat.

²⁷ Idem, d. 3, 1911-1912, f. 8.

²⁸ Idem, d. 1, 1908, f. 214.

Consistoriul transilvănean se va număra însă, în continuare, printre clienții băncii. În 1913, acesta a întreprins zidirea unui hotel în valoare de 400.000 K., apoi a Seminarului Andreian cu 250.000 K. În lipsă de numerar, consistoriul a fost silit să lombeze hârtii de valoare, plătind după acestea 7% dobânzi. Motivarea acestei acțiuni a fost prezentată prin dorința de a nu crea greutatea "Victoriei", ridicându-se banii depuși la alte institute. Deoarece continuarea operațiunii ar fi periclitat fondurile arhidiecezane, până la 1 noiembrie 1913 se solicita băncii punerea la dispoziție din suma depusă a unui numerar de 20.000 K²⁹.

La 1/14 noiembrie 1914, ședința senatului episcopesc a votat pentru împrumutul de război, lansat de stat, suma de 100.000 K. din fondul metropolitan destinat înființării unor eparhii noi. Pentru aceasta s-a ridicat și de la "Victoria" suma de 13.000 K. Situația s-a repetat în 1916, când Consistoriul Metropolitan Ortodox Român al Transilvaniei a mai subscris 40.000 K. pentru același scop³⁰.

De asemenea, aceeași instituție solicită băncii în mai multe rânduri înscrierea dobânzii după sumele depuse³¹ sau cere informații legate de condițiile sub care ar primi spre fructificare anumite sume, devenite disponibile la fondurile mitropoliei³². La 30 aprilie 1917, Banca "Victoria" este informată că în urma apelului din partea guvernului pentru al șaselea împrumut necesar acoperirii nevoilor crescânde ale statului în preajma încheierii războiului mondial, Consistoriul metropolitan a decis a subscrie un nou împrumut de 160.000 K. cu rentă de 6%. La acoperirea sumei au fost folosite depuneri de la mai multe bănci: "Albina" - 40.000 K; "Ardeleana" - 20.000 K; "Bihoreana" - 5.000 K; "Lipovana" - 20.000 K; "Oravițana" - 20.000 K; "Timișana" - 20.000 K; "Vatra" - 15.000 K și "Victoria" - 20.000 K. Finanțarea și realizarea acestui împrumut Consistoriul din Sibiu le-a încredințat "Albinei" și "Victoriei", banca sibiană urmând să finanțeze un împrumut de 100.000 K, iar "Victoria" restul de 60.000 K. De asemenea, s-a hotărât ca imediat din depunerea consistoriului să se trimită la "Victoria" 20.000 K de la Banca "Oravițana" și 20.000 K de la "Timișana" în schimbul ridicării unei sume echivalente³³.

Episcopia Greco-Catolică de Lugoj se interesează, la 10 decembrie 1899, despre dobânzile ce le-ar putea obține de pe urma sumei de 4.000 K, care reprezenta depunerea fondului diecezan pentru orfani, creând înscrierea lor în libelele de depunere pentru capitalizare³⁴.

Dintre diversele reuniuni și asociații, banca a avut legături mai strânse cu "Vechea asociațiune funebrală română din Elisabetinul Timișorii", "Comunitatea de avere a fostului regiment confinar româno-banatic nr. 13", "Societatea pentru crearea unui fond de teatru român", "Reuniunea timișoreană", "Fondul gimnazial ortodox român" din Brad, "Fondul pentru ajutorarea tinerimii studioase" de la Institutul pedagogico-teologic ortodox român din Caransebeș, adunarea urbaniștilor Ghioroc etc.

²⁹ Idem, d. 4, 1911, f. 97.

³⁰ Idem, d. 2, 1916, f. 140.

³¹ Idem, d. 1, 1898, f. 77, 290, 300; d. 1, 1901, f. 302, 309; d. 1, 1904, nenumărat.

³² Idem, d. 1, 1898, f. 303. Se face referire la o sumă de 40.000 fl.

³³ Idem, d. 2, 1916, f. 92.

³⁴ Idem, 1898, f. 183, 185.

La 30 iunie 1905 "Asociațiunea funebrală română din Elisabetinul Timișoriei" cu scopul de ajutorare a membrilor în caz de înmormântări, solicită direcțiunii băncii să se intereseze dacă există în Arad o instituție similară, exprimându-și dorința de a înființa aici o filială cu sprijinul băncii³⁵. În 1915, asociația a subscris 40.000 K la împrumutul de război, solicitând 20.000 K de la "Victoria" pentru acoperirea sumei. Într-o scrisoare din 10 iunie 1915, banca este acuzată că a făcut greutăți în privința ridicării acestor depuneri. Direcțiunea avertizase însă că subscrierea trebuia făcută în sensul prospectului emis de guvern. Se refuza astfel asociației cererea ca aceasta să se facă prin plățirea banilor la alte institute. Asociația timișoreană amenință cu lichidarea depunerii, dar la 29 iunie solicită înscrierea unor dobânzi, ceea ce însemna că problema se rezolvase în sensul dorit de direcțiunea băncii³⁶. Intermediar între Asociația timișoreană și banca arădeană era învățătorul pensionar Vasile Miron din Arad. În 1916, prin intermediul acestuia asociația caută să coopteze membrii din Arad în cadrul ei³⁷.

"Comunitatea de avere a fostului regiment confinar româno-banatic nr. 13" cu sediul în Caransebeș dispunea la "Victoria" de mai multe conturi: "Casa principală", "Fondul caselor", "Fondul gimnazial", pentru care solicită în mai multe rânduri înscrierea dobânzilor³⁸.

"Societatea pentru crearea unui fond de teatru român" cu sediul în Brașov avea deschis și ea un cont la banca arădeană, solicitând 6% dobândă după suma depusă, în caz afirmativ exprimându-și dorința de a mai expedia ca depunere încă 15-10.000 K³⁹.

Banca arădeană își câștigase încredere și în rândul populației rurale. Prin creditele acordate, banca a contribuit în mod decisiv la înlăturarea cămătarilor, în special din satele comitatului Arad. Între timp, banca începuse să concureze puternic micile bănci maghiare din zonă. La 22 ianuarie 1903, adunarea urbariștilor din Ghioroc a hotărât într-o ședință extraordinară ca o sumă de bani ce o avea depusă la banca "Csanádi" să fie retrasă și înscrisă la banca arădeană⁴⁰.

Banca a întreținut relații și cu instituții administrative, legate de înscrierea dobânzilor, acordarea de împrumuturi în cont, restituirea datoriilor către bancă etc. Între acestea se remarcă judecătorii regale din Chisnădia Mare, Lipova, Radna, Arad, căpitănatul suprem al poliției orașului Arad⁴¹, sfatul orașului regal Arad, tribunalul orfanal al comitatului Caransebeș⁴², oficiul editorial al orașului Arad⁴³ ș.a.

³⁵ Idem, d. 1, 1904, nenumărotat.

³⁶ Idem, d. 4, 1913, f. 448, 453.

³⁷ Idem, d. 2, 1916, f. 566-568.

³⁸ Idem, d. 1, 1898, f. 74, 81, 97; d. 1, 1901, f. 118; d. 1, 1904, nenumărotat; d.4, 1913, f. 73.

³⁹ Idem, d. 1, 1901, f. 322.

⁴⁰ Ibidem, f. 157.

⁴¹ D.J.A., F.B.V., d. 1, 1898, f. 192, 204, 259, 269-273, 292, 305.

⁴² Idem, d. 1, 1901, f. 23, 30, 31.

⁴³ Idem, d. 1, 1904, nenumărotat.

Relații de afaceri a întreținut "Victoria" și cu alte bănci din Transilvania ca: "Albina", "Bihoreana" (Oradea), "Timișana" (Timișoara), "Iulia" (Alba-Iulia), "Ardeleana" (Orăștie), "Corvineana" (Hunedoara), "Banca generală de asigurare din Sibiu". La acestea s-au adăugat și băncile mai mici: "Hațiegana" (Hațeg), "Codrul" (Buteni), "Oravițana" (Oravița), "Zlăgnea" (Zlatna), "Drăganul" (Beiuș), "Lipovana" (Lipova), "Lucafăru" (Vârșeț), "Sătmăreana" (Satu Mare), "Decebal" (Deva), "Aurora" (Năsăud), "Pesăcana" (Pesac), "Banca populară" (Caransebeș), "Bocșana" (Bocșa Montană), "Chioreana" (Șomcuta Mare), "Izvorul" (Ighiu), "Lăpușana" (Lăpușul Unguresc), "Zărăndeană" (Băița), "Patria" (Blaj), "Sebeșana" (Sebeș-Alba), "Mureșanul" (Radna), "Nădlăcana" (Nădlac), "Progresul" (Ilia Mureșană), "Bistrițeană" (Bistrița) ș. a.

Prin corespondență se solicita înscrierea de dobânzi, cumpărarea de acțiuni, transferuri de bani în ale conturi sau lichidarea ("abzicerea") lor, depuneri sau confirmări de primire a diverse sume, efectuarea de plăți în interesul clienților etc.

În 1912, Filiala "Băncii Generale de Asigurare S.A." din Arad, cu sediul central în Sibiu, a solicitat concursul "Victoriei" pentru acordarea de sprijin spre a învinge "greutățile începutului". Banca aceasta avea deschisă în Arad o agentură principală încă din 1 mai 1912, sugerând "Victoriei" acordarea unui ajutor în sensul celui dat de băncile "Albina", "Timișana", "Ardeleană" care-i transpuneau afacerile de asigurări ce se aflau în arhiva lor ipotecară⁴⁴.

La bunul mers al afacerilor "Victoriei" au contribuit și relațiile pe care le-a întreținut cu clienții privați. Numărul depunătorilor privați la "Victoria" de la înființare și până în 1918 s-a ridicat la aproape 32.000, majoritatea fiind țărani, comercianți, dar și personalități ca Aurel Suciu, Nicolae Oncu (care a fost până în 1912 directorul executiv al Băncii), A. Brote, Mihai Veliciu, Vincentiu Babeș, Vasile Goldiș, Emilia Doctor Rațiu, episcopii Ioan Mețianu, Nicolae Popea, Ioan I. Papp, vicarul Ioan Moldovan, Alexandru Șterca-Șuluțiu ș. a. Majoritatea au purtat corespondență cu direcțiunea "Victoriei". M. Veliciu⁴⁵, V. Babeș⁴⁶ și Alexandru Șterca-Șuluțiu⁴⁷ sunt interesați de acțiunile pe care le posedau la bancă. Episcopul Caransebeșului, Nicolae Popea, solicită în mai multe rânduri înscrierea dobânzilor pe diverși ani de gestiune și înscrierea lor mai departe ca depuneri spre fructificare⁴⁸. Sumele respective aparțineau atât episcopului, personal, cât și Consistoriului diecezan ortodox român al Caransebeșului.

Episcopul arădean Ioan I. Papp, în corespondența sa, mulțumește pentru donațiile făcute Institutului Pedagogic din Arad⁴⁹.

Vasile Mangra, vicar episcopesc în Oradea, predă "Victoriei" la 22 ianuarie 1903 o poliță de asigurare pe care o deținea de la societatea de asigurare pe viață "Anker" din Viena. Polița reprezenta un amanet pentru creditele ce le contractase sau avea să le contracteze la bancă, care este autorizată ca în cazul morții sale să

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ D.J.A., F.B.V., d.1, 1898, f. 39.

⁴⁶ *Idem*, f. 40, 41.

⁴⁷ *Idem*, d. 3, 1911-1912, f. 478.

⁴⁸ *Idem*, d. 1, 1898, f. 72; d. 1, 1901, f. 102, 124; d. 1, 1904, nenumerotat.

⁴⁹ *Idem*, d. 1, 1901, f. 11.

ridice suma de asigurare de 10.000 K și din aceasta să-i lichideze datoriile⁵⁰. La 8 iunie 1917 datoria cambială pe care o avea la "Victoria" este lichidată și cere returnarea poliței⁵¹. Vasile Mangra s-a preocupat și de înscrierea unor dobânzi sau ridicarea unora din fondurile pe care "Casa consistoriului ortodox român" din Oradea le avea depuse la banca arădeană: "Reuniunea învățătorilor, fondurile școlare Beznea, Beliu, Valea Mare, Cetea, Cornițel; fondurile parohiale Pocola și Beliu, fondul bisericilor din Coroi și Tinca; fondul aparținând fundațiilor "G. Lazăr", "Mihoc" și "Oancea"⁵².

Din corespondența Emiliei Rațiu transpar greutățile cu care se confruntă după moartea lui I. Rațiu. Ea solicită de aceea băncii să-i acorde 6% dobânzi după suma depusă (față de 5% în mod obișnuit), însă pentru început nu i se poate acorda decât 5,5%⁵³. În 1914 ea cere ridicarea dobânzilor la 7%⁵⁴, datorită creșterii prețurilor din Sibiu, unde locuia cu fiica Felicia și cu care, după mărturisirea ei, împărțea greutățile vieții⁵⁵.

Cererea îi este acceptată, iar direcțiunea băncii îi trimite sumele respective prin banca "Albina".

Reprezentanții "Victoriei" au fost o prezență activă și în cadrul celor 5 conferințe care au întrunit pe conducătorii băncilor române, începând din 1898 și care au culminat cu înființarea în 1907 a "Solidarității", asociația băncilor românești din Transilvania⁵⁶.

La 15 iunie 1896 a fost convocată la Sibiu prima conferință a băncilor române din inițiativa lui Partenie Cosma, directorul executiv al băncii "Albina". La conferință au participat 52 de bănci prin 61 de reprezentanți. În deschiderea conferinței, directorul executiv al "Victoriei", Nicolae Oncu a mulțumit lui Partenie Cosma pentru convocarea conferinței care "a fost o necesitate de mult și de toți simțită"⁵⁷. A fost alcătuită o comisie a conferinței care să studieze problemele înscrise în convocator, din care a făcut parte și Nicolae Oncu. La 26 iunie, acesta a făcut propuneri conferinței, directorul "Victoriei", cerând să se intre într-o dezbateră specială a problemelor prezentate. Conferința s-a încheiat cu acceptarea unor principii ce urmau a fi respectate de băncile participante: întrunirea periodică în conferințe, acceptarea controlului extern printr-un "bărbat specialist" împuternicit de delegațiunea aleasă de conferință; fiecare membru al conferinței trebuia să cotizeze cu 1/4% din venitul net, fondul rezultat fiind folosit pentru finanțarea unor reviste financiar-bancare (viitoarea "Revistă economică" ce va apare la Sibiu din 1899) și a unui anuar ("Anuarul Băncilor Române", care va apărea sub acest nume

⁵⁰ Idem, d. 1, 1903, f. 3.

⁵¹ Ibidem, f. 20, 21.

⁵² D.J.A., F.B.V., d.1, 1906, nenumerotat.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ D.J.A., F.B.V., d. 4, 1913, f. 397-399.

⁵⁵ Idem, d. 2, 1916, f. 498.

⁵⁶ Vezi Mihai D. Drecin, *Înființarea uniunii bancare "Solidaritatea" și sistemul bancar românesc din Transilvania*, în "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj" (în continuare "A.I.I.A."), Cluj, 1977, p. 221 - 238.

⁵⁷ "Anuarul Băncilor Române" (în continuare A.B.R.), III, 1902, p. 133.

între 1900-1919); limitarea sferei operațiunilor unui institut la regiunea în care își exercita influența la acea dată; informarea reciprocă a institutelor, între ele.

Conferința a ales o delegațiune compusă din Partenie Cosma ("Albina"), Dr. N. Oncu ("Victoria"), Dr. Ioan Mișu ("Ardeleana"), Dr. Teodor Mihali ("Someșana"), I. Br. Hodoș ("Patria")⁵⁸.

La 20 septembrie 1901 s-a deschis a doua conferință a băncilor române, la care Nicolae Oncu nu a putut participa, fiind bolnav, situație pe care a motivat-o conferinței prin scrisoare. La această conferință s-a hotărât înființarea unui birou de informații sub conducerea și controlul biroului Delegațiunii. Toate institutele urmau să comunice acestui birou numele și sumele împrumutate debitorilor lor domiciliați în ținuturi ce gravitau spre ale centre, cărora li s-au acordat împrumuturi ce depășeau 1.000 K. Biroul, la rândul său, urma să comunice aceste informații tuturor băncilor la care respectivii debitori au mai contractat împrumuturi, precum și celor care vor cere informații asupra unui client. Informațiile puteau fi obținute doar de băncile asociate. A fost înființat și un fond cultural al băncilor române, pus sub administrarea conferinței anuale a directorilor de bancă. Conferința a decis și o serie de măsuri pentru asigurarea solvabilității băncilor românești, oferindu-se sugestii despre desfășurarea în acest sens a operațiunilor de scont, împrumuturilor ipotecare, achiziționarea de efecte publice admise la lombardul Băncii Austro-Ungare, evitarea cumpărării de proprietăți imobiliare în scop de speculație, preluarea de depozite cu termene de anunțare cât mai lungi, utilizarea reescontului doar în cazuri speciale. S-a impus și ideea publicării bilanțurilor și rapoartelor direcțiunii la adunările generale în "Revista economică". Au fost instituiți revizori experți, pentru efectuarea controlului extern al contabilității la băncile asociate. De la 1 ianuarie 1902, acestea urmau să contribuie pentru cheltuielile biroului de informații și pentru subvenția publicațiilor editate de Delegațiune cu 1/2% din profitul net.

Pentru executarea hotărârilor conferinței și conducerea afacerilor comune ale institutelor asociate s-a decis alegerea din 3 în 3 ani a unei Delegațiunii. Printre membrii Delegațiunii aleasă pentru anii 1902-1904 a fost cooptat în lipsă și Nicolae Oncu, dovadă a prestigiului său personal și al băncii pe care o conducea. În delegațiune mai intrau P. Cosma ("Albina"), Dr. T. Mihali ("Someșana"), I. Br. Hodoș ("Patria") și Dr. Aureliu Vlad ("Ardeleana")⁵⁹.

La 17 decembrie 1901 a avut loc o ședință a Delegațiunii, în cadrul căreia au fost aleși revizori experți, printre ei aflându-se și Sava Raicu, secretarul băncii "Victoria". La 7-8 iunie 1902 revizorii experți au ținut o conferință la Blaj, în care au susținut că pentru o verificare temeinică a activității unei bănci trebuie avute în vedere atât aspectele tehnice, cât și cele administrative, fără a se atinge astfel principiul autonomiei bancare. *Normativul pentru revizorii experți ai băncilor române*, adoptat la 10 octombrie 1903 accepta însă punctul de vedere al Delegațiunii asupra revizurii, îndeosebi a aspectelor pur tehnice⁶⁰.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 137.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 138-144.

⁶⁰ Cf. Mihai Drecin, *op. cit.*, p. 229-230.

La 19 octombrie 1903 s-a întrunit la Sibiu a treia conferință a băncilor române, la care au fost reprezentate 44 de bănci. "Victoria" era reprezentată prin Roman Ciorogariu, membru în Direcțiune. Conferința s-a pronunțat împotriva întemeierii de noi bănci, fapt ce reflectă teama de concurență, dar subliniază și principiul just al neviabilității băncilor cu capital mic. S-a mai hotărât ca în locul convocării anuale a directorilor de bancă, datorită costurilor mari, să se procedeze la o convocare trienală, care să aibă loc odată cu adunările "Astrei"⁶¹.

Conferința a IV-a a băncilor române desfășurată la 23 august 1905 a invitat Delegațiunea să elaboreze un proiect de statute pentru înființarea asociației băncilor române în conformitate cu dispozițiile legii comerciale. La 26 decembrie 1906, în cadrul celei de-a V-a conferințe, s-au ales membrii Delegațiunii cu mandat până la activarea uniunii bancare "Solidaritatea". Din Delegațiune și deci contribuind direct la întemeierea "Solidarității" a făcut parte și secretarul "Victoriei" Sava Raicu. Secretarul Delegațiunii, Ioan I. Lapedatu, a elaborat proiectul de statute. La 21 aprilie 1907 în cadrul ședinței Delegațiunii s-a redactat *Prospectul* prin care băncile românești erau invitate să adere la noua asociație⁶².

La 16 iulie 1907 a avut loc la Sibiu adunarea generală de constituire a "Solidarității". Președintele Direcțiunii a fost ales Partenie Cosma, vice președinte Ilie Trăilă, iar ca membri în Direcțiune: Romul Cărăbașu (Timișoara), Andrei Cosma (Sibiu), I. I. Lapedatu (Orăștie), Dr. Coriolan Pop, D. Rațiu, Dr. G. Suci și Sava Raicu. Secretarul "Victoriei" făcea parte și dintre revizorii experți instituți, alături de Iosif Diamandi ("Bihoreana" - Oradea), Iosif Lissai ("Albina"), Iosif Oncioiu ("Albina" - filiala Brașov), Ioan Perian ("Oravițana" - Oravița), Dominic Rațiu, Aurel Sterca-Șuluțiu ("Nădlăcana" - Nădlac, comitatul Arad) și Ioan Vătășan (centrala "Albinei" din Sibiu)⁶³.

Uniunea bancară "Solidaritatea", în care erau reprezentate 31 de bănci, își propunea: mijlocirea de afaceri privind comerțul de bancă; mijlocirea de credite de orice natură în favoarea institutelor însoțite, stabilirea de norme generale unitare în privința contabilității, controlului și administrării băncilor; controlul periodic al contabilității și administrației băncilor afiliate prin revizori experți; studierea și propunerea normelor generale pentru consolidarea băncilor; înființarea de așezăminte și întreprinderi economice și financiare cu ajutorul material și moral al băncilor însoțite; editarea unui organ central de publicitate⁶⁴.

"Solidaritatea" întărește în fapt, pe plan economic, poziția românilor, consolidată politic la 1903-1905. "Victoria" și cei grupați în jurul ei și-au adus și aici aportul lor. Elementele noului activism s-au manifestat încă de la sfârșitul sec. XIX în zona Aradului, grupându-se în jurul Băncii "Victoria". Activitatea din adunarea comitatului era marcată de faptul că reprezentanții români foloseau limba română și nu o dată au împiedicat luarea unor hotărâri care contraveneau intereselor naționale.

⁶¹ A.B.R., V, 1904, p. 153-156.

⁶² "Revista Economică" (în continuare "Rev. Ec."), IX, 1907, nr. 17, p. 177-178.

⁶³ Idem, IX, 1907, nr. 49, p. 442.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 457-459.

Clubul național arădean avea în frunte un comitet de conducere format din 180 de membri. La sfârșitul anului 1900, conducerea clubului a fost organizată în 4 secțiuni, condusă de reprezentanți care făceau parte și din conducerea "Victoriei" sau dintre acționarii ei: secțiunea organizatorică (Mihai Veliciu, Ioan Suciuc și Roman Ciorogariu); prezidențială (M. Veliciu, N. Oncu, Sava Raicu); juridică (avocații Petru Truția, Aurel Suciuc, Sever Ispravnic) și presei (I. Rusu Șirianu, R. Ciorogariu, Traian Vățean)⁶⁵.

În 1905 are loc generalizarea activismului la nivelul P.N.R. Aproape totalitatea deputaților aleși pentru parlament sunt directori, membri în direcțiune sau avocați ai băncilor. De la banca "Victoria" se remarcă Nicolae Oncu, Vasile Goldiș, Ștefan Cicio-Pop, alături de alții cum ar fi: Iuliu Maniu - avocat la banca "Patria" din Blaj, Alexandru Vaida Voevod, membru în direcțiune la "Someșana" și "Auraria" (Abrud) etc⁶⁶.

La aproape un an de la înființarea "Solidarității", ziarul "Budapest Hirlap" din 16 mai 1908 dezvăluie că în spatele succeselor P.N.R. din comitatul Arad stă Banca "Victoria", subliniind: "Iar cu Maniu și Vaida ne-au fericit mai ales «Patria» din Blaj și «Auraria» din Abrud"⁶⁷.

În 1912, Nicolae Oncu, directorul executiv al "Victoriei", bolnav de multă vreme, a hotărât să se pensioneze. Postul a fost preluat de experimentatul secretar Sava Raicu, care de fapt îl suplinea de multă vreme pe Oncu la conducerea afacerilor băncii. Direcțiunea, întrunită la 7/20 martie 1912 l-a ales pe Raicu în această funcție⁶⁸. Dovada meritelor și calităților de specialist ale lui Sava Raicu au fost confirmate și de faptul că regele Carol I al României l-a decorat în septembrie 1913 cu medalia "Meritul comercial și industrial", clasa I⁶⁹.

La 30 noiembrie 1913, absorbit de munca de la "Victoria", Sava Raicu renunță la funcția de revizor al "Solidarității". În locul său este numit însă tot un contabil de la banca arădeană, Ilie Pap⁷⁰. De la începutul războiului, Sava Raicu a căutat să fie la curent cu tot ce se petrecea în cadrul băncii, desfășurând o intensă activitate, care l-a epuizat fizic, neputând participa la a XXI-a adunare generală a acționarilor băncii, ținută la Arad la 29 iunie 1919⁷¹.

Așadar, pe plan intern, "Victoria" s-a remarcat ca o prezență activă atât în domeniul economic-financiar, cât și în viața politică a Transilvaniei și Ungariei, în care s-au angajat membri din conducerea sau dintre acționarii ei.

Relații de afaceri, legate de diverse operațiuni de bancă, a întreținut "Victoria" cu institute din Ungaria ca: "Banca centrală națională a Ungariei", "Banca

⁶⁵ Cf. Liviu Maior, *Mișcarea națională românească din Transilvania (1900-1914)*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1986, p. 51 - 52.

⁶⁶ Cf. Bujor Surdu, *Aspecte privind rolul băncilor în consolidarea burgheziei românești din Transilvania până la primul război mondial*, în "A.I.I.A.", Cluj, 1962, p. 179 - 203.

⁶⁷ Apud Sabin Cioranu, *Rolul băncilor românești din Ardeal în pregătirea Unirii*, în "Observatorul Social-Economic", Brașov, XI, seria II, 1944, nr. 2-3, p. 203.

⁶⁸ "Românul" (în continuare "Rom."), II, 1912, nr. 54, p. 5.

⁶⁹ Idem, III, 1913, nr. 223, p. 3.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ "Rom.", VIII, 1919, nr. 43, p. 8.

Unită din Budapesta", "Banca comercială din Pesta", "Biroul agrar ungar", "Banca generală ungară", "Banca de credit ipotecar maghiar", "Banca de credit și depuneri austro-ungară", filiala din Budapesta, "Casa de economii a deputaților maghiari", "Banca de credit" din Szeged, "banca populară" din Miskolcz etc⁷².

Pe parcursul războiului mondial "Victoria" a efectuat către stat un împrumut de război de 1.850.000 K, obligațiuni de stat în 8 etape. În 1918, aceeași sumă atingea la "Banca Austro-Ungară" valoarea bonurilor "Victoriei", la care se adaugă cea a scrisurilor funciare de 4.043.500 K și cea a bonurilor de casă de stat ce atingeau 2.250.000 K. Prin urmare, la 1918 la finalul războiului, "Victoria" avea de recuperat de la banca centrală austro-ungară 9.993.5000 K⁷³. De asemenea, la această dată banca arădeană avea de recuperat diverse sume de la 16 bănci și instituții maghiare în valoare de 5.088.018 K⁷⁴, respectiv 2.293.185 lei, care reprezintă starea valorii la 20 martie 1919.

Relații aparte a avut "Victoria" cu "Ustredni banka ceskijch sporitelen" ("Banca centrală a caselor de păstrare cehe") din Praga la care banca arădeană era reprezentată prin Sava Raicu și deținea cinci acțiuni alături de alte trei institute bancare românești: "Bihoreana", reprezentată prin Iosef Pytlik, directorul filialei din Brün a băncii cehe, "Nădlăcana" - prin vicedirectorul Hugo Sekal și "Lugojana" prin Virgiliu V. Bontescu, funcționar la filiala din Brün.

În 1907, la o ședință a consiliului băncii cehe, în comitetul ei de supraveghere a fost ales Sava Raicu, alături de Peter Kompis, șef-contabil la Tatra-Banka. La banca ceică dețineau acțiuni și "Albina", "Ardeleana", "Timișana", "Oravițana"⁷⁵ ș. a. În 1913, "Victoria" deținea, la banca ceică, 100 acțiuni în valoare de 40.000 K alături de altele deținute la "Banca Austro-Ungară", "Prima casă de economii din Pesta"⁷⁶ ș. a.

Pe parcursul războiului, "Victoria" a continuat legăturile cu instituții sau bănci maghiare ca: "Banca de credit din Szeged"⁷⁷, "Asociația națională a primei case de păstrare din Pesta"⁷⁸, "Asociația fermierilor maghiari" ș. a.

Banca arădeană s-a remarcat pe plan extern și prin faptul că a venit în ajutorul românilor emigrați în America, în special prin primirea din partea lor a depozitelor în dolari. Majoritatea românilor emigrați în America erau angajați ca

⁷² D.J.A., F.B.V., d. 1, 1912.

⁷³ Idem, d. 1, 1918, f. 1.

⁷⁴ *Ibidem*, f. 4. Este vorba de "Banca de rentă agricolă" din Budapesta, "Banca centrală" din Budapesta, "Banca maghiaro-engleză", "Banca comercială vieneză", "Asociația budapestană a primei case de economii", "Oficiul de schimb Mercur", "Prima bancă industrială maghiară", "Banca maghiară de conturi", "Banca de credit ipotecar din Budapesta", filiala băncii vieneze "Werrein" din Budapesta, Filiala din Budapesta a "Băncii austro-engleze", "Banca generală de economii din Budapesta", "Banca italo-maghiară", "Casa centrală națională maghiară de economii", "Casa de economii unită" din Budapesta.

⁷⁵ "Rom.", II, 1912, nr. 54, p. 5.

⁷⁶ D.J.A., F.B.V., d.1, 1915, f. 193.

⁷⁷ Idem, d. 1, 1916, f. 297 - 299.

⁷⁸ *Ibidem*, f. 52.

muncitori în fabrici, foarte puțini în comerț sau agricultură⁷⁹. Adeseori, românii emigranți erau extorcați de diferiți agenți sub pretextul găsirii unor locuri de muncă, schimbarea valutei etc.

După încercarea nereușită a cercurilor bancare românești din Transilvania de a înființa în 1906 o bancă românească la Cleveland, banca arădeană a înființat în anul următor în birourile sale o secție americană care ținea evidența celor emigrați de pe teritoriul ei de activitate. Între aceștia, alături de români, se aflau sași, șvabi, unguri, ruteni și evrei. Prin funcționari numiți în centrele mai însemnate din America acestora li se încuviințau împrumuturi, li se administrau capitalurile⁸⁰ etc.

Majoritatea depunerilor la "Victoria" sunt efectuate de români aflați în statele: Minneapolis, Pennsylvania, Ohio, Michigan, Illinois, Oklahoma⁸¹. Emigranții români de aici aveau un sprijin în ziarul "Românul" care dispunea de o bancă și de o librărie cu sediul în Cleveland. Editorul ziarului era G. Barbul, iar directorul V. E. Moldovan⁸².

Acestuia i s-a adăugat ziarul "America", care era organ al românilor din S.U.A. și al bisericilor ortodoxe de aici. Sediul acestuia era tot în Cleveland. Proprietarul și redactorul-șef al acestui ziar era Moise Balea. La 24 iulie 1908 acesta solicită "Victoriei" un împrumut de 2.000 K (400 dolari) pe timp de un an pentru a putea susține gazeta și tipografia, care l-au costat mai mult decât a prevăzut pentru înființarea lor. În plus, avea și necazuri cu lucrătorii din tipografie, care deși erau români, îi făcuseră grevă, cerând mărirea salariului de 2,30 dolari pe oră. Sugerează de asemenea "Victoriei" să întemeieze în colaborare cu alte bănci din țară o bancă românească în S.U.A., pentru aceasta fiind necesar un capital de cel puțin 50.000 dolari (250.000 K)⁸³.

În Harrisburg, statul Pennsylvania funcționa totuși în 1906 o "Societate română de ajutorare" denumită "Mureșana", având ca președinte pe George Resădean⁸⁴.

Între 1907-1918, românii din America au apelat la diverse instituții americane pentru a expedia bani în conturile lor de la "Victoria". Intermediari au fost bănci din New York: "P.V. Rovnianck & Co.", "Foreign Banker & Steamship Agent", "Hugo Lederer's Bank of Exchange", "Lawrence Savings & Trust Co.", "The Hanover National Bank", "Transatlantic Trust Company", "Magyar Amerikai Bank", "Guaranty Trust Co.", din Uniontown ("Citizens Title and Trust Co."); Cincinnati ("The Brighton German Bank Co.", "The Mohawk German Banking and Savings Co."); New Castle ("A Green's International Exchange Bank", "People's Savings & Trust Co.") etc.

⁷⁹ Cf. Augustin Tătaru, *Românii din America*, în "Economia românească", I, 1936, nr. 1, p. 121 - 123.

⁸⁰ "Rev. Ec.", IX, 1907, p. 380.

⁸¹ D.J.A., F.B.V., d. 1, 1907.

⁸² Idem, d. 1, 1908, f. 260.

⁸³ Idem, d. 1, 1907, f. 46-48.

⁸⁴ Idem, d. 1, 1908, f. 260; d. 1, 1907; d. 4, 1913.

În 1916, Mihai I. Marian, notar public în statul Pansylvania obține dreptul de a intermedia depunerile românilor din America. El patrona "Casa Românească" ce-i purta numele, situată în Philadelpgia, "S.W. COR. 4th & Brown Street" care era în 1916 "prima și singura întreprindere românească pentru a trimite bani din răsăritul Americii". Inaugurarea "Casei românești" a avut loc la 21 mai 1916, având dreptul de a expedia bani în orice parte a lumii⁸⁵. A fost o realizare pe care nu au reușit-o în 1906 băncile românești, venind astfel în sprijinul românilor din America. Ei se arătau interesați să expedieze bani în țară, cursul fiind avantajos datorită războiului. Mare parte din sumele expediate erau destinate membrilor familiei rămași acasă sau pentru a servi respectivilor la întoarcerea în țară. Legăturile cu românii din America erau însă îngreunate în perioada războiului datorită dezorganizării poștei.

Volumul depunerilor provenind de la românii emigrați în America va crește după 1918, situație favorizată de încheierea războiului și de sistemul bancar din statul român unificat. Acest sistem va integra și băncile românești din Transilvania, care vor intra de acum în concurență cu băncile mai puternice din Vechiul Regat.

După 1918, încadrată ca și celelalte bănci din Transilvania în sistemul bancar din România, "Victoria" își va extinde sfera afacerilor, prin operațiuni mai ample în sectorul comercial și industrial. Cu toate acestea, activitatea ei nu va mai fi atât de semnificativă, raportată la noul context economic și politic din noul stat român.

⁸⁵ Idem, d. 3, 1916, f. 319-320.

SATUL ROMÂNESC DIN TRANSILVANIA ȘI INDIFERENTISMUL RELIGIOS LA SFÂRȘITUL SECOLULUI XIX

VALERIA SOROȘTINEANU

Abstract *The Transylvanian Romanian Village and the Religious Indifference at the End of the Twentieth Century.* On the basis of several inquiries, of the answers given by the rural religious communities, as well as of other historical sources, the present paper reconsiders the religious phenomenon in the Romanian milieu at the end of the nineteenth century. Romanian peasants in the investigated villages were generally faithful to the Orthodox religion, but one may also notice the presence of pagan manifestations and a certain degree of religious indifference.

La începutul secolului XX, mai precis în 1910, într-o conferință curajoasă și într-un fel neașteptată, C. Rădulescu-Motru surprindea ceea ce el numea "Sufletul neamului nostru. Calități bune și defecte". Se dezbătea astfel o problemă sensibilă pentru orice popor, și anume: religiozitatea sa.

Un singur paragraf atinge această temă și nu exaltă de loc religiozitatea românilor: "Religios de ochii satului...", spunea marele sociolog român¹.

Cu toate acestea este greu de crezut acest lucru, dar nu trebuie să uităm că unui sociolog i se potrivește mai bine postura de inchizitor, pentru că altfel afirmația sa este greu de acceptat în ansamblul ei.

De fapt, la începutul secolului XX, în așa-zisul Vechi Regat se observă un fenomen social interesant, pe care îl putem numi obsesia exprimării unei identități naționale.

La 15 iunie 1900, "Noua Revistă Română" lansa un chestionar, din care trebuia să reiasă care sunt trăsăturile definitorii ale poporului român.

Cei care au răspuns, în cea mai mare parte provin din rândul ofițerilor, preoților, funcționarilor și al studenților, printre ei numărându-se și Vasile Pârvan. Concluzii prea multe nu s-au putut trage: românii sunt caracterizați printr-o melancolie optimistă - exemplul doinele; prin fatalism - așa a fost scris, deci prin nestatornicie în acțiune.

Nu era de loc un rezultat singular, marea națiune franceză, atât de admirată pe meleagurile noastre, fusese la fel de greu de caracterizat, astfel încât ancheta lui Jean Finot, redactorul revistei "La Revue", în 1898, a ajuns la aceeași concluzie: lipsa de unitate în ceea ce privește unitatea de idei².

¹ C. Rădulescu-Motru, *Sufletul neamului nostru. Calități bune și defecte*, Ed. Anima, București, 1992, p. 8.

² *Ibidem*.

Dacă ne întoarcem la situația prezentă, vom observa și în continuare un criticism acerb: "Dar și religios este românul. De ochii satului însă. Cum tot așa este și naționalist"³.

Pentru un popor tânăr, cu încadrare statală, gregarismul, inclusiv cel religios, este o formă de manifestare des întâlnită. A dovedi o anumită formă de maturitate la un anumit moment nu reprezintă o concluzie definitivă.

Mai mult ca sigur, C. Rădulescu-Motru se referă la aceste două aspecte doar într-un anumit segment al istoriei poporului român și anume atunci când lucrurile păreau să se așeze în Vechiul Regat, se confruntau modele de urmat în ceea ce privește evoluția societății românești.

Situația era sensibil schimbată în teritoriile românești aflate sub dominație străină. Raportul dintre național și sentimentul religios era în continuare profund, reprezentând axa principală a derulării vieții românilor: pentru că, alături de o burghezie activă politic și social, Biserica a fost pentru românii din Monarhia Austro-Ungară, mai ales, cea care a oferit șansa unei supraviețuiri spirituale și și-a adus astfel aportul fundamental la menținerea unei identități naționale.

Cazul de față se referă la acest raport, dar la românii din Arhidieceza ortodoxă a Transilvaniei, la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Ca tipologie, acest subiect se încadrează în general în ceea ce se numește Istoria Bisericii; în acest context trebuie să se discute însă de un alt mod de abordare, pentru ca mai mult ca în oricare altă perioadă, acest tip de istorie să facă parte din istoria atât de complexă a unei societăți.

În spațiul francez, s-au publicat foarte multe studii de acest tip. Astfel, studiile lui Bernard Plangeron și ale lui Gerard Cholvy au arătat că este nevoie de o abordare cât mai complexă a fenomenului religios pentru a se obține cuvenitele adăugiri la "istoria oficială".

Gerard Cholvy este cunoscut mai ales pentru studiul său intitulat *La religion populaire dans l'Occident chretien. Approches historiques* în care se atinge exact această tematică. În Franța, fapt unanim acceptat, este demonstrat că, de exemplu, deși Marea Revoluție Franceză a dus fără îndoială la un proces de decreștinare, nu este la fel de sigur faptul că acest lucru a fost ireversibil.

Deși întotdeauna dificil de urmărit datorită unor particularisme greu și sensibil de stabilit, sentimentul religios a fost întotdeauna capabil de a trasa coordonatele de conduită ale unei societăți din aproape toate punctele de vedere.

În secolul XIX, mai ales în a doua sa jumătate, se observă o apropiere între societatea civilă și cea care se considera în continuare mai mult legată de aspectul religios al problemei.

Biserica a considerat că nu pot exista probleme care să facă necesară tot mai mult intervenția statului, dar realitatea, inclusiv cea din Imperiu, a venit să infirme acest lucru. Ofensiva laică, a statului, a avut în continuare un tot mai mare impact, mai ales când s-a lovit de aspectul național, care era divizat între toate națiunile din Imperiu, unele având ambiția de a se considera "mai" naționale decât altele.

³ Ion Bulei, *Atunci când lumea se năștea*, Ed. Eminescu, București, 1990, p. 10.

Secolul XIX a fost fără îndoială religios; dacă s-ar discuta despre omogenitate, este foarte clar că acest lucru este foarte greu de stabilit; nu a existat niciodată un secol religios sau unul care să se caracterizeze prin absența sentimentului religios. Din punct de vedere strict metodologic, se poate discuta despre o religie trăită și despre o religie scrisă sau "prescrisă", ultima mult mai obișnuită să respecte ceea ce Biserica cere în litera ei⁴.

Astfel, în Franța, Cholvy considera că nu se mai poate vorbi despre un catolicism pur ca fiind o realitate⁵.

În cazul de față este vorba despre o anchetă sui generis pe care mitropolitul Ioan Mețianu (1898-1916) a efectuat-o în Arhidieceza Transilvaniei în anul înscăunării sale ca mitropolit al românilor ortodocși din Transilvania, Banat și părțile ungurene.

Mitropolia aceasta a fost de fapt o încununare a eforturilor pe care le-au depus românii ortodocși, începând din a doua jumătate a secolului XVIII și până în anul de grație 1864, când episcopul Andrei Șaguna a reușit să obțină de la împăratul Franz-Iosif recunoașterea acestei mitropolii.

Ea trebuia inițial să-i cuprindă pe toți românii din Imperiul Habsburgic, tocmai pentru a fi o reprezentare a majorității românilor din Imperiu, care erau de confesiune ortodoxă. Trecând peste animozitățile legate de Blaj și de Mitropolia Greco-Catolică existentă din 1854 deja, este foarte clar că înființarea acestei mitropolii a avut o importanță capitală.

Actul promulgat de împărat prin care s-a înființat mitropolia a fost urmat, după încheierea dualismului în 1867, de un articol de lege special al dietei maghiare, la propunerea ministrului cultelor I. Eötvös, la 24 iunie 1868⁶.

Abia acum, episcopul Andrei Șaguna, una dintre cele mai remarcabile figuri politice și culturale ale românilor din Imperiu, a avut posibilitatea de a da și noii sale provincii mitropolitane o organizare complexă și capabilă să asigure din toate punctele de vedere viața religioasă a românilor ortodocși.

Trebuie însă menționată și supărarea noului mitropolit, deoarece Viena, considerând că a cedat prea mult, s-a hotărât ca românii ortodocși din Bucovina să aibă în continuare drept cap bisericesc un episcop.

Cu toate acestea, alături de Mitropolia Greco-Catolică de la Blaj, cea de la Sibiu a dus apoi la o focalizare a mișcării naționale românești; Viena a acceptat tacit acest lucru din mai multe puncte de vedere: capii Bisericii nu au fost în cererile lor prea radicali în mod direct, nu se mai vorbea nimic oficial de noii lideri ai mișcării naționale care începeau să se formeze, iar existența a două Biserici pentru români putea să mențină un sâmbure de permanentă discordie, chiar dacă vremurile de înfruntare religioasă, ca în secolul XVIII, erau de mult apuse.

Statutul Organic reprezintă fără îndoială punctul culminant al activității lui Șaguna; tot ceea ce se va lega de activitatea Bisericii Ortodoxe se va conforma normelor acestui document fundamental pentru funcționarea ei.

⁴ *Ibidem*, p. 11.

⁵ Gerard Cholvy, *Realités de la religion populaire dans la France contemporaine XIXe - début de XXe siècles*, Le Centurion, Paris, 1976, p. 150.

⁶ N. Bocșan, Ioan Lumperdean, Ioan-Aurel Pop, *Etnie și confesiune în Transilvania (secolele XIII-XIX)*, Fundația "Cele trei Crișuri", Oradea, 1994, p. 185.

Statutul Organic a acordat Bisericii Ortodoxe o autonomie deplină și a scos în evidență și caracterul ei național. A fost înaintat guvernului maghiar în limba română, conform protocolului Congresului din 1868 și a fost sancționat de împărat la 28 mai 1869.

În linii mari, ca structură organizatorică și nu numai, provincia mitropolitană era alcătuită din parohii, protopopiate, eparhii (Arad, Caransebeș) și mitropolia de la Sibiu. În interiorul ei, mitropolitul are dreptul de a reglementa toate afacerile sale bisericești, școlare, fundamentale, plecând de la sat și ajungând la sediul Arhiepiscopiei - la Sibiu⁷.

Totul era reglementat prin activitatea sinoadelor, începând de la cele parohiale și terminând cu cele eparhiale, care se mai numesc și congrese naționale⁸.

Activitatea acestora a reprezentat mai ales în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, posibilitatea ca factorul confesional să se exprime în plan național.

Ceea ce ne interesează în contextul dat este că acest fapt de istorie bisericească a însemnat și posibilitatea de a conserva spiritul național mai ales la nivelul comunității rurale⁹.

Urmașii lui Șaguna în scaunul mitropolitan al Sibiului au încercat, atât cât le-a stat în putință, să mențină tot ceea ce s-a putut din cadrul Bisericii Ortodoxe - organizarea ei și buna organizare a școlilor, mai ales.

La fel ca și Andrei Șaguna, mitropolitul Ioan Mețianu a încercat să-și apere cât mai bine eparhia de imixtiunile statului austro-ungar și în acest context a considerat necesar să cunoască în amănunt situația din mitropolie, începând cu Arhiepiscopia Sibiului. În anul 1899, printr-o circulară el a cerut tuturor preoților să-i ofere răspunsuri la următoarele întrebări: dacă în cadrul poporului român se manifestă un indiferentism religios, aprecierea stării materiale a poporului român și care ar fi modul de urmat pentru îmbunătățirea situației preoților.

Prin complexitatea răspunsurilor primite din partea acelor 34 de protopopiate, problema stabilirii acestor cauze se poate rezolva răspunzând la prima întrebare și anume: care sunt cauzele indiferentismului religios?

Circulara în care mitropolitul și-a exprimat doleanțele a apărut în "Telegraful Român", numărul 106 din 5/17 octombrie 1899 și a fost numerotată cu numărul 7740, Prezidiale și datată 30 septembrie 1899. Redactate în cadrul unor conferințe preotești sau protopopești, răspunsurile scot în evidență atât existența unor cauze generale cât și a celor particulare.

Ar trebui subliniat, de la început, că în ceea ce privește istoriografia problemei, este necesar să se facă o diferențiere între cel care prezintă o situație și cel care pledează sau nu pentru o cauză. Se poate comenta în acest sens o formulă găsită de Frederic von Hugel: "în ultimă instanță este un laic care vorbește"¹⁰.

⁷ *Ibidem*, p. 186.

⁸ *Ibidem*, p. 187.

⁹ *Ibidem*, p. 188.

¹⁰ Jacques Toussaert, *Le sentiment religieux en Flandre a la fin du Moyen-Age, XIV-XVI*, Plon, Paris, 1963, p. 93.

În cazul nostru se va urmări mai ales reacția, sau mai bine spus conexiunea, dintre preot și satul pe care îl considera în continuare demn de condus. El este inevitabil un lider spiritual; un tip de lider de care satul românesc are impetuoasă nevoie.

Preoții, datorită problematicii cerute pentru dezbatere, sunt critici mai ales în ceea ce ei numesc indiferentism religios, dar includ aici o noțiune care pentru noi este caracteristică actului de relații interconfesionale, care puteau să îmbrățișeze și aspectul unor relații tensionate.

Prima acuzație se raportează la Biserica Greco-Catolică, lucru care mai crează, inclusiv la sfârșit de secol XIX, o serie de disensiuni, atât la nivelul unei ierarhii, cât și la cel al unei elite locale. Limbajul folosit de preoți, mai ales de cei din protopopiatul Alba-Iulia este caracterizat prin claritate și concizie.

Se deplânge faptul că un popor, cum este cel român, a ajuns în situația de "...a avea dușman din neamul tău care să te persecute până la moarte, atunci când voiesci să-ți ridici neamul"¹¹.

Indiferentismul religios este tradus aici, așa cum s-a mai arătat, prin existența unei dualități confesionale, în situația în care scopul urmărit era același, și anume ridicarea neamului românesc.

Dacă motivația activității religioase a preoților, indiferent de rit este de la sine înțeleasă, de cele mai multe ori singulară de la ortodocși la greco-catolici, era considerată la Blaj: "...ca nesce vânat de cel scump, pe care se aude multă laudă"¹².

Acuzațiile merg mai departe și se consideră că cei de la Blaj au intenția de a controla prin diverse mijloace chiar presa din "teatrul" ortodox, iar în anumite situații chiar preferă să mintă decât să recunoască faptul, ca de exemplu în legătură cu căsătoria civilă, ei au fost reprezentați de arhieriei catolici în Senatul imperial.

Protopopul de Alba-Iulia, Florian Rusan a hotărât să încerce contracararea acestor acte printr-o acțiune concertată asupra poporului român, pentru că acesta: "...nu e matur încă pentru o organizare atât de mare și de complicată...", se referea la Statutul Organic.

Mai mult ca sigur că apropierea de Blaj a dus în acest caz la menținerea unei suspiciuni între cele "două strane", deoarece numai astfel se explică de ce protopopul amintit mai sus îi numește pe preoții greco-catolici: "...dușmanii noștri rafinați"¹³.

El cere în continuare să se ia o serie de măsuri cum ar fi: catehizarea elevilor, sporirea importanței predicii care era chemată să combată toate viciile, iar în comunele în care sunt români de ambele confesiuni să se intervină din partea preotului, astfel încât să se aplaneze orice conflict prin cuvinte și serviciu divin¹⁴.

Se observa foarte bine, că în ceea ce privește fundamentul credinței, atât ortodocșii cât și greco-catolicii se străduiesc să se prezinte în legătură cu

¹¹ *Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu*, Protopopiatul Alba-Iulia, 1899, III, nr. 514a, 10486.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

susținerea de către ei a aceleiași realități: "o Biserică a poporului, o Biserică cu poporul"¹⁵.

În protopopiatul Abrudului, preotul Grigore Sima din Cărpiniș, este de acord cu unele măsuri pe care le-a luat preotul romano-catolic din Roșia Montană care le-a refuzat unor parohieni ai săi care nu respectau rânduiala Bisericii, cuminecătura și sfințirea casei. Cere măsuri asemănătoare, dar nu găsește audiența necesară¹⁶.

Pentru preoții din Bistrița, teama este manifestată în general arătându-se că: "...cine își părăsește legea și limba este cel mai periculos pentru societate, cerându-se credincioșilor să nu încheie căsătorii cu indivizi de alte limbi și alte confesiuni"¹⁷.

Ioan Fodorean, preot în Moșna, considera, în elaboratul său prezentat în conferința preoțească din 18 ianuarie 1900, că poporul român s-a putut ridica în cultură la o scară mai mare numai după unirea cu Biserica Romei, dar în timpuri de tristă amintire. La sfârșitul secolului XIX, a amăgi oamenii să treacă de la o confesiune la alta în speranța unei recompense bănești "pertactate" în cârciuma satului, nu este cea mai bună soluție pentru cele două confesiuni, care, se subliniază, au aceleași drepturi¹⁸.

Concluzia sa este aceea că ar fi nevoie de rezolvarea acestei situații la fel cum o vedea și Simion Bărnuțiu în 1848: "după părerea mea, poporul nostru românesc și necult, numai atunci ar putea înainta...când ștergerea posturilor de parohi și a tuturor instituțiilor minorităților, duce la faptul ca astfelii în fiecare comună ar rămâne numai o instituțiune la susținerea căreia s-ar putea apoi sili toți fără a fi temerea de strămutarea poporului de la o confesiune la alta"¹⁹.

Problema de esență rămâne aceeași, și anume care va fi ritul de urmat de către această Biserică românească?

Consider necesar a prezenta în continuare un punct de vedere relativ diferit și anume translatarea temeii prozelitismului religios în spațiul importanței pe care o are predica.

Aceasta trebuie schimbată, mai bine spus concepția despre finalitatea ei. În conferința protopopiatului Lupșa s-au exprimat și ideile care cereau o predică mult mai apropiată de cererile timpului prezent și depășirea a ceea ce este numit: "o cazanie din vremea timpurilor religioase"²⁰.

Esența dezbaterii consta în modul în care preoții își oferă o imagine despre sine și Biserica pe care o reprezintă. Curajul de care dau dovadă reiese mai ales din criticile pe care și le aduc, fiind înaintea de toate convinși de faptul că reprezintă un factor esențial în menținerea ființei naționale.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Idem*, Protopopiatul Abrudului, 1899, III, nr. 514a, 3326.

¹⁷ *Idem*, Protopopiatul Bistrița, 1899, III, nr. 514a, 3000.

¹⁸ *Idem*, Protopopiatul Mediaș, 1899, III, nr. 514a, 1027, conferința preotului Ioan Fodorean din Moșna.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Idem*, Protopopiatul Lupșa, 1899, III, 514a, 1505, conferința preotului Avram Cioran din Sălciuma de Sus.

Multe acuzații vizează aspecte ale săvârșirii serviciului divin. Sunt cazuri în care totul se aseamănă cu un "mecanism", așa cum se menționează în conferința din protopopiatul Avrig²¹.

Cauza ar fi lipsa de cultură morală și religioasă a adevăraților luminători ai poporului și mai ales lipsa de tact a acestora. Prin aceasta se înțelege faptul că preoții ajung în anumite cazuri să sfințească și haine și alte lucruri "...a căror explicare mai îndeaproape nu își are locul"²².

Este menționat în continuare cazul unui credincios din Săcele, Brașov, care l-a rugat pe mitropolitul Șaguna să-l mărturisească, dar a primit următorul răspuns: "...în privința darului duhovnicesc sunt egal cu preotul tău din sat, care singur are îndreptățirea de a săvârși această taină".

Într-un singur caz, vina era atribuită și conturbărilor pe care le fac călugării veniți în România. Aceștia oficiau masluri și alte servicii religioase noaptea, ducând prin aceasta la slăbirea materială a preoților locali²³.

Este interesant faptul că aceleași coordonate de cercetare ale fenomenului religios au fost tratate și de o serie de istorici francezi în domeniu, cum ar fi Jacques Toussaert, care a realizat chiar o schiță cu toate elementele care pot oferi o imagine de ansamblu a vieții religioase dintr-o parohie sau eparhie.

Astfel, primele două elemente directoare urmau să se ocupe de cunoașterea adevărilor creștine de formare a oamenilor, aici referințele se fac la predica și la ceremoniile liturgice²⁴.

Se ajunge în acest context la dezbaterea raportului existent între situația maselor din punct de vedere cultural și cea a elitelor, în particular a preoților²⁵.

Desigur, reconsiderarea atitudinii preoților față de misiunea lor trebuia să plece inclusiv de la modul în care conștientizau rolul conferințelor preoțești. În protopopiatul Cluj urmau să se aplice amenzi și să se facă chiar o cercetare disciplinară în situația în care unii preoți absentau în mod nejustificat²⁶.

Câteodată ne întâlnim cu exprimări deosebite, cum ar fi aceea a preoților din Cohalm, care de la început stabilesc faptul că: "...noi, românii, suntem încă la începutul dezvoltării noastre culturale...nu avem încă un caracter format"²⁷.

Modul în care se săvârșește serviciul divin este considerat a fi de cea mai mare importanță pentru "poporeni", astfel încât se întâlnesc și formulări de genul: "până când oamenii nu văd în cultul nostru religios decât numai niște mișcări mecanice fără un rost...puțin pond pun pe ele"²⁸.

Situația se poate îmbunătăți doar prin prelegeri liturgice, predica fiind privită ca "o medicină în mâna preotului"²⁹.

²¹ Idem, Protopopiatul Agnita, 1899, 514a, 2097.

²² Idem, Protopopiatul Brașov, 1899, III, 514a, 9664.

²³ Ibidem.

²⁴ Jacques Toussaert, *op. cit.*, p. 3.

²⁵ Gerard Cholvy, *op. cit.*, p. 154.

²⁶ *Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu*, Protopopiatul Cluj, 1899, III, nr. 514a, 10853.

²⁷ Idem, Protopopiatul Rupea, 1899, III, nr. 514a, 3125.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem.

În prelegerea sa, preotul Ioan Bercan din Mercheasa, protopopiatul Cohalm, scotea în evidență necesitatea unor predici scrise și de asemenea obligația preoților de a ține întotdeauna predici Duminica și de Sărbători.

În afară de protopopiatul Alba-Iulia, poate că în nici un loc nu se discută despre esența ortodoxiei ca în protopopiatul Dej. Se specifică faptul că multe biserici nu au icoane în stil bizantin, ori acestea au un rol foarte important în influențarea intuitivă a poporului³⁰.

Icoanele de la mănăstirea Nicula, o mănăstire "papistașă", sunt numite caricaturi. Icoanele numite: "Adorațiunea inimii lui Iisus Christos", "Adorațiunea inimii Fecioarei Maria" nu se pot armoniza cu interiorul unei biserici ortodoxe³¹.

De asemenea, nașii de confesiuni străine la nunți și la botezuri nu sunt agreați. Convingerile sunt exprimate în continuare într-un mod și mai direct.

Astfel, în protopopiatul Mediaș se arată următoarele: "...cauzele indiferentismului religios pot fi și preoții, crâșnicii și cantorii, dintre care unii nu știu să citească o cazanie"³².

Depărtarea poporului de viața patriarhală a părinților a dus la înmulțirea semidoctilor și la ruptura care începe să se manifeste între diferitele segmente ale poporului român din Imperiu. Imitarea vieții orășenești ar însemna de fapt și lipsa unei conștiințe confesionale tari, neclintite³³.

În protopopiatul Ilia, concluzia conferinței a fost aceea că "între ranele sufletești ale unui individ și ale unui popor, cea mai grea se poate numi ireligiozitatea. După asta vine sărăcia, atât cea sufletească, cât și cea materială, cât și lipsa de conducere"³⁴.

Se manifestă toate acestea la poporul român?

Consider că acest proces pe care noi îl numim probabil, impropriu de laicizare s-a manifestat fără îndoială și în cazul poporului român. Interesant este faptul că aceeași problemă și-au pus-o și istoricii francezi citați.

Cert este că în spațiul francez s-a acordat o mai mare importanță și studierii faptului că țărani "vin la Biserică dar nu se apropie de confesional. Fără confesional, nici urmă de comuniune, fără sacrament nici urmă de religie"³⁵. Se manifesta de fapt o îndoială pe care istoricii francezi au încadrat-o la formele negative, cele ale decreștinării - "la religion sans culte ou la culte sans religion"³⁶.

Revenind la întrebarea pusă, un lucru este cert și anume că inevitabil o serie de elemente de această natură se manifestă. Mai ales legăturile cu orașul au dus inevitabil la o serie de modificări.

"Poporul nostru sărac și locuitor la orașe, are zilnic convenire cu persoane străine de credința ortodoxă a românilor. Aceștia au ajuns să nu mai țină posturile,

³⁰ Idem, Protopopiatul Dej, 1899, III, nr. 514a, 1504.

³¹ *Ibidem*.

³² Idem, Protopopiatul Media, 1899, III, nr. 514a, 1027.

³³ Idem, Protopopiatul Ilia, 1899, III, nr. 514a, 330.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ Bernard Plangeron, *Apropos des mutations du populaire pendant la Revolution et l'Empire*, Ed. Le Centurion, Paris, 1976, p. 135.

³⁶ *Ibidem*, p. 132.

Sărbătorile și chiar Duminicile pentru că sunt chemați la proprietari, care în majoritatea cazurilor nu sunt români".

Însă "poporeni", în cele mai multe cazuri sunt dornici să respecte și datina, punând de acord acest lucru cu interesele lor materiale. Dacă, de exemplu, a fost zi de târg când se prăznuiesc Sf. Arhangheli Mihail și Gavril, ei vor ține a doua zi Arhanghelul cel Surd. Preoții au observat acest lucru și apar și alte situații în care nu lucrează în ziua de după Sf. Petru, deschizând astfel calea la superstițiuni³⁷.

Mai mult, unii proprietari de pământ i-au convins pe țăranii români de faptul că dacă lucrezi la tine, în zi de sărbătoare este păcat, dar în brazda altuia, nu.

Preotul Ioan Bercan descrie o zi de sărbătoare, când credincioșii ar trebui să vină la Biserică, dar aceștia în număr mare sunt la lucru la moșierul vecin sau sunt la târg. Se pare că așa se întâmpla de: Sf. Maria Mare, a doua zi de Rusalii, la Înălțarea Sf. Cruci, la Sf. Dumitru. Preotul nostru se trezea la slujbă cu doar 3-4 oameni și de aceea cere ca zilele de târg să se țină doar în zilele de lucru.

În protopopiatul Hațeg, protopopul Vespasian Gheaja considera că indiferentismul religios al inteligenței se observă și la unii preoți, prin prestarea superficială a serviciului divin, la care se adaugă și clăcile în zilele de Duminică și de Sărbători³⁸.

Credincioșii de rând au devenit probabil din cauze materiale sensibili și la modalitatea de încasare a "competințelor" preoțești, direct de la popor, imediat după săvârșirea lor; se continua apoi "...suntem astăzi ieșiți din uz, rămași aproape numai pentru păstorii de vite"³⁹.

Preoții din "tractul" Devei erau îngrijorați și de faptul că sunt nevoiți să muncească în rând cu parohienii la lucrul câmpului, iar Duminica și de Sărbători țin o predică sau se ocupă și cu neguțătoria în restul săptămânii.

Aceste observații interesante nu fac altceva decât să scoată în evidență dorința legitimă a preoților de a fi respectați, atât individual, cât și în cadrul societății, ne referim aici mai ales la locul lor în cadrul unui grup etnic în cuprinsul Imperiului.

Și ceremonialul religios prea lung ajunge să obosească poporul "muncit" și nu scoate în evidență importanța catehizării acestuia prin predici și învățături pastorale⁴⁰.

Preotul Alexandru Oprea din protopopiatul Geoagiu este de părere că nu lipsa de cultură în popor este cea care contribuie la scăderea simțului religios, ci lipsa de instrucție în ceea ce privește în mod direct religia.

Se propunea ca să se controleze activitatea preoților la orele de catehizare, mai ales în ceea ce privește tinerimea adultă. Este nevoie de o predare mult mai atentă a cântărilor bisericești în Seminarul teologic.

Îndoiala asupra existenței unui indiferentism în ceea ce privește poporul român este explicată astfel: "se pare că poporul nostru tocmai acum trece printr-o metamorfoză" și singura cale de a preveni acest lucru este cea a școlilor

³⁷ *Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu*, Protopopiatul Ilia, 1899, III, nr. 514a, 330.

³⁸ *Idem*, Protopopiatul Hațeg, 1899, III, 514a, 3000.

³⁹ *Idem*, Protopopiatul Deva, 1899, III, 514a, 9409.

⁴⁰ *Idem*, Protopopiatul Geoagiu, 1899, III, 514a, 100.

confesionale care trebuie susținută cu orice preț.

Cu aceasta am ajuns la una din ideile de bază ale discuției, și anume la relația dintre preot și învățător, deoarece au fost situații în care ambii au ajuns să nu se mai bucure de respectul poporului⁴¹.

Nu sunt rare situațiile în care învățătorii sunt acuzați că nu mai văd în religie o materie de predat în școală de cea mai mare importanță. Ei cred că dacă îi învață ceva despre facerea lumii și despre Iisus Christos pot trece peste Istoria bisericească și să ajungă rapid la catehism.

Metodele noi, pedagogice, nu au dus la rezultate benefice.

Sunt prezentate mult prea simplist principalele noțiuni de religie.

Copiii nu trebuie "dresați" și întrebările nu trebuie să ceară doar răspunsuri de "Da" sau "Nu"⁴².

Mai mult, datinile și obiceiurile sunt explicate prea puțin, fără a se arăta că ele sunt "veșminte" în care este îmbrăcată o idee religioasă sau morală. Dascălii, altădată, se duceau cu copiii la Biserică, se rugau din Ceaslov, dădeau răspunsurile la Sf. Liturghie, cu alte cuvinte, făceau ceea ce se numește "slujba dumnezeiască"⁴³.

În școală, la orele de religie se presupune o anumită solemnitate, astfel încât, de exemplu, ele nu trebuiesc puse în orar după orele de gramatică, aceasta fiind considerată o pedanterie pentru fii de economi⁴⁴.

Se cere ca religia să fie predată de un catehet, iar orele de învățământ religios să se separe de celelalte obiecte de învățământ. Ar fi nevoie ca în fiecare protopopiat să se înființeze o școală confesională comună, centrală, de unde să se aleagă mai târziu cei care vor fi învățători, negustori, meșteșugari.

O altă scădere pe care preoții o aduc intelectualilor în general, este faptul că ei uită la un moment dat poporul din care provin și nu mai doresc să țină în continuare locul unei clase sociale de mijloc, alcătuită din meșteșugari și comercianți, acesta fiind prețul pentru ca poporul, din punct de vedere material, "să salte". În continuare, consider necesar a prezenta punctul de vedere pe care și l-a format preoțimea ortodoxă față de legislația statului austro-ungar.

Odată cu acest moment intrăm în atingere cu o temă dezbătută pe larg în cadrul acestei dezbateri, ne intersectăm și cu o temă des întâlnită în istoriografia franceză, și anume, relația existentă între forul instituțional-statal, alături de ceea ce von Hugel numește "conformația religioasă a unui popor", alături de elementul său intelectual⁴⁵.

Este condamnată de la început căsătoria civilă, pusă în aplicare din 1898 și, primele rezultate concludente ale ei, arată că s-au încurajat astfel concubinajele și s-a interpus între preot și popor persoana "matriculantului", care de cele mai multe ori era maghiar sau evreu. Se cere pedepsirea celor care îi conving pe români de faptul că este suficientă doar căsătoria civilă.

⁴¹ Idem, Protopopiatul Făgăraș, 1899, III, 514a, 300.

⁴² Idem, Protopopiatul Lupșa, 1899, III, 514a, 1505.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Jacques Toussaert, *op. cit.*, p. 94.

Apariția căsătoriei civile a dus, pentru preoții din protopopiatul Lupșa, și la desfacerea cu ușurință a căsătoriilor, "precum nesocotit se încheie tot așa de nesocotit se desfac, bărbatul nu știe de muiere, ea de el și așa se ticăloșesc în desfrânări"⁴⁶.

Protopopul din Brețcu, Dimitrie Caltofeanu, era de părere că "reaua introducere a acestei legi a făcut mult rău la care se adaugă și incultura acestui popor"⁴⁷.

Concluziile la care s-a ajuns până la urmă converg către un numitor comun. Astfel, în "tractul" Săliște se considera: "...proporțiunea aproape curat românească și ortodoxă nu este încă viciată de indiferentismul religios, acest morb moral atât de periculos pentru existența și viitorul poporului nostru"⁴⁸.

În Turda s-a scos în evidență teama că această lege va duce la un moment dat la declanșarea unui indiferentism religios "prin arătarea apostolului care să cerce poporul a-l scoate din sânul Bisericii"⁴⁹.

Ultima concluzie nu poate fi în nici un caz luată în considerare, dar nici nu poate fi în totalitate ignorată.

Pentru mitropolitul Ioan Mețianu, această anchetă sui-generis a oferit un răspuns care a tins să fie mulțumitor și complet.

Din materialul prezentat transpare și nevoia de a analiza situația creată la sfârșitul secolului XIX. Se configurează de fapt și posibilitatea de a oferi și imaginea unei elite locale, la fel de interesantă în felul ei de manifestare ca și cea oficială.

Motivația de a continua acest tip de cercetare este oferită și de legătura profundă existentă între comunitatea rurală și preotul care o conduce.

Orientat spre lumea reală, acest tip de investigație poate deveni la fel de interesant în derularea sa la fel cum a fost ea derulată în spațiul francez. De fapt, s-ar contura mult mai complex o realitate cunoscută, și anume contribuția preoțimii ortodoxe la "...consolidarea unității morale și spirituale a națiunii"⁵⁰.

Fără îndoială, această anchetă mai neobișnuită a avut darul de a ne oferi nu numai un material interesant, ci și dovada mai mult decât interesantă a unei istorii care ne dă posibilitatea de a o completa în mod fericit.

⁴⁶ *Arhiva Arhiepiscopiei Sibiu*, Protopopiatul Lupșa, 1899, III, nr. 514a, 1505.

⁴⁷ *Idem*, Protopopiatul Brețcu, 1899, III, 514a, 234.

⁴⁸ *Idem*, Protopopiatul Săliște, 1899, III, 514a, 1409, conferința preotului Ioachim Muntean din Gura-Râului.

⁴⁹ *Idem*, Protopopiatul Lupșa, 1899, III, 514a, 1505.

⁵⁰ Nicolae Boșan, Ioan Lumperdean, Ioan-Aurel Pop, *Etnie și confesiune în Transilvania (secolele XIII-XIX)*, Fundația "ele Trei Crișuri", Oradea, 1994, p. 185.

CÂTEVA ASPECTE PRIVIND VOLUNTARIATUL ROMÂNILOR ARDELENI PRIZONIERI ÎN RUSIA REFLECTAT ÎN MEMORIILE VICARULUI IACOB POPA (1917-1918)

MINERVA LOVIN

ABSTRACT. *Several Aspects Concerning the Transylvanian Romanian Volunteers Prisoners in Russia, Mirrored in the Memoirs of Vicar Iacob Popa (1917-1918).* The memoirs of the Vicar of Făgăraș, Iacob Popa, offer the opportunity of investigating several historical events during World War I, related to the Transylvanian volunteers in the army of the Romanian Kingdom, prisoners in Czarist Russia.

Iacob Popa was charged to determined those prisoners to enlist as volunteers in the army of the Romanian Kingdom. After the enlisting of the Transylvanian intellectual elite, his work is made difficult by two elements: the outbreak of the communist revolution in Russia, which advocated pacifism, and the lack of interest displayed by the mass of peasants, prisoners in the Russian camps.

Pe baza memorialisticii și în principal a memoriilor inedite ale lui Iacob Popa, vicar de Făgăraș, ne propunem să urmărim câteva aspecte legate de modul în care se formează detașamentele de voluntari ardeleni și bucovineni din prizonierii aflați pe teritoriul Rusiei în timpul primului război mondial.

Contrar concepției istoriografiei comuniste, care a popularizat ideea voluntariatului românilor pentru "Măreața Revoluție din Octombrie și apărarea cuceririlor ei", dar și concepției istoriografice românești anterioară anului 1989, conform căreia, în majoritate și cu entuziasm, românii cereau să fie recrutați ca voluntari pentru armata română, studiul de față își propune să aducă unele contribuții pentru susținerea tezei conform căreia românii ardeleni aflați prizonieri pe teritoriul Rusiei nu se arătau toți dornici de a se înscrie ca voluntari pentru armata română.

Iacob Popa, arhiepiscop de Făgăraș, își face intrarea în istorie ca participant, în primul război mondial, când, asemeni multor români care au pactizat cu armata română ce trecuse Carpații în 1916, este nevoit să părăsească Transilvania odată cu retragerea trupelor române de aici, în septembrie 1916; restabilirea vechii ordini în Transilvania de către armata austro-ungară pune în pericol viața și securitatea multor români care, de teama autorităților maghiare se refugiază în Regatul Român. La scurt timp după trecerea Carpaților, Iacob Popa este pus într-o mare dilemă; fără posibilitatea de întreținere într-un teritoriu supraaglomerat - armata, administrația și mare parte din populația română se retrăseseră în Moldova în urma înfrângerilor din noiembrie 1916 - fără posibilitatea de a se întoarce în Transilvania, unde ar putea fi socotit trădător sau trimis pe fronturile din Italia și

Rusia, dar și fără șansa de a merge în Rusia până la terminarea războiului, căci, neavând cetățenia română, putea fi oricând arestat ca cetățean al Austro-Ungariei, stat cu care Rusia se afla în război, amenințat cu expulzarea de către statul român, care nu mai putea întreține masa refugiaților transilvăneni, el cere, la 44 de ani, înrolarea ca voluntar în armata română, făgăduind că "în orice servituți voi fi harnic"¹. Este repartizat în Comisiile de propagandă și recrutare a voluntarilor români aflați prizonieri pe teritoriul Rusiei.

În 1/13 septembrie 1916 Marele Stat Major Rus emite un ordin către lagărele de prizonieri români prin care autorizează organizarea lor în corpuri de voluntari. Acest ordin a fost dat numai pentru ofițeri, subofițeri și intelectuali. În 23 februarie 1917 Ministerul de Război Român dă ordinul nr. 1191 de înființare a unui corp de voluntari români aflați în Rusia, iar acțiunea e pusă sub conducerea col. Pietraru și sub conducerea generală a gen. C. Coandă, delegatul Marelui Cartier General Român pe lângă M. C. G. al armatei ruse².

După organizarea și trimiterea în Moldova a primului corp de voluntari, aproximativ 1500 români, concentrați în lagărul de la Darnița (o suburbie a Kievului) în iunie 1917 comisia de propagare și recrutare este reorganizată și mărită, cuprinzând acum 6 comisii de recrutare care au ajuns la Kiev în 18 iunie 1917³. În una din aceste comisii a fost repartizat și Iacob Popa. Fiecare comisie urma să cuprindă câte un ofițer rămas din armata română, un refugiat din Transilvania, la care se mai adaugă în Kiev un ofițer voluntar care cunoștea limba rusă. Astfel, Comisia I avea ca președinte pe Lt. Col. Petre Popovici, ca membrii pe Avram Imbroane și subloc. George Cimponeriu; comisia a II-a avea ca președinte pe maiorul Victor Protopopescu, ca membrii pe subloc. Voicu Nițescu subloc. Simeone Câmpeanu; comisia a III-a avea ca președinte pe maiorul George Plesnilă, ca membrii pe vicarul Iacob Popa și sublocotenentul Ilie Cucu; comisia a IV avea ca președinte pe maiorul Romulus Calotesc, ca membrii pe preotul Constantin Proca și subloc. Nicolae Nedelcu; comisia a V-a avea ca președinte pe maiorul Constantin Verulescu, iar ca membrii pe prof. Toma Gh. Iorgu și subloc. Emil Deciu; iar comisia a VI-a avea ca președinte pe maiorul Petre Gheorghe iar ca membrii pe subloc. Victor Braniște și subloc. Filaret Lugojan⁴. Comisia a III-a din care făcea parte și vicarul Iacob Popa era condusă de maiorul George Plesnilă și avea ca membrii pe subloc. Ilie Cucu, fiu de țăran din Oravița, fost contabil la banca austro-ungară, voluntar la Darnița⁵, iar din noiembrie 1917 pe Alecsandru Sochi, originar din Ocland (Odorhei), emigrant în România cu mult timp înaintea războiului și comis voiajor la București, la o fabrică de mobilă. Al treilea membru al comisiei a fost George Munteanu, de 50 de ani, dar "voinic și energic", ce a stat 6

¹ Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, Fond Iacob Popa, *Jurnal*, caiet II, 16 decembrie 1916.

² Petru Nemoianu, *Prima Alba-Lulie. Voluntarii români în războiul pentru întregirea neamului*, Timișoara, Institutul de Arte Grafice, 1922, p. 36.

³ *Ibidem*, p. 44.

⁴ *Ibidem*, p. 45.

⁵ Fond Iacob Popa, *Jurnal*, caiet V, 3 sept. 1917.

ani în America, unde și-a făcut "case și avere"⁶.

Fiecare misiune era însărcinată cu instrucțiuni precise, scrise de către maiorul Plesnilă. Iacob Popa trebuia să se deplaseze la locul indicat, însoțit de un subofițer voluntar, ales de el pe 2 criterii: să cunoască bine limba rusă și să prezinte aptitudini de propagandă. Durata unei misiuni era strict precizată, din prima până în ultima zi, cu eventuale prelungiri până la o dată maximă, iar acțiunea propriu-zisă consta în stabilirea contactului cu biroul local care răspunde de prizonieri, adunarea prizonierilor în "ședințe unde primeau materialul propagandistic" (ziare, broșuri etc.), apoi înscrierea voluntarilor și expedierea lor la "centru", după care erau anunțate telegrafic rezultatele obținute. Toți voluntarii înscriși și acceptați (cu excepția celor bolnavi sau prea bătrâni) urmau să fie conduși de una din subcomisiile din acel oraș ori sat la centrul Guberniei, unde vor forma batalioanele. Subcomisiile se formează și își încep activitatea de propagandă și pregătire a prizonierilor înainte de sosirea comisiei, iar aceasta, la sosire, va încredința subcomisiilor din zonă informațiile primite înaintea începerii misiunii. Comisia trebuia să facă investigații și în împrejurimile orașului/satului indicat, prin locurile unde aveau date precise că puteau fi prizonieri români adunați în număr mai mare de 10. După terminarea întregii activități și părăsirea locului, comisia trebuia să facă o dare de seamă, atât asupra rezultatelor obținute, cât și asupra cheltuielilor făcute cu această ocazie⁷.

Comisia a III-a acționa mai ales în guberniile Orel și Kursk și avea centrul de reședință, împreună cu comisia a IV în orașul Borisoglebsk (brigada Tambovskaia), unde se aflau aproximativ 4032 de soldați și 160 de ofițeri⁸. În toamna anului 1917 comisia a III-a a recrutat voluntari din guberniile Kursk, Orel, Râlsk, Lgov, Dimitriev, Scigrî, Tim, Oboian și unele regiuni apusene ale Siberiei⁹.

La sfârșitul lunii octombrie 1917 până în ianuarie 1918, numărul înrolărilor scade vizibil. De exemplu, în localitatea Lgov, din 51 de prizonieri se înscriu doar 21, la Oboian doar 11 din 139, în timp ce în alte localități se înrolează câte 1 sau 2.

De la începutul lunii octombrie 1917 se înregistrează unele modificări în activitatea de recrutare desfășurată de comisia a III-a; voluntarii nu se mai adună la Elta ca până acum ci, pe măsură ce vor fi admiși, se vor constitui în echipe de cel puțin 20, sub comanda unui subofițer și vor fi trimiși direct la Kiev la C. V. R. (Comitetul Voluntarilor Români). De acum Kievul centralizează această sarcină de la Gubernii și comisii. Tot acum, Marele Stat Major rus dă ordinul 37108/1917 prin care cere autorităților ruse să sprijine comisiile românești.

La începutul lunii octombrie, maiorul Plesnilă recunoaște că propaganda și măsurile luate până la această dată nu dau rezultate bune și dă noi dispoziții comisiilor pentru propagandă și recrutare. Interzice adunarea prizonierilor din mai multe sate, comune și orașe în ședințe unice și cere vizitarea și cercetarea lor acolo unde se găsesc, în lagăre, stabilimente industriale etc., pentru a preveni

⁶ *Ibidem*, 22 sept. 1917.

⁷ *Ibidem*, sept. 1917.

⁸ V. Nițescu, *Douăzeci de luni în Rusia și Siberia*, vol. I, Brașov, 1926, p. 37.

⁹ G. Moroianu, *Luptele de emancipare ale românilor din Ardeal în lumină europeană*, București, 1929, p. 61.

cazurile neprezentării acestora, contaminării de ideile pacifiste bolșevice, iar acolo unde prizonierii sunt repartizați individual (de exemplu la munci agricole), după obținerea acordului "volostului" (conducătorului) local, adunarea se face în fața comisiilor și subcomisiilor trimise la fața locului¹⁰. În stabilimentele importante, unde există mai mult de 40 de români, hotărăște menținerea permanentă a unui agent propagandistic. Numărul subcomisiilor urma să crească prin recrutarea celor potriviți dintre prizonierii voluntari, iar lagărele vizitate anterior ordinului P. V. R. nr. 971 din octombrie 1917 trebuiau revizuite.

În ședințele ținute pentru a-i convinge de necesitatea înrolării voluntare, Iacob Popa vorbește de faptul că jurământul dat împăratului habsburgic nu-i obligă la nimic, accentuează rolul lor important, fundamental la "acest război sfânt", scopul luptei fiind unul nobil, căci "este ceasul cel mare în care se pune temelie viitorului neamului românesc", fiind vorba și de "dezrobirea noastră, a ardelenilor", pentru că "războiul acesta este războiul nostru"¹¹. Se distribuie material propagandistic românesc, național și religios, sprijin material, financiar.

În primele luni de activitate, până în septembrie se înregistrează succese, dar, începând din septembrie 1917, tot mai puțini prizonieri români se înscriu ca voluntari; propaganda bolșevică și ideile pacifiste îi fac să creadă că războiul se va termina repede și în curând vor pleca acasă. În Borisoglebsk, de exemplu, după 3 ore de discursuri, din 82 de oameni nu se înscrie nici unul. "La urmă am avut o foarte amară decepțiune - consemnează în memorii - pentru că nici unul nu s-a anunțat voluntar. Erau niște elemente foarte ticăloase. Mulți din Bucovina, apoi din Sătmar, Bihor, Dobâca, Caraș-Severin. Oameni lipsiți de orice cultură și de orice ideal. Unii sunt mai bătrâni, până la 30, 40 de ani. N-am putut afla de la ei nice un motiv mai de seamă, se vede că nu vor să mai lupte, că-și tem pielea și mai bine stau în condiții ticăloase așteptând pacea. Unul zice că e prea bătrân, altul că are copil în armata austriacă pe care nu dorește să-l știe împușcat, altul că noi vrem și așteptăm să se facă pace, dacă mai mergem și noi numai se mai lungește războiul. Așa mi-au răspuns când am stat cu ei de vorbă"¹².

În 28 august 1917, la Rilsk, se arată tot așa de supărat căci "ei [prizonierii, n. n.] făceau tot felul de obiecțiuni care mai de care mai hipocrite și mai absurde pe cari în zadar le rezolvam căci nu i-am putut ridica din starea de îndobitocire și totală tâmpenie a simțului național și a oricărei năzuințe spre înălțare sufletească. Un grup de 8 români se declară unguri. Ba au început a vocifera să li se deie mâncare și cazare că altfel ei pleacă înapoi. Spuneau că nu putem merge la război împotriva fraților și părinților și fiilor noștri; nu vom călca jurământul ce l-am făcut; "noi cu ungurii am dus-o bine și suntem mulțumiți; decât să iau pușca mai bine mă duc la spânzurători; mai bine mor aici în Rusia decât să mai merg la război"¹³.

Din Borisoglebsk pleacă spre Pavlovsk trecând prin Gulișovska, Basaroka și ajunge în Pavlovsk, un sat înecat în nisip și mai murdar decât Borisoglebsk, unde din 87 se anunță doar 2 voluntari, unul din Comana de Sus, altul, Nicolae

¹⁰ Fond Iacob Popa, *Jurnal*, caiete V, 17 sept. 1917.

¹¹ *Ibidem*, 7 august 1917.

¹² *Ibidem*, 31 iulie 1917.

¹³ *Ibidem*, 31 iulie 1917.

șștirbu din Bucium (Sălaj); ceilalți argumentează "ba că au fost răniți și sunt scutiți de front, ba că acum sunt bătrâni, ba că ce va fi de familiile lor etc. Toate explicările nu au folosit la nimic", deși se plâneau că sunt rău tratați, închiși și pedepsiți tot mereu, "zadarnice ne-au fost toate stăruințele și explicările date în conversații mai intime. Mai ziceau unii că nu se pot hotărî să ție cu rușii că prea mult îi chinuiesc"¹⁴. Pe unii șovăielnici îi duce la hotel unde le dă ziare, cărți religioase și chiar bani pentru hrană, dar tot zadarnic.

Nici de cei care se anunță voluntari nu pot fi întotdeauna siguri, căci adesea se răzgândesc, revin asupra hotărârii inițiale, ca de exemplu cei doi prizonieri - de fapt singurii - recrutați la Pavlovsk, care spun ulterior că se hotărâseră în fața celorlalți să se anunțe voluntari și că au avut a suferi de la ei multe imputări, căci "parte la terorizarea ungarilor, parte de frica războiului, cu toții erau foarte hotărâți contra voluntariatului"¹⁵.

Din Pavlovsk pleacă prin Verchia, Mamon, Filanova până la Baguciar, unde se lovește de situații noi; oameni sunt împrăștiați pe la proprietari, la lucrul câmpului, adesea nefiind informați de sosirea comisiilor. Cei care au prizonieri pentru muncă tergiversează, pun piedici, fac presiuni asupra prizonierilor pentru a nu-i pierde. Pentru că tot mai puțini se înscriu ca voluntari, contaminați fiind de ideile bolșevice pacifiste, Iacob Popa hotărâște ca pe viitor, după ținerea unui "discurs mișcător", să lase prizonierilor timp de gândire, mai rămânând cu ei încă vreo două-trei zile în plus. În 30 august 1918, maiorul Plesnilă găsește o soluție mai bună; trimite dintre voluntarii adunați la Borisoglebsk pe cei care s-au angajat să meargă în locurile cunoscute lor pentru a aduce voluntari. Procedura costă financiar cam mult, dar s-a dovedit bună, pentru că aduce mai multe înrolări¹⁶.

De acum concentrarea nu se mai face la Jeleț, ci la Kiev, care începe să centralizeze aceste operații¹⁷.

Din 1 octombrie 1917, comisiile IV, V, VI pleacă la Omsk în Siberia, iar Iacob Popa, bolnav de dezinterie, este lăsat la Jeleț pentru ca, după vindecare, să preia activitatea comisiilor în gubernia Kursk. Primește astfel puteri mai largi. Dar de acum acțiunea de recrutare intră în declin. "Prizonierii noștri sunt răi - se plânge el în raportul săptămânal și în jurnal - până le vorbea dânsul [Alexandru Sochi n. n.] 4 inși la spatele dânsului jucau cărți". După ce vorbește 2 ore în fața a 42 de oameni care se arată foarte străini de voluntariat, consemnează cu tristețe: "Cred că o cuvântare mai bună decât a mea care și așa a fost bună nu i-ar fi înduplecat". La urmă au declarat cu toții că nu intră voluntari. Unul a zis că dacă ar ști că praf se alege din copiii și din familia lui nici atunci nu ar mai merge la război". Abia a doua zi s-au prezentat doi care erau hotărâți să se înroleze, dar care n-au avut curajul să anunțe asta în fața celorlalți¹⁸.

¹⁴ *Ibidem*, 1 septembrie 1917.

¹⁵ *Ibidem*, 1 septembrie 1917.

¹⁶ *Ibidem*, 24 noiembrie 1917.

¹⁷ *Ibidem*, 24 noiembrie 1917.

¹⁸ *Ibidem*, 6 decembrie 1917.

După preluarea puterii de către bolșevici aproape că se termină cu recrutarea voluntarilor. Iacob Popa consemnează în memoriile sale că prizonierii români veniți cu ultimele transporturi în Rusia sunt tot mai cuprinși de ideile pacifiste și de fraternizările de pe front; sunt tot mai dușmănoși față de comisiile de recrutare, nici nu se mai uită la gazetele naționale, ba chiar "cu silă" iau gazetele; "când au ieșit au înjurat" și doar prezența unui preot îi convinge să stea pe loc până la terminarea discursului. Mulți amenință că indiferent dacă se încheie sau nu pacea, ei în 20 noiembrie pleacă acasă, iar în 24 noiembrie se descoperă chiar o grupare de români ardeleni din care unii se declară unguri și care mijloceau trecerea în Rusia a dezertorilor care s-au înscris voluntari¹⁹ și care astfel sperau să nu mai participe la război. "Zilnic întâlnim prizonieri români prin Jeleț - consemnează Iacob Popa - grupuri întregi. Sunt însă cuprinși de convingerea că merg acasă așa încât nici stau de vorbă cu noi. Cum n-avem acum voluntari și n-avem ziare românești proaspete decât catehismul, n-avem ce le da și nu știm că să le vorbim, căci pentru cazul că merg acasă le e frică să se știe în contact cu noi. Cred că pentru motivul acesta de frică politică nu se prezintă nici pentru ajutoare"²⁰. Unii prizonieri înscriși ca voluntari dezertează și ajung ca arestați în spatele frontului, iarăși în lagăre.

În 25 noiembrie, Ministerul rus hotărăște suspendarea voluntariatului și soldații sunt puși la dispoziția Ministerului Agriculturii și Domeniilor, care i-a repartizat la munci agricole pe moșii, fapt ce nemulțumește prizonierii, determinându-i pe unii din cei care speraseră în întoarcerea acasă să dezerteze iar²¹.

După evenimentele din octombrie și noiembrie 1917, recrutarea voluntarilor ardeleni intră în ultima fază. Ca urmare a numeroaselor plângeri și a cererilor de înrolare ca voluntari (tot era mai bine decât prizonieri la muncile agricole în Rusia) și a delegațiilor trimise la Cicerin, subcomisar la externe, este permisă reluarea activității comisiilor de recrutare, dar care întâmpină mari dificultăți pentru că, practic, ele se confruntă în continuare cu delăsarea și refuzul înscrierii prizonierilor care profită de anarhia în care se afla fostul Imperiu Țarist pentru a se strecura spre România. Pe de altă parte, influențați de propaganda comunistă antirăzboinică, devin chiar ostili voluntariatului. Nițescu, un alt voluntar, membru în comisiile de recrutare scria și el: "Dacă ținem cont de marea întindere a guberniei [Samara, n. n.] și de numărul mare de prizonieri, ne dăm seama cât de greu se înscriau soldații pentru a merge din nou pe front, [...] atât de puternic se înrădăcinase în prizonieri dorința de pace"²².

Ba mai mult, apare pericolul revoltelor și comisiile sunt sfătuite să nu mai concentreze mulți prizonieri într-un singur punct de întâlnire. De teama răspândirii ideilor bolșevice prin intermediul voluntarilor ardeleni din Rusia, autoritățile române au ordonat la 8 noiembrie 1918 comandamentului corpului I de voluntari Kiev să înceteze adunarea de recrutare a voluntarilor²³. Prizonierii urmau a fi concentrați în

¹⁹ *Ibidem*, 15 decembrie 1917.

²⁰ V. Nițescu, *op. cit.*, p. 87.

²¹ *Ibidem*, p. 237.

²² Fond Iacob Popa, *Jurnal*, caiete VII, 17 oct. 1917.

²³ *Ibidem*, 29 decembrie 1917.

lagăre pentru a nu se contamina de ideile bolșevice ce ar putea fi preluate dacă rămâneau amestecați cu populația, iar voluntarii deja aleși urmau a fi trimiși în lagărul de la Darnița pentru a fi feriți de contaminarea bolșevică. Din 25 noiembrie ministrul rus confirmă decizia României, revine apoi asupra ei, pentru ca, după 3 martie 1918, în urma încheierii păcii de la Brest Litovsk, să interzică cu totul activitatea acestor comisii. România însă nu declară oficial terminată misiunea comisiilor și Iacob Popa rămâne în continuare în Rusia.

Din decembrie acesta consemnează referitor la misiunea sa: "deja în Jeleț autoritățile civile și militare sunt pe mâna bolșevicilor. Ei sunt stăpâni. Între astfel de împrejurări aici pe viitor avem și mai puține prospecte de reușită cu voluntariatul pentru că autoritățile bolșevice nu ne vor părtini, ba chiar nu e exclus ca să ne considere contrarevoluționari"²⁴. Iacob Popa are deci de făcut față autorităților nou instalate, care se arată oarecum ostile, dar și prizonierilor români, care "s-au tulburat rău asupra noastră [a comisiei, n. n.] încât [...] au spus că nici cum nu au dorință să mai mergem printre ei"²⁵. Prizonierii primesc de la bolșevici pâine albă într-o vreme de criză alimentară și financiară, sunt invitați gratuit la masă și la cinema unde li se face propagandă bolșevică; nemulțumirea lui Iacob Popa crește când vede că ardelenii care umblă prin orașele fostului Imperiu Țarist "aud și cred toate faimele câte se vorbesc și cele mai puțin controlate" lăsându-se mult prea ușor contaminați. Iar în 17 martie 1918, consemnează că prizonierii care poartă pe șepci monograma împăratului Iosif au fost bătuți, fiind apoi duși la spital. În gara Jeleț, un ofițer bolșevic ține cuvântări prizonierilor români care, eliberați, așteaptă trenul pentru a se întoarce acasă. Ungurii și românii "au aderat bucuros" la ideile exprimate de ofițerul bolșevic, spune Iacob Popa, germanii însă "deocamdată nu s-au exprimat".

În urma unirii Basarabiei cu România, se lansează în Rusia o propagandă negativă la adresa românilor care devin în ochii populației "un popor sălbatec" care "tratează cu plumbi pe soldații ruși". Atmosfera începe să le fie ostilă și li se dă de înțeles că ar trebui să părăsească cât mai repede statul bolșevic, căci "stăpânii actuali [...] nu ne sunt deloc binevoitori"²⁶. În condițiile în care pacea încheiată la Brest-Litovsk nu pare durabilă, drumul spre România este dificil, trenurile nu circulă, prizonierii români se află într-o mare încercare și aproape că nu mai primesc mâncare, "pâine o dată la cinci zile și jumătate, supă ca apa și altceva nimic, sunt în pericol să moară de foame, mai merg pe la sate de mai cerșesc pâine, iar când se plâng consiliului voluntarilor li se răspunde că <<și a lor pânțec e gol>>".

În condiții de pace nu este vorba nici de voluntari, nici de refugiați, problema lor nu se pune în Rusia la nici un nivel. În practică, după ce ocupă orașe ori localități, bolșevicii interzic plecarea prizonierilor, cum a fost cazul Vorosova, unde comisarul poporului publică un ordin către căile ferate prin care cere prinderea și reținerea la comisariat a prizonierilor care plecau acasă pentru că - spune el - aceștia vor să întărească armata germană și austriacă ce luptă contra

²⁴ *Ibidem*, 30 decembrie 1917.

²⁵ *Ibidem*, 12 ianuarie 1918.

²⁶ *Ibidem*, 31 ianuarie 1918 și 5 ianuarie 1918.

revoluției. "Abia în 24 aprilie comisarii populari hotărâsc ca prizonierii să fie ținuți în lagăre" și din ei să se recruteze pentru armata rusă pe cei care "se fac cetățeni ruși"²⁷.

După anunțarea încheierii păcii de către România și după ce drumul spre Chișinău a fost deschis prin Ucraina, Iacob Popa, asemeni multor alți prizonieri rămași în Rusia până când disoluția imperiului dualist a devenit evidentă, se întoarce grabnic acasă. În 20 iunie ajunge la Iași, iar în 22 iulie este degrevat de sarcina primită în cadrul comisiei a III.

Putem spune că voluntariatul românilor aflați prizonieri în Rusia, în timpul primului război mondial a fost posibil datorită situației în care se aflau provinciile românești, împărțite între Imperiul Austro-Ungar, cel Țarist și Regatul Român. Ajunși prizonieri în Rusia, unii au cerut înrolarea ca soldați în armata română, constituindu-se în batalioane care au fost trimise pe front.

Acțiunea comitetelor de propagandă și recrutare a voluntarilor își desfășoară greu activitatea datorită instabilității existente în Rusia, a faptului că prizonierii erau împărțiți în aproximativ 400 de lagăre mari, permanente și 700 mici, provizorii²⁸, disipate pe sute de km, fragmentați în grupuri mici prin fabrici ori la muncile agricole, dar și datorită răspândirii ideilor pacifiste și bolșevice în rândul lor.

Activitatea de recrutare s-a desfășurat în mai multe etape: la început au fost recrutați intelectualii și cadrele militare, mai apoi și alte categorii sociale; după ce a trecut primul val de înrolări și au rămas ca prizonieri în mare majoritate numai simpli soldați, numărul celor care se oferă voluntari scade simțitor; începând cu luna august 1917 deja numărul lor este tot mai mic, pentru ca de la sfârșitul lunii octombrie, începutul lui noiembrie 1917 prizonierii români să nu mai manifeste interes pentru înrolarea lor în armata română. Cauzele sunt multiple, dar cele mai importante credem că au fost: răspândirea ideilor bolșevice - mai ales pacifiste, antirăzboinice - în rândul lor, lipsa credinței că avea să se schimbe ceva în Imperiul Austro-Ungar, teama că înscriși în armata română nu s-ar mai putea întoarce acasă în Transilvania; lipsa unei culturi (mulți din cei rămași în prizonierat erau analfabeți) și a unui interes pentru ceea ce se întâmpla; tot ce-și doreau era terminarea războiului și întoarcerea la vatra lor din Transilvania și chiar presiunile făcute de proprietarii industriali sau agricoli asupra prizonierilor pentru a nu rămâne fără mână de lucru.

Populația românească din Transilvania nu avea nici o motivație de a lupta în armata austro-ungară, adeseori cauza pentru care luptau le era străină; în plus, tratamentul la care erau supuși soldații români de către conducerea militară maghiară îi determină pe mulți să se lase prinși și să stea în prizonierat până la terminarea războiului, pentru a se întoarce vii acasă. Au existat însă și cazuri, dar puțin numeroase când unii au preferat, prinși de ideile bolșevice, să treacă în Armata Roșie și să devină cetățeni ai statului bolșevic. Mulți însă au rămas pe teritoriul Rusiei ca prizonieri așteptând sfârșitul luptelor și s-au întors acasă când disoluția imperiului dualist a fost evidentă.

²⁷ *Ibidem*, 28 februarie 1918.

²⁸ I. Matveev, *Contribuția oamenilor muncii români la luptele din Siberia pentru apărarea Marii Revoluții Socialiste din Octombrie 1917-1920*, în "Analele Institutului de Istorie al partidului", nr. 5, 1961, p. 78.

Dacă unii rămân până mai târziu în spațiul rus, acest lucru se datorează nu atât influenței ideilor comuniste, ci faptului că România nu încheiase pacea, iar odată întorși puteau fi luați iarăși la război. Memoriile lui Iacob Popa atestă că ideile bolșevismului nu aveau o așa mare influență în rândul românilor, după cum a subliniat istoriografia comunistă, căci pentru ei Rusia cu evenimentele sale e o țară străină, iar în Austro-Ungaria lucrurile stăteau altfel. Ceea ce a prins la aproape toți prizonierii români rămași teritoriul statului bolșevic a fost ideea pacifistă; chiar și populația țărănească autohtonă din Rusia, în zonele în care Iacob Popa își desfășoară activitatea, se arată la început neutră, pasivă și neîncrezătoare, pentru ca în scurt timp să devină ostilă noului regim întronat din octombrie 1917 la Moscova.

Bazat mai cu seamă pe memoriile lui Iacob Popa, vicar de Făgăraș, care însoțește armata română în retragere peste Carpați la finele anului 1916 și care se înrolează ca voluntar în armata Regatului Român, demersul de față, fără pretenția de a se fi dorit complet, propune o perspectivă și un punct de vedere. Bogatul material din jurnalul vicarului greco-catolic, Iacob Popa, departe de a fi epuizat, lasă câmp larg unei investigații multiple.

24 IANUARIE 1959 - LA CLUJ. MANIFESTĂRILE STUDENȚEȘTI ȘI URMĂRI ALE LOR

FLOREA MARIN

ABSTRACT. *The 24th of January 1959 - Cluj. The Students' Manifestations and Their Consequences.* Starting from the testimony of several participants in the celebration of the centenary of the Unification of the Romanian Principalities in 1859 (January 24, 1959), the present paper narrates the most significant events of that day in Cluj and their consequences on the people involved (the Securitate's inquiries, sentences to prison).

Anul 1959 a început aparent bine, cu unele semne bune dacă privim lucrurile din perspectiva de la București.

În ziua de 24 ianuarie a avut loc în capitală Sesiunea Jubiliară a Marii Adunări Naționale închinată aniversării a 100 de ani de la Unirea Țării Românești și Moldovei, formând statul național român. De zece ani nu mai avuseseră loc asemenea manifestări cu nuanță națională. Toată țara s-a bucurat, dar persistau și multe rezerve mai ales privitoare la înăsprirea dictaturii proletare și o serie de arestări după Revoluția maghiară din toamna anului 1956.

La Cluj, ziua de 24 ianuarie 1959 era una posomorâtă, friguroasă și înourată. Nu era chiar așa ca "să nu scoți nici câinele din casă", dar nici nu îndemna la plimbare, mai ales că spre seară a și plouat și s-a făcut polei.

Și totuși ceva în plus se sesiza în atmosfera socială. Cu o seară înainte se anunțase că în capitală se va sărbători în mod oficial 100 ani de la Unirea Moldovei și Munteniei. Clujul, pe atunci al II-lea oraș ca mărime în țară, nu putea să nu recepționeze acest mesaj central, deși nu suficient de clar.

Iată în relatarea medicilor pe atunci studenți: Constantin Voiculescu¹, Liviu Gârbovan² și Vasile Frânculescu³ martori și participanți direcți la evenimente, ca studenți mediciști, cum a decurs această zi, adăugând și noi propriile observații: "La doi ani și câteva luni după diversiunea imperialistă din Ungaria"... așa cum fusese numită revolta maghiarilor împotriva ocupației sovietice din 1956, guvernul comunist român (după represiunile cunoscute din țara noastră împotriva partizanilor acestei revoluții (ungare n.n.) hotărăște să dea o dimensiune aparte evenimentului permițând sărbătorirea oficială a acestuia... Astfel, în jurul orei 11, apare în fața statuii lui Matei Corvin din Piața Libertății (acum Piața Unirii n.n.) o formațiune de

¹ Documente păstrate în arhiva științifică a autorului.

² După relatările doctorului L. Gârbovan.

³ Vasile Frânculescu, *Mărturii. Cătușe pe suflet...*, "Tineretul Liber", anul IV, nr. 660, miercuri 20 mai 1992.

"ceterași" și un grup de dansatori care încep să cânte și să joace Hora Unirii. La câteva minute au apărut dinspre biblioteca Universității (pe strada Napoca) și dinspre Universitatea "V. Babeș" (Str. Universității), două grupuri de aproximativ 500 de manifestanți. Strada s-a umplut imediat de murmurul și de agitația specific studențesc (...). Pe la orele amiezii se aflau în Piață în jur de 5.000 de oameni ce cântau și jucau Hora Unirii! Nimeni, niciodată nu va mai putea repeta actul spontan pe care clujenii, de la nepoți la străbunici, l-au trăit în acea zi! Cercuri concentrice pe zeci de rânduri înconjurau catedrala catolică și statuia Corvinului cântând și jucând Hora cea Mare a identității naționale!

În după masa acelei zile studenții curgeau în grupuri dinspre căminele studențești cu chemarea: haideți, veniți cu noi, veniți cu noi...".

Locuiam atunci în apropiere de centru, lângă Teatrul și Opera națională și lucram la Clinica III. Medicală condusă în perioada respectivă de Acad. Iuliu Hațieganu și conf. O. Fodor. Drumul dintre clinică și locuință trecea în apropiere de Piața Unirii, așa că pe la amiază atras de vuietul cântecelor și jocului, plecând din clinică împreună cu regretatul dr. Petre Munteanu am trecut prin Piața Unirii. Nu eram prea dispus, tatăl meu era închis de câteva luni "pentru uneltire împotriva siguranței statului" un proces era pe rol și nu eram înclinat să mă entuziasmez de această "liberalizare" în care nu prea credeam.

Prietenul Petrică Munteanu mi-a atras atenția că între manifestanți mai erau și grupulețe de oameni de vârstă medie, îmbrăcați cu haine de piele și căciuli, ce ni se părea că erau prea atenți la ce se petrece în jur. Dar n-am comentat. Petrică știa că tatăl meu era arestat (din acest motiv fusesem exclus de curând din învățământ, nu mai aveam dreptul să predau studenților și trecusem temporar pe un post de medic de laborator!). Atunci nu știam că prietenul și colegul meu Petre Munteanu - director al Policlinicii I din Cluj - avea un frate preot greco-catolic închis pentru convingerile sale religioase și politice! Astfel că fiecare cu gândurile neștiute de alții și neexprimate ne-am îndreptat către casele noastre lăsând în urmă mulțimea de tineri veselă și gălăgioasă. Aceștia și alții ce soseau între timp au cântat, au dansat și s-au înveselit până la miezul nopții când au apărut pe atunci cunoscutele "GAZ"-uri din care au coborât cetățeni bine îmbrăcați și le-au amintit manifestanților că ceasurile trecuseră de ora 24, și i-au invitat categoric să se îndrepte către case. Piața a rămas pustie și "nedumerită" de ce se întâmplase acolo după peste 10 ani de când aștepta o astfel de veselă mulțime de oameni de diferite vârste.

A doua zi, 25 ianuarie 1959, la Clinică ni s-a povestit că în seara precedentă la prof. I. Hațieganu și O. Fodor au fost studenții și i-au ovaționat urându-le la mulți ani, jucând și cântând Hora Unirii în strada din fața casei. Regretatul coleg Viorel Ilea ne-a relatat fericit că el a fost de față. Relatarea doctorului Ilea este identică cu a colegilor C. Voiculescu⁴ și Vasile Frânculescu⁵. Iată cum s-au derulat evenimentele, (mai întâi în relatarea lui V. Frânculescu⁶: trecut de curând peste Styx...).

⁴ Vezi nota 1.

⁵ Vezi nota 3.

⁶ Vezi nota 3.

"În seara acestei memorabile zile (24 ianuarie) în timp ce în Piața Unirii din centrul Clujului entuziasmul se mai potolise, careva sau mai mulți au avut ideea să meargă pe la cei mai iubiți profesori ai I.M.F.-ului să cânte Hora Unirii și să le ureze la mulți ani. Între cei ce i-au primit cu bucurie a fost prof. Iuliu Hațieganu, conf. dr. Octavian Fodor și musafirul acestora, prof. Eduard Pamfil aflat în casa lor din str. M. Eminescu nr. 10 de lângă Parcul Central al orașului.

La apariția tinerilor în stradă, în fața casei, gazdele au ieșit pe balconul casei dinspre stradă - etajul I - însoțiți de doamnele Maria Hațieganu și Ghighi Fodor, au primit încântați ovațiile studenților, bătrânul profesor iradiind de bucurie, și cu zâmbetul său inegalabil le-a mulțumit prin calde cuvinte, în timp ce ginerele său O. Fodor stătea mut de cele ce vedea și auzea.

Deodată, profesorul Eduard Pamfil a făcut o jumătate de pas către balustrada balconului și adresându-se studenților le-a spus: "*Până astăzi am fost un sceptic, dar de astăzi nu mai sunt. Văd în voi steaua României care n-a apus*".

Studenții au răspuns prin aplauze furtunoase și prin stigăte: "n-a apus...n-a apus, apoi cu urale: Mulți ani trăiască...mulți ani trăiască...la mulți ani!...Hai să dăm mână cu mână...".

Bătrânul profesor cu simțul lui îndelung ascuțit de viața grea și bogată în evenimente prin care a trecut, a simțit că este suficient ce s-a petrecut până acum, ba o umbră de neliniște i s-a strecurat în suflet. Cu un zâmbet reținut dar categoric a mai mulțumit încă o dată cu căldură elevilor săi pentru bucuria ce i-au făcut-o apoi i-a îndemnat părințește să se întoarcă pe la casele și căminele lor.

Încet, liniștea s-a așternut pe strada și în casa cu numele celui mai mare poet al românilor.

Colegul dr. Liviu Gârbovan⁷ vine cu o completare extrem de prețioasă primită de la studentul Bebe Marinescu - fiul generalului Marinescu, legionar, considerat criminal de război și executat - martor ocular al evenimentelor relatate. El spune (Bebe Marinescu), că împreună cu un grup de colegi au plecat din Piața Unirii și s-au dus la Chimia Farmaceutică (str. V. Babeș lângă Clinica Neurologică) la locuința prof. E. Pamfil de unde cu toții (după ce au luat steagul tricolor de pe clădire) s-au îndreptat către locuința prof. Iuliu Hațieganu pe traseul: Str. Victor Babeș, Biblioteca Centrală a Universității, Primăria actuală (fosta Prefectură), Str. Moșilor în sus, casa prof. Al. Pop (de unde au luat al II-lea steag tricolor) și apoi s-au oprit în fața casei profesorului Iuliu Hațieganu, evenimentele derulându-se în continuare așa cum relatează Vasile Frânculescu.

Iată acum relatarea fostului student Constantin Voiculescu, acum distins profesor universitar la U.M.F. Craiova:

"Eram intern la Clinica Dermatologică, în ultimul an de studiu... În dimineața aceea noroasă, dar nu prea friguroasă, m-am grăbit să completez niște foi de observație și apoi am lucrat la redactarea tezei de diplomă... Mă grăbeam, fiindcă se serba pentru prima dată Unirea Principatelor, în mod legal... Ba chiar mi-amintesc că, fiind în sesiune de examen, ni se acordase o zi de repaos... M-am grăbit, deci, cu terminarea treburilor, ca să ajung la timp la manifestația din Piața Libertății, de la orele

⁷ Vezi nota 2.

11,00 dimineata... Acolo, o mare de studenți, cântând și jucând Hora Unirii... M-am prins în lanț imediat...Printre strigătele și scandările noastre (cu sublinieri ale textului lui Alecsandri, purtând un anume substrat, de pildă: "Piară dușmanul din țară!" sau "Hora noastră cea frățească/pe câmpia românească!", am avut timp să-mi ridic ochii și să zăresc undeva, la o mansardă, în clădirea Bibliotecii Universității (pe atunci, "Maxim Gorki"), o bătrână semiparalizată, deschizând oblonul și fluturând înlăcrimată către noi, cei din piață, un tricolor românesc cu nuanțele ușor șterse, probabil păstrat încă de la Marea Unire din 1918... Asta ne-a îndârjit și mai mult. În jur, un număr apreciabil de inși, cu zâmbete crispate, înfolfiți în haine de piele (aparținând, bănuiam noi, cărei instituții!), ne supravegheau de aproape, dar nu ne-am sinchisit câtuși de puțin... Pe seară, după ce mă odihnisem puțin, m-am reîntors în piață... Erau mult mai mulți studenți, încingând cinci-șase brăie de horă în jurul bisericii și cântând frenetic, cu accentuarea ostentativă a acelorași versuri... Evident, m-am prins din nou în lanț... Cercurile de oameni în haine de piele deveniseră mai dense, mutrele de această dată, amenințătoare... Nu ne păsa... Pe la ora 21.00, eu, secondat de colegele Meri Roșca - astăzi universitar timișorean, reputat ginecolog-obstetrician - și Dora Dumitru - azi, medic primar cardiolog la Brașov -, susținuți apoi de Ani Ciubotaru - acum oncolog la Brăila - am luat inițiativa de a merge să-i jucăm o "Horă" profesorului Iuliu Hațieganu, care locuia pe strada Mihai Eminescu, ceea ce am crezut a fi firesc... Lângă noi, era și un oarecare M. N. (al cărui nume întreg nu vreau să-l menționez), făcând parte din așa-zisii "sorboniști" (recruțați dintre muncitorii industriali, cu liceul comprimat în doi ani și intrați la facultate fără examen de admitere!), evident mare ștab la UTM-ul pe IMF, care, aflat probabil "în misiune", nu a protestat și să vină cu noi... Ceea ce s-a și întâmplat, ele ieșind rapid, unele chiar cu paltoanele puse peste capote... Așa am ajuns în fața casei profesorului Iuliu Hațieganu... Pe drum, colega mea de grupă, Ani Ciubotaru, îmi spune: "Așa-i Dinule, că Hațieganu e un adevărat român?"... Au auzit-o destui din preajmă... Spre plăcuta noastră surpriză, în timp ce noi încinsesem deja Hora, apar în balcon profesorul Hațieganu, conferențiarul Fodor - ginerele și succesorul său la Medicala III - și profesorul de psihiatrie Eduard Pamfil, invitat în acea seară la Hațiegani... Profesorul Hațieganu, care trăise destule experiențe triste în comunism (...), prudent și diplomat, dar voind să sublinieze semnificația gestului nostru într-un moment de înălțare națională, ia cuvântul și zice: "Sunt fericit că am apucat ziua de astăzi, când, cu toții împreună, aparținând diferitelor generații, sărbătorim Unirea, ca simbol al înfrățirii cu toate semințiile de pe aceste meleaguri!" Urmează profesorul Eduard Pamfil, cu cuvintele: "Vă urez să rămâneți etern așa tineri și frumoși, pentru ca steaua neamului nostru românesc să nu apună niciodată!" Atâta ne-a trebuit!... Am încins mai cu foc Hora și am cântat și am strigat, nuanțând cu voluptate anume versuri, cum o mai făcusem și în Piața Libertății... Mai departe, am parcurs mai multe artere ale Clujului, ajungând, la un moment dat, pe strada Avram Iancu, unde nepotul profesorului Prodan, mai mic ca noi cu un an, dispărut tragic după câțiva ani, a smuls un tricolor de pe frontispiciul unei clădiri oficiale, fluturându-l apoi în fruntea coloanei și avându-ne alături pe mine, Meri Roșca, Dora Dumitru, Ani Ciubotaru și alții, până am ajuns în Piața Teatrului Național, unde am mai întins o Horă, ultima fiind în fața Mitropoliei Ortodoxe. Între timp M. N. dispăruse dintre noi... Personal, nu mai știu ce s-a mai întâmplat în noaptea aceea...Se făcuse aproape miezul nopții..."

Din relatările verbale ale scriitorului Teodor Tanco se știe că nu numai mediciniștii s-au manifestat în felul descris mai sus, ci și majoritatea studenților de la Universitatea "V. Babeș", în mod deosebit cei de la Facultatea de Drept și Litere. Aceștia au dansat și au cântat în fața Operei și Teatrului Național din Cluj singuri sau împreună cu mediciniștii (cum relatează prof. C. Voiculescu). Mai mult, după cum mediciniștii s-au dus la cel mai iubit dascăl, prof. Iuliu Hațieganu să-l omagieze de această sfântă zi, ei s-au deplasat cântând *Hora Unirii* și *Deșteaptă-te Române* în fața casei profesorului de drept penal Constantin Stegăroiu, unde s-au veselit cântând și dansând până către miezul nopții.

"La începutul lunii februarie, continuă colegul Frânculescu⁸, studenții au dat câteva examene, apoi au plecat (cum era pe atunci obiceiul) în vacanța de iarnă.

Dar, întotdeauna este un dar... între timp fiara totalitaristă și antinațională nu dormea... nu se putea împăca cu o dovadă atât de evidentă de renaștere națională... și a început anchetele și apoi arestările. În relatarea colegului Frânculescu⁹ au fost arestați în luna februarie 1959 următorii studenți, majoritatea strălucitori la învățătură: Constantin Voiculescu (șef de promoție), Piti Vintilă, Meri Roșca, Teodora Dumitru, Silvia Brăguță, Mircea Iorga. Alții au fost interogați, intimidați și amenințați.

Relativ la colegii arestați, Piti Vintilă - actual medic legist - era urmărit de securitate și pentru altă ispravă și anume o expoziție de pictură suprarealistă în care două tablouri atrăgeau atenția: mama lui Lenin la menopauză în care, pe fondul verde-albăstrui, apărea o vulvă fără păr și al doilea tablou: Vasile Roaită, reprezentat de o pată mare galbenă cu două pete roșii. Acestea l-au costat ani grei de temniță pe bietul Piti".

Colegul prof. dr. C. Voiculescu continuă confesiunea:

"În seara zilei de 18 februarie 1959, după ce terminasem cu rezultate foarte bune sesiunea de examene a primului semestru din anul VI și începusem deja cursurile semestrului doi, am sosit acasă, pe la orele 23.00, în camera pe care o ocupam în cartierul Andrei Mureșanu (strada Liviu Rebreanu 15), împreună cu mama mea, profesoară de liceu, pensionară... Fusesem la Operă, la Aida... Maică-mea a vrut să-mi dea cina, eram obosit și aproape n-am îmbucat nimic... M-am culcat... Ca într-un veritabil coșmar, mă trezesc zgâlțâit de un ins în haină de piele (cred că se făcuse două nopți): "Trezește-te!... Îmbracă-te imediat!" Mama, albă ca varul, dar reținută ca întotdeauna, stătea resemnată pe un scaun... Erau vreo trei tipi, care au percheziționat peste tot, reținându-mi doar câteva poeme fără importanță, cu iz "naționalist", din punctul lor de vedere... Mi s-a citit, pe la orele trei dimineața, conținutul mandatului de arestare pentru..."delict de uneltire împotriva ordinii sociale..." O mașină mică, de culoare neagră, aștepta în josul străzii... ieșind, escortat de securiști, o zăresc pe maică-mea în ochiul geamului și o aud strigându-mi: "Băiete, să ai grijă!... Nu lovi în nimeni!... Păstrează-ți demnitatea!" Epuizată, în vârstă, avusese puterea de a mi-o spune, cu

⁸ Vezi nota 3.

⁹ Vezi nota 3.

autoritatea părintelui și a dascălului exemplar... Nu am pregetat nici o clipă, în cursul anchetei, să-i urmez îndemnul... Fie-ți țărâna ușoară, măicuță!...Nu am de gând, din decență, să dau prea multe amănunte despre perioada groaznică a detenției, care a durat până în luna octombrie a aceluiași an... Nici despre ochelarii opaci, nici despre presiunile psihice... Nici despre pendularea continuă, din cauza foamei, între exacerbarea subteranelor animalice și sublimarea spiritului, care ne cutreiera pe toți, mai ales pe intelectuali... Aș vrea să remarc totuși, ca pe ceva oarecum simptomatic, faptul că în corpul de anchetatori ai Securității din Cluj din acei ani nu exista nici un singur român!... Astfel, anchetatorul meu direct se numea Janos Szekely, șeful anchetei Gruia (de fapt Gruber!), comandantul arestului Barany, etc...etc... Poate aș adăuga o imagine de neșters: Într-o seară de mai sunt chemat sus, la anchetă. Într-un birou somptuos, în spatele căruia trona anchetatorul, lângă fereastra larg deschisă, prin care pătrundea mireasma teilor înfloriți (ce contrast cu semiîntunericul și aerul stătut din celulă!), mi se pune în față o farfurie cu friptură și cartofi prăjiți... "Nu fi prost, Voiculescule, semnează declarația, banditul, dacă vrei să mănânci!" E vorba de Ani Ciubotaru, eu trebuind să confirm spusele ei cum că "profesorul Hațieganu este un adevărat român". Am refuzat să semnez și cred că am leșinat din cauza suprasolicității psihice și a inaniției... Am făcut și "izolare" de trei ori: o dată pentru că am privit pe geamul celei, în curte; a doua oară pentru a fi fluierat un motiv din Simfonia a IX-a în țarcul de la aer; a treia oară, pentru că mi s-a găsit coaja de săpun pe care scrijelisem cu o sârmă numele iubitei mele, Ana... "Izolarea" însemna șapte zile închis singur într-o celulă, cu ferestrele complet obturate (nu mai știai dacă e zi sau noapte), cu un pat fără saltea și fără așternut, cu hrană doar de două ori într-o săptămână... Reîntors în celule cu mai mulți, ți se părea că te-ai întors în paradis!... Dar să revin la anchetă: Ce acuzații mi se aduceau? Că am fost inițiatorul și organizatorul manifestației "naționalist-șovine" din 24 ianuarie 1959 și că, în 1956, cu prilejul rebeliunii din Ungaria, aș fi spus colegilor de grupă că trebuie ca și noi, studenții români, să ne organizăm, pentru orice eventualitate. În ce privește prima acuzație, martor principal era...însuși tov. M. N.... Pentru a doua, cel mai bun prieten și coleg de grupă... Repet, în tot timpul anchetei, mi-am impus conduita sugerată de maică-mea, asumându-mi doar ce îmi aparținea, fără să spun sau să scriu nimic despre ceilalți, care le-ar fi îngreunat situația... De pildă, mi se tot cerea să confirm că Ani Ciubotaru ar fi zis în cămin că "barba lui Marx e mai lungă decât a lui Engels" (Nu zâmbiți, pare grotesc, dacă nu chiar tragicomic, dar perfect autentic!). Ne amuzasem destul pe chestia asta, șoșotind pe culoarele clinicilor, așa că nici nu prea mai era nevoie de declarația mea! În fapt, într-un rafinament diabolic, ei voiau să-i arate lui Ani semnătura mea, doar vor determina-o ca, la rândul-i, să spună ceva compromițător la adresa mea!... Ticăloși, cu școală înaltă NKVD-istă, ce mai!... Pe urmă, foarte ciudat mi s-a părut că, de unde inițial mă înnebuniseră de-a binelea tot cerându-mi să atest că despre profesorul Hațieganu ar fi spus Ani că e un adevărat român, la un moment dat mi s-a sugerat că afirmația se referea la... profesorul Pamfil... Abia după o vreme m-am dumirit: Noi nu aveam de unde ști că și profesorul Pamfil fusese arestat și că se urzise o întregă țesătură de acuze împotriva sa, inclusiv că domnia sa ne-ar fi influențat și incitat la manifestația, că am fi organizat "traseul" cu câteva zile înainte, sub

îndrumarea profesorului și alte ineptii asemenea... (Aveau obsesia "conspirației", a "complotului", nevoind să creadă în ruptul capului că o adunare studentească și românească putea fi și absolut spontană!). Piti Vintilă a fost acuzat că a creat și difuzat materiale scrise "subversive" (de fapt, niște savuroase caricaturi sau catrene anticomuniste), a suferit foarte mult. El s-a comportat demn și curajos acolo... Din păcate, a existat și o colegă, al cărei nume îl trec sub tăcere, care, pentru câte o țigară sau alte facilități, ne-a împroșcat pe toți... O văd, din când în când, la întâlnirile promoției noastre, stingherită, tot mai izolată... (De...justiția immanentă, în care eu cred!).

Și... a venit ziua procesului, pe la mijlocul lunii septembrie 1959. Ședința s-a desfășurat cu ușile închise, în prezența instanței militare, avocaților și inculpaților, martorii acuzării fiind aduși pe rând, audiați și apoi scoși din sală. În rechizitoriu, profesorul Eduard Pamfil, ca "șef de lot", era acuzat că a ținut cursuri de psihiatrie și de psihologie medicală impregnate de idei reacționare (penibilă a fost și aducerea ca martor a unui reputat profesor!) și că ne-a influențat și determinat pe mine și pe ceilalți studenți să organizăm manifestația din 24 ianuarie 1959. Lui Piti Vintilă i se puseseră la dosar "piesele" scrise sau desenate, considerate antistatale. Silvia Brăguță era acuzată de a fi intonat, la o petrecere, cântece interzise, precum <<Trăiască Regele>> și <<Pe-al nostru steag...>> Mie, mi se punea în cărcă inițierea și organizarea manifestației din 24 ianuarie și faptul că aș fi declarat, în 1956, că trebuie să ne organizăm și noi, studenții români... La prima acuzație, M. N., ca martor, a spus că... "Voiculescu sărea mai sus și cânta mai tare" (ceea ce l-a făcut până și pe președintele completului, Văleanu, să surâdă ironic). La a doua acuză, colegul și prietenul meu, martor de asemenea, a "prins din zbor" sensul întrebării mele, pe care i-am adresat-o în instanță: "Poate preciza martorul în ce sens am spus eu să ne organizăm? Cumva în sensul că, în eventualitatea unor acțiuni ungurești, în vederea desprinderii Transilvaniei de România, să fim gata de acțiune pentru asigurarea unității țării?" Așa și gândisem, atunci, în 1956, iar martorul a confirmat, ceea ce m-a făcut să sper că această acuzație căzuse. Ani Ciubotaru, ultima din lot, era acuzată doar că, împreună cu mine și cu alți colegi, ar fi participat activ la manifestația din 24 ianuarie. Piti Vintilă a fost de-o virulență formidabilă, înfierând Securitatea și metodele ei... Ceea ce m-a enervat și dezgustat pur și simplu a fost însă intervenția aceleiași colege, care declarase vrute și nevrute despre noi și despre Pamfil în cursul anchetei, în schimbul unor mărunte avantaje "interne", și care n-a găsit altceva mai bun de spus (urmând tocmai "instrucțiunile" anchetatorilor) decât: "Mi-e rușine de părul alb al părinților mei!" Când mi-a venit rândul, în mare măsură și incitat de lamentabila "evoluție" a colegei, am rostit câteva fraze, pe care mă străduiesc să le redau întocmai: "Domnule președinte, onorată instanță, relativ la "profilul meu naționalist-șovin", așa cum reiese el din rechizitoriu, vreau să precizez următoarele: Admirând într-un muzeu etnografiv internațional un costum național scandinav, mă plec în fața inventivității native a nordicilor. Ascultând Simfonia a IX-a, mă cutremur de coplesitoarea forță beethoveniană...Mângâind, însă, cu degete înfiorate, o ie de-a noastră din bătrâni sau auzind rapsodiile lui Enescu, ceva mai aparte, mai profund, mai adevărat și mai de neșters vibrează în mine... Dacă asta înseamnă "naționalism", atunci da, mă declar pe viață naționalist!... Am terminat cu câteva

versuri, voit simple și deloc literaturizate, încropite în minte în timpul procesului. Din păcate, mi-a rămas în memorie numai ultima strofă din cele două: "Pornind pe cărarea mea grea,/fac Patriei sfânt legământ,/cu sânge înscris, în cuvânt,/să-mi dau viața oricând pentru ea!" A urmat o tăcere de ghiață... Procurorul își ascunsese fața în mâini, avocații încremeniseră speriați, președintele completului (acel Văleanu, care încercase s-o încurajeze și pe maică-mea, înainte de proces, cum că va face ce va putea) avea ochii plini de lacrimi... Piti mi-a făcut un semn de solidaritate, profesorul Pamfil a schițat un gest de simpatie... În favoarea autenticității celor de mai sus, pot sta chezași cei care mai trăiesc și erau în sală: avocații, Piti Vintilă, Ani Ciubotaru, Silvia Brăguță. Nu aș fi insistat atât, dar, după patruzeci de ani, acest moment mă îndreptățește măcar să nu-mi fie rușine de mine în fața colegilor... Noi nu știam, însă, că lucrurile luaseră deja o întorsătură îmbucurătoare... Anume, la un timp de la arestarea noastră (Profesorul Octavian Fodor mi-a mărturisit, după mulți ani, cât de afectat a fost profesorul Hațieganu de "eveniment", adăugând: "Dragă Tavi, până și șeful promoției, Voiculescu, a fost reținut pe nedrept!"). Într-o pauză dintre ședințele parlamentare, în calitate de deputat MAN prof. Iuliu Hațieganu l-a acostat pe Gheorghiu-Dej, încercând să-i explice că noi i-am făcut domniei sale o manifestație de simpatie și nu împotriva orânduirii statale. Gheorghiu-Dej a inițiat reverificări ale dosarelor, pe "verticală", astfel că, în momentul procesului, deja se dăduse "indicația" să se termine cât mai rezonabil și fără pedepse grele...Deci, tot marelui nostru dascăl, Iuliu Hațieganu, trebuie să-i mulțumim... De altfel, la puțină vreme, s-a stins, în urma unui infarct. (Să nu aibă acest sfârșit prematur nici o legătură cu "Odiseea" noastră? Mă îndoiesc...).

Oricum, la câteva zile după proces, ne trezim adunați într-o aceeași celulă, cei câțiva studenți și... profesorul Pamfil. Prin metoda... "câinii de metal, la perete", ca și prin Morse, aflasem că lui Piti Vintilă i s-a comunicat deja sentința de doi ani. El ne-a încurajat (prin perete!), sugerând că adunarea în aceeași cameră a noastră, deși făceam parte dintr-o cauză comună de cercetare, ar fi un semn probabil că ne vor elibera curând... Oricum, a urmat o lună de detenție cu totul specială... Profesorul Pamfil, fermecător, spiritual, cum îl știam, a decretat înființarea *Academiei Tinetică* (tineta fiind de fapt, hârdăul din mijlocul celei, în care eram obligați să ne facem nevoile, de-a valma...). În acest ilustru conclav, profesorul ne-a ținut adevărate prelegeri: de istoria filosofiei, de psihologie, de istoria artei, de istoria religiilor, chiar de... chitară clasică (era un chitarist de marcă!)... Ba ne-a mai povestit, din memorie, un roman, pe care îl avea în manuscris, în franțuzește... Eram în al nouălea cer!... Nu mai conta foamea, gustul aspru al mălaiului, grosolănia paznicilor...Peste zidurile închisorii se reinstalase, miraculos, adevărata ierarhie a valorilor! Așa că n-am putut decât să zâmbim pe dinăuntru, când "caraliul" a intrat într-o dimineață, aruncându-o profesorului o găleată și o cârpă și somându-l: "Curăță celula, Pamfile, lasă studenții, c-o să putreziiți cu toții, bandiților!" Și inimosul, dragul, minunatul nostru dascăl freca podeaua, recitându-ne din Baudelaire și Verlaine... Ce lecție usturătoare pentru călăi!... În fine, la 25 octombrie 1959, suntem scoși repede din celulă, bărbieriți și trimiși la "grefa" penitenciarului, pentru a ni se comunica sentința... Eu și Ani Ciubotaru fuseserăm achitați, profesorul Pamfil primise doi ani cu suspendare... Un

colonel de securitate, mios, aproape gata să ne ceară scuze, ne-a "rugat" să nu divulgăm ce s-a întâmplat cu noi "înăuntru"... Mi-am permis să-l întreb dacă ne vom putea continua studiile (pierdusem semestrul II din anul VI, precum și examenul de stat). Răspunsul a venit, prompt: "Desigur, de mâine puteți merge la cursuri!" Dar... calvarul nu se terminase de tot... Am ieșit pe poarta penitenciarului (Santinela aproape s-a crucit, strigându-ne: "Bă, pe poarta asta numai se intră, nu se prea iese, băfșoșilor!"...) Era o după amiază de toamnă clujeană, blândă, cu soarele alintând covorul de frunze galbene din părculețul din dosul Operei... Am urcat dealul către cartierul Andrei Mureșanu, cu un sentiment amestecat, de emoție, euforie și oboseală... Pe strada Liviu Rebreanu, aproape de casă, mă oprește o bătrână, vecină cu noi: "Nu cumva ești... Dinu Voiculescu?" Vă imaginați în ce hal arătam, de nu m-a recunoscut cineva de pe strada mea!... Ajuns în fața ușii, sun... lese mama și... pur și simplu îngenunchiază, acolo, în prag, apoi mă sărută ușor, agale, urcând, de la bombeurile pantofilor și până la frunte... Mama, care apoi, mai liniștită, îmi spune: "Bravo, băietel!...Știi că te-ai purtat demn și cinstit, că nu ai lovit pe nimeni!" (Aflase de la avocatul meu cum se desfășoară procesul). Mai rețin că, după ce fratele meu mi-a pus Simfonia Destinului la pick-up, am înfulecat pe nerăsuflăte tot ce era pe masă, strângând până și firmituri de pâinile, pe când mama și frate-meu râdeau printre lacrimi...

Cum spuneam, calvarul a continuat, totuși... De pildă, în seara imediat următoare eliberării, m-am dus la Operă... Coborând în pauză, de la galerie în foaierea mare de jos, îl zăresc pe profesorul Aurel Moga, rectorul IMF, împreună cu soția. Pe când îl salut, îmi face semn să mă apropii și, în auzul câtorva persoane din jur, exclamă, către nevastă: "Uite, dragă, el e Voiculescu, băiatul acela foarte bun!" Și continuă, adresându-mi-se direct: "Lasă că e bine!... Mă bucur pentru tine că s-a rezolvat favorabil!..." A doua zi, apare la afișierul Rectoratului anunțul că am fost exmatriculați..."pentru atitudine incompatibilă cu calitatea de student"... Semnat, evident, de către rector!... No comment!) În perioada care a urmat, trist, descurajat, băteam pe la tot soiul de uși pentru un post de asistent medical, sperând, totuși, să termin facultatea la anul. De fapt, hotărârea exmatriculării noastre o luase județeană de partid, în speță tov. prim secretar Vasile Vaida (român și el, de...!) S-a spus că... *destul s-a vânturat "povestea" printre studenți și că nu e nevoie de "eroi"*. Dar... tot răul spre bine: În acele luni, am văzut chipul adevărat al oamenilor: Colegi, unii pe care-i socotisem apropiați, chiar buni prieteni, treceau pe trotuarul celălalt, zărindu-mă... Din contră, alții... au fost lângă mine, deși uneori nu mă așteptam deloc. Iată, de exemplu, domnișoara Elena Velovan, lector (culmea!) de socialism științific, a declarat în scris în favoarea mea, inclusiv sprijinind poziția mea de la proces. Ca să nu mai spun de minunata mea colegă de grupă Anicuța Demian, azi medic primar microbiolog la Dej, care a fost reținută două zile și două nopți la Securitate, lângă o cutie de conserve rece, sub presiunea amenințărilor încarcerării definitive, cerându-i-se să declare diverse lucruri împotriva mea... A tăcut, ca o ardeleancă cinstită și îndărătnică, în pofida comportamentului ei cotidian, oarecum timid și aparent șovăielnic... Mulțumesc, Anicuțo, n-am să pot uita asta niciodată!...Sau extraordinara mea colegă Lucia Bologa-Domșa, fiica marelui nostru profesor de istoria medicinei Valeriu Lucian Bologa, care mi-a stat alături, în acele luni de incertitudine și umilință, cu o vorbă

caldă, cu un îndemn, cu o mângâiere. Sărut mâna, Lucica!... Pe celălalt taler al balanței, iată, însă, o scenă oribilă: Fiind, în sfârșit, încadrat oficianț sanitar în comuna Mihăiești, raionul Cluj, reîntâlnesc un coleg de an, D. C., șef de dispensar, care, iritat la culme, mă cheamă deoparte și mă somează să *nu-l mai tutuiesc în fața cadrelor medii, spre a nu-i submina prestigiul...* Dacă aș adăuga că de nenumărate ori îl scosesem pe acest coleg din situații grele, la examene, ați considera-o, poate, o răutate din parte-mi, nu?!... Abia prin ianuarie, după ce trimisesem actele la Iași, primesc o veste telefonică să mă prezint urgent la Rectoratul IMF Iași. Ajuns acolo, mă primește prorectorul Crețeanu, profesor încăruntit, moldovean cu față blândă și binevoitoare: "Cum, măi, cu notili aistea din foaia matricolă, ai putut să faci prostia aia? Da' io te primesc, că-i pacat de tini să nu ajungi medic!" După care a semnat decizia de înmatriculare a mea (asumându-și, cum am aflat apoi, o mare răspundere, fapt pentru care îi rămân adânc recunoscător acestui om). Am terminat la Iași, tot... șef de promoție... Împreună cu mine, au primit aprobare de continuare a studiilor Ani Ciobotaru (la Iași), Dora Dumitru și Meri Roșca (la Timișoara)".

Între cei anchetați și îndepărtați din Cluj cu acest prilej, după ce a trecut pe la Jilava și Gherla, a fost și prof. **Eduard Pamfil** (1912 - 5 septembrie 1994) pe care l-am cunoscut atât ca profesor și om de cultură cât și la sfârșitul vieții sale ca pacient la Spitalul Clinic de Recuperare din Cluj, cu puțin înainte de moartea sa. Iată în vederea lui Ion Medola¹⁰ cine a fost prof. E. Pamfil: "În ziua de 5 septembrie a.c. la Timișoara s-a stins din viață Profesorul Eduard Pamfil, fondatorul școlii românești de psihiatrie, unul din mentorii spirituali ai orașului de pe malurile Begăi, cu o cultură enciclopedică de invidiat, membru al Academiei, s-a născut cu 82 de ani în urmă la Geneva (unde tatăl său român fiind, se afla la studii, căsătorit cu o elvețiancă) are vocație pentru psihiatrie încă din timpul studiilor universitate de la Cluj, al doctoratului promovat cu brio la Paris, în anturajul unor celebrități medicale ale vremii. Ca profesor universitar la Cluj este anchetat luni în șir de securitate, care îl găsește vinovat de naționalism și chiar de...prea multă popularitate în rândul studenților, fiind nevoit să suporte soarta exilului timp de doi ani în localitatea Siret, chiar lângă granița cu URSS. Acolo și ulterior la Timișoara, începând din 1963, în condiții neobișnuit de vitrege, reușește să pună bazele unei adevărate școli de psihiatrie românească. În orașul de pe Bega pe lângă activitatea sa didactică realizează lucrări de căpătâi pentru psihiatria românească: *Psihologie și informație, Persoană și Devenire, Nevroze, Psihoze*, scrise în colaborare cu discipolul său dr. Doru Ogodescu. Publică studii de specialitate fundamentale, dar și volume de versuri, deschide expoziții de artă plastică, susține microconcerte, ține prelegeri la Casa Universitarilor în stilul său inconfundabil, iar în zilele din decembrie 1989 de la Timișoara declară satisfăcut: "*Comunismul s-a născut pe Neva și a murit pe Bega!*" Acest magister, deși s-a stins din viață, va trăi prin generațiile de intelectuali formate de școala sa, adevărată academie a psihiatriei românești, dar nu numai".

¹⁰ Ion Medola, *S-a stins din viață fondatorul școlii românești de psihiatrie, Acad. prof. dr. Eduard Pamfil*, "România Liberă", 8 septembrie 1994.

Adaug că era un "mare domn", cânta minunat la chitară. A avut 2 copii: un băiat cu prima soție și o fată cu a doua. Cu aceasta din urmă am lucrat la Institutul de Oncologie din Cluj în primul meu stagiul de externat mai-noiembrie 1948. Cu această ocazie l-am cunoscut și pe prof. Eduard Pamfil a cărei personalitate m-a copleșit încă de la prima vedere.

Atitudine demnă a avut prof. Eduard Pamfil cu prilejul procesului său. Iată cum prezintă acest moment prof. C. Voiculescu¹¹: "Un moment memorabil l-a constituit "ultimul cuvânt" al inculpaților: Profesorul Eduard Pamfil s-a comportat sublim, dându-ne acolo, încă o dată, o lecție de demnitate. Încerc să reproduc din memorie câte ceva din cuvântul profesorului Eduard Pamfil, aflat în boxa acuzaților: "... Sunt acuzat că aș fi influențat acești copii pentru a organiza o manifestație a lor, de suflet... Este de-a dreptul absurd... Mă simt, de altfel, mândru de atitudinea lor de adevărați patrioți... Dacă într-un coșmar nocturn mi s-ar înfățișa terasa de la Cafè de la Paix din Paris, unde zăboveam uneori cu amicii mei francezi prin anii '30, înfrățiți în ideile stângii democratice, și le-aș fi spus în vis că am premoniția arestării și condamnării mele, peste decenii, într-un proces politic dintr-o țară comunistă, toți ar izbucni în hohote de râs, ca la o glumă sinistră... Totuși, dacă va trebui, asemenea lui Socrate, să beau cupa cu otravă până la fund, o voi face, măcar pentru a da exemplu studenților mei, aflați acum lângă mine, care trebuie să rămână întregi și curajoși, cum au dovedit-o și în acea seară de sărbătoare!" Nu pot uita acest extraordinar cuvânt al profesorului..."

Aceasta a fost frumoasa poveste a zilei de 24 ianuarie 1959 petrecută sărbătorește de studenții clujeni împreună cu dascălii lor cei mai iubiți. Aceasta a fost și furtuna care i-a urmat soldată cu arestările amintite.

Suntem datori să arătăm că prof. Iuliu Hațieganu ca deputat în Marea Adunare Națională n-a fost agresat. În schimb, prof. Constantin Stegăroiu a suferit rigorile arestării. Și culmea ironiei (sau mai bine zis a tragediei!) cei doi profesori clujeni, cei mai iubiți de studenții lor E.Pamfil și C. Stegăroiu îndepărtați din Cluj, s-au reîntâlnit după reabilitare ca profesori la Timișoara unde prietenia lor clujeană s-a consolidat și a durat - cum ne relatează Teodor Tanco - până la moartea prea timpurie a lui Stegăroiu.

¹¹ Vezi nota 1.

CONSTANTIN DAICOVICIU (1898-1973) ȘI CERCETAREA ISTORIEI CONTEMPORANE

VASILE VESE

ABSTRACT. *Constantin Daicoviciu (1898-1973) and the Contemporary History Research.* The paper reveals the endeavours of the academician Constantin Daicoviciu (1898-1973) between 1958-1959, when they celebrated forty years from the unification of Transylvania with Romania, in order to historiographically reconsider the great event in the Romanians' history.

Personalitate ce a dominat viața academică și, în parte, viața socială a Clujului anilor '50 și '60, Constantin Daicoviciu s-a dovedit nu numai un promotor neostoit al cercetării epocii antice, ci și-a asumat de pe pozițiile sale academice și politice stimularea cercetării celorlalte epoci istorice, inclusiv a celei contemporane. În acest efort, atenția sa s-a focalizat asupra celei mai important moment din devenirea modernă și contemporană a românilor, unirea Transilvaniei cu România.

Evenimentul major din anul 1918 fusese eliminat cu desăvârșire după anul 1949 din manualele școlare, din cercetarea istorică, fiind considerat, pe bună dreptate, ca o realizare a burgheziei și moșierimii române. La sfârșitul obsedantului deceniu, în ultimul număr al revistei "Studia" din anul 1958, apărea un studiu insolit, de 35 de pagini, intitulat *Lupta revoluționară a maselor - factor hotărâtor în unirea Transilvaniei cu România*, sub semnătura Acad. C. Daicoviciu, L. Bányai, V. Cheresteșiu, V. Liveanu. Aparent, apariția studiului era firească avându-se în vedere că se împlineau 40 de ani de la săvârșirea evenimentului. Surprinzător era, însă, faptul că până în acest moment nu apăruse, de 10 ani, nici un rând care să pomenească măcar acest eveniment. Și mai surprinzătoare era semnarea acestui studiu de către un reputat și recunoscut specialist în studii clasice și arheologice, C-tin Daicoviciu. Studiul, după cum rezultă și din titlu, este elaborat în cel mai curat spirit proletcultist, cu încheieri istoriografice distorsionate și eronate, insistând asupra compromisurilor antinaționale ale liderilor P.N.R., Iuliu Maniu și Alex. Vaida.

Nu avem în vedere, în acest context, conținutul și analiza studiului, ci faptul că o personalitate de dimensiunea lui C-tin Daicoviciu a acceptat să-l semneze. Explicația constă în aceea că, în acest moment, pentru magistrul clujean era mai importantă punerea în câmpul cercetării istorice, pentru că în ambientul comunist în acest sens era interpretată apariția unui asemenea studiu, a unui eveniment și fenomen fundamental pentru înțelegerea evoluției contemporane, decât reconstituirea adecvată a faptului istoric.

Că așa stăteau lucrurile o confirmă o intervenție, câțiva ani mai târziu, în sala bibliotecii Muzeului de Istorie, cu ocazia susținerii tezei de doctorat a cercetătorului Ioan Cicală, având ca temă *Evoluția social-democrației transilvănene*

în anii 1900-1921. În fața exagerării doctorandului referitor la rolul social-democrației în dezagregarea monarhiei și unirii Transilvaniei cu România, C-tin Daicoviciu replica, incisiv și nemulțumit, că fără prăbușirea Monarhiei în urma războiului nu s-ar fi constituit niciodată statele din Centrul și Estul Europei. Și mai evident reiese acest fapt din studiul introductiv la lucrarea *Destrămarea monarhiei Austro-Ungare*, apărută la București în 1964, sub redacția lui C-tin Daicoviciu și M.Constantinescu. Volumul cuprinde comunicările delegației române condusă de C.Daicoviciu la conferința preliminară de la Budapesta din 4-9 mai 1964 a Congresului Internațional de Istorie ce urma să se desfășoare la Viena în 1965. Tema conferinței internaționale de la Budapesta era tocmai disoluția monarhiei duale.

În Cuvântul înainte semnat de C. Daicoviciu se sublinia că din paginile celor două rapoarte și trei corapoarte ale delegației române se desprind consecințele destrămării monarhiei: "unirea Transilvaniei cu România, îndelung pregătită de legăturile economice, politice și spirituale ale tuturor românilor din spațiul carpato-danubian. Ele înfățișează în toată amploarea și toată semnificația ei istorică Adunarea Națională de la 1 Decembrie 1918 de la Alba-Iulia când, peste 100.000 de oameni, reprezentanți aleși ai maselor populare muncitorești și țărănești, ai intelectualității și burgheziei, și-au exprimat liberă și fără vreo presiune voința lor de a-și hotărî singuri soarta și de a se uni cu România". Am sesiza că pentru structurile sociale responsabile pentru unirea Transilvaniei figurează, chiar dacă pe ultimul loc, burghezia (sau ceea ce se înțelegea în acel moment prin burghezie), fără nici o adjectivizare sau etichetare. În același timp valorizarea sintetică a autorului a stat de atunci și până astăzi la baza cercetărilor evenimentelor din anul 1918.

Studiul celor patru istorici din 1958, tradus în limba maghiară și publicat în întregime în revista "Korunk" la începutul anului 1959, a avut o interesantă și semnificativă reverberație externă. În zilele de 16-17 iulie 1959, a avut loc o vizită confidențială a șefului secției propagandă a Partidului Social Muncitoresc Ungar, Gyula Kállay, la București, care a purtat o discuție îndelungă ce se întinde pe o stenogramă de 87 pagini dactilografiate, cu N. Ceaușescu, ce reprezenta biroul politic al P.R.M., Leonte Răutu, șeful secției propagandă, Ghizella Wass, șeful secției externe și Iosif Ardelean, șeful cenzurii. Vizita și discuția au fost confidențiale, în presa de partid nementionându-se nici o informație. Abia la 24 iulie 1959 apărea în "Scânteia" un consistent și nesemnat articol intitulat *O măreață realizare a regimului democrat popular. Rezolvarea marxist-leninistă a problemei naționale*, ca răspuns, desigur indirect, la opiniile avansate de Gyula Kállay.

Oaspetele maghiar declară că e într-o misiune de informare asupra unor probleme majore ce preocupă cele două partide, pe care el le-a structurat în trei pachete: intensificarea legăturilor între cele două partide; aspecte ale dezvoltării economice, iar pachetul al treilea se referea la chestiuni ideologice și culturale. Dacă primele pachete sunt expediate pe trei pagini în economia stenogramei, pachetul al III-lea s-a focalizat asupra unui aspect, problema naționalismului, și ocupă spațiul din restul stenogramei. Dintre problemele abordate, reiese clar scopul vizitei liderului partidului comunist maghiar, chestiunea unificării celor două

universității, asupra căreia Kállay reclamă explicații, deși personal el consideră "în esență această măsură justă". Urmează un lung șir de reproșuri, de o parte și de alta, privind fenomene sau gesturi calificate antimaghiare sau antiromânești.

La un moment dat, Gyula Kállay arăta: "Ar mai fi câteva observații în legătură cu un articol publicat în revista "Korunk" din decembrie 1958 (febr. 1959), în care se ridică problema luptei maselor ca factor principal al unirii Ardealului cu România. Articolul a fost scris de mai mulți profesori universitari". După ce remarcă că nu are în vedere să discute problema importanței maselor în această chestiune, el continuă: "În acest articol nu se pomenește de o asemenea problemă decisivă cum este caracterul imperialist al tratatului de la Trianon, tratat de pace imperialist. Deoarece a fost un tratat de pace imperialist și dictat de imperialiști, aceștia au luat în considerare în ce parte a fost dus războiul, de partea Antantei sau de cealaltă parte, așa că acesta a fost un factor decisiv după părerea noastră. Acest tratat imperialist de la Trianon n-a fost recunoscut nici de U.R.S.S., nici de Internaționala a III-a, nici de Partidul Comunist din Ungaria și, după cum sunt informat, nici de Partidul Comunist din România. U.R.S.S.-ul a calificat ca un tratat tâlhăresc și nici un partid care a aparținut Internaționalei Comuniste n-a semnat acest tratat.

În legătură cu acest articol, scris de cei trei (patru) profesori, dacă nu se pomenește de acest fapt atunci autorii articolului vin în contradicție cu poziția U.R.S.S. de atunci și cu poziția Internaționalei Comuniste în problema fenomenelor de la sfârșitul Primului Război Mondial".

Am observa mai întâi că nu există nici o diferență între discursul comuniștilor maghiari și discursul istoriografiei și regimului politic din Ungaria interbelică.

În ce privește studiul incriminat, menționat mai sus, incisivitatea ideologului maghiar are la bază cel puțin două rațiuni: a) unirea Transilvaniei cu România era pusă pe seama evenimentelor din toamna anului 1918, b) printre semnatarii studiului erau două persoane care confereau acestuia circumstanțe agravante, L.Bányai, ce aparținea etniei maghiare și C-tin Daicoviciu, în acel moment cel mai prestigios și cea mai mare autoritate în istoriografia românească. Opinăm, însă, că personalitatea reputatului profesor român intrase în atenția liderilor comuniști maghiari și dintr-un alt motiv. De aici incisivitatea lui Kállay la adresa studiului care circumscrie foarte precis din titlu problematica abordată. C-tin Daicoviciu a fost una din piesele foarte importante în realizarea unificării celor două universități.

Chestiunea unificării celor două universități a demarat la Cluj, în februarie 1959 prin adunări fluviiu, la Casa Universitarilor, conduse de C-tin Daicoviciu în prezența ministrului Învățământului Athanase Joja și a lui Nicolae Ceaușescu, care răspundea din partea partidului de această problemă. Este interesant că în cursul acestor adunări, în care s-a lansat ideea unificării celor două universități, idee ce s-a materializat în rezoluția celei de-a doua Conferințe a Asociațiilor Studențești de la sfârșitul lunii februarie, lait-motivul, atât în adunările corpului profesoral ca și ale studenților, a fost naționalismul românesc. Au fost puși să se justifice profesori care au susținut la cursuri idei etichetate naționaliste, cum a fost cazul profesorului Ștefan Pascu, acuzat că a susținut că acțiunea românilor din Transilvania în 1848 n-a fost contrarevoluție, ceea ce venea în contradicție cu viziunea lui Marx și Engels din publicistica referitoare la revoluția din 1848, sau au fost destituiți și

expulzați din Cluj profesorii Stegăroiu de la Drept și Pamfil de la Medicină pentru că în noaptea de 24/25 ianuarie 1959 au primit studenții ce cântau Hora Unirii la locuințele lor. Au fost exmatriculați o serie de studenți pentru manifestări naționaliste sau religioase. Este de subliniat că în împrejurările de atunci, C-tin Daicoviciu, în calitate de Rector a somat toate aceste abuzuri, dar tot atât de adevărat este că toți studenții și profesorii valoroși au fost recuperați de același C-tin Daicoviciu, majoritatea realizând cariere extraordinare: Ștefan Pascu, la mai puțin de 10 ani, rector, iar majoritatea studenților, inclusiv cei exmatriculați pentru culpa de predicatori bapțiști au fost recuperați, mulți dintre ei devenind personalități marcante în viața culturală, în Ministerul de Externe.

Probabil că liderii comuniști din Ungaria nu i-au iertat niciodată lui C-tin Daicoviciu acest rol, precum și faptul că la începutul lunii iulie 1959, când s-a decis unificarea celor două universități pe baza raportului comisiei Takács Lajos, C-tin Daicoviciu devenea primul rector al Universității "Babeș-Bolyai".

Am insistat asupra celor de mai sus, nu pentru a impieta într-un fel asupra verticalității savantului și profesorului, ci pentru a sublinia simțul și intuiția politică extraordinară a magistrului clujean, calitate pe care a pus-o în slujba dezvoltării cercetării istorice și a învățământului universitar clujean. Deși vremurile erau foarte tulburi, niciodată în perioada regimului comunist Universitatea din Cluj n-a fost atât de protejată de ingerințele proletcultiste ale comunistilor ca pe vremea Rectoratului condus de C-tin Daicoviciu.

Dacă Universitatea "Babeș-Bolyai" este astăzi una din cele mai prestigioase instituții academice românești și cu cea mai largă deschidere europeană și universală, aceasta se datorează și spiritului pe care C-tin Daicoviciu l-a inoculat generațiilor de studenți și profesori - respectul pentru efortul științific, așezarea instituției pe criterii valorice -, într-un moment în care acest criteriu era înlăturat din toate sferile activității societății românești.

Deschiderea pe care a făcut-o în cercetarea fenomenelor de la sfârșitul Primului Război Mondial s-a dovedit benefică și obligă generațiile actuale la o abordare profesionistă a evenimentelor anului 1918, ferite de orice idiosincrazie.

DISCUȚII

Raymund Netzhammer, *Bischof in Rumänien. Im Spannungsfeld zwischen Staat und Vatikan* (Episcop în România. În câmpul de tensiune dintre stat și Vatican), vol. I-II, editor Nikolaus Netzhammer împreună cu Krista Zach, München, Editura Südostdeutsches Kulturwerk, 1995-1996, 1765 p.

Jurnalul personal, la fel cu memoriile sau corespondența, se înscriu printre documentele istorice de recunoscută valoare. Se recomandă totuși ca informațiile pe care le conține să fie acceptate cu prudență, după un examen critic, deoarece ele au, în chip aproape inevitabil, un caracter subiectiv.

Acest impresionant jurnal - în primul rând prin dimensiunea sa - al fostului arhiepiscop romano-catolic de București între 1905-1924, Raymund Netzhammer, întrunește însă multe calități care atenuează suspiciunea de subiectivism.

În primul rând: personalitatea autorului. Raymund Netzhammer a fost un om de o extraordinară cultură, unul din spiritele universale ale secolului nostru - cum pe bună dreptate îl caracterizează editorii. Printre atâtea alte lucruri, cultura mai înseamnă și posibilitatea de a te ridica deasupra evenimentelor, deasupra cotidianului - capacitatea de a judeca oamenii și faptele cu detașare, de la oarecare înălțime.

În al doilea rând: ca om al bisericii și al credinței, educat într-o severă autodisciplină a spiritului, arhiepiscopul știa și voia să-și impună echilibrul în judecarea faptelor lumești, în sentimentele și atitudinile în raport cu ele. La aceasta a putut contribui și faptul că - născut în sud-vestul Germaniei, în Baden - s-a integrat de la vârsta de 14 ani într-o comunitate religioasă din Elveția. În această țară și-a desăvârșit educația; va mărturisi mereu că se simțea elvețian, și prin intermediul acestei apartenențe liber adoptate s-a pătruns, augmentând detașarea oferită de credință, de neutralismul

politic tradițional al Republicii cantoanelor.

A intervenit, credem, și o chestiune de temperament, ce apare pregnantă oricui parcurge paginile jurnalului: Raymund Netzhammer a avut o excepțională curiozitate de a cunoaște. Îl interesa totul, din trecut și din prezent, din toate domeniile vieții: fapte și oameni de seamă, sau chiar lucruri aparent fără mare importanță; el și acestora le descoperea semnificații și se apleca asupra lor cu înțelegerea proprie unui confesor, unui păstor de suflete.

Un asemenea om cu greu putea fi părtinitor. Citindu-l, ai impresia că pentru el totul pe lume era - cum spusese Ranke - "unmittelbar zu Gott" (nemijlocit în Domnul).

Din această deschidere spirituală largă s-au revărsat interesul și dragostea pe care le-a purtat României, țară pe care în cei aproape 20 de ani de păstorire a reușit să o cunoască precum puțini alții, și pe care a socotit-o aproape ca pe încă o patrie având a se despărți de ea cu adânci regrete.

Dragostea sa pentru România n-a fost nici ea "un parti pris". Ea i s-a format ca urmare a cunoașterii și a înțelegerii, fără prejudecăți dar și fără menajamente, a oamenilor în mijlocul cărora fusese trimis să reprezinte și să aperse ecumenismul creștin și catolic.

Și a mai fost Raymund Netzhammer un prelat de tipul pe care l-am numi "renascentist", într-un sens aparte al cuvântului, prin care înțelegem pe omul credinței și, în același timp, pe "omul de lume". Pe lângă cultura, care și pe acest plan l-a ajutat, a posedat un tact natural, apt

DISCUȚII

a-i înlesni întreținerea - cu demnitate și distincție - de relații cu miniștri, diplomați, militari, cu oameni de toate profesiunile și de pe toate treptele sociale, înălțându-se cu ușurință până la capetele încoronate: regilor Carol I și Ferdinand I le-a fost un adevărat confident. În personalitatea lui Netzhammer se realizase o rară îmbinare între înalt prelat, savant și diplomat.

O ultimă observație, de natură să pledeze și ea în favoarea obiectivității jurnalului: el nu este peste tot un jurnal în înțelesul cel mai riguros al cuvântului. Urmărind cronologia însemnărilor, se vede limpede că majoritatea lor nu sunt notații zilnice, imediate, ci reflecții asupra celor trăite. Revine asupra lor după zile, poate chiar săptămâni, și conferă evocării acestora o formă elaborată. S-ar putea - ar fi chiar natural - ca tocmai din acest motiv unii să declare jurnalul ca puțin credibil, fiindcă apare în multe locuri prea "compus". Înclinăm să respingem acest eventual punct de vedere: Netzhammer nu și-a elaborat jurnalul, în această manieră, cu scopul de a-și remodela și ascunde gândurile. Gestul său a voit, dimpotrivă, să evite erorile ce pândesc așternerea spontană pe hârtie a primelor impresii, necântărite pe cumpăna gândirii. Nu e exclus ca, originar, înaltul prelat să fi ținut și un jurnal direct, adaptat ulterior într-un fel de "jurnal de gradul al doilea", cel puțin în câteva din părțile sale.

Ajunși în acest punct, ni se impune formularea unei obiecții mai serioase la adresa modului în care autorul, pe alocuri, și-a redactat jurnalul. Este o obiecție care s-a adus frecvent istoricilor din antichitate, demonstrându-se cu ușurință că marile, perfecte discursuri atribuite de ei eroilor lor, n-au fost rostite aidoma de aceștia, ci au fost compuse, cu idei și fraze care să corespundă unor situații date, așteptărilor cititorilor. În jurnalul lui Netzhammer apar în numeroase rânduri dialoguri de mare înțindere cu feluriti interlocutori de marcă: suverani, miniștri, diplomați etc.

La fel ca în cazul istoricilor antici, cititorul de azi se poate întreba cum a reușit episcopul să rețină cu atâta exactitate dialogurile prelungite pe pagini întregi? Chiar dacă ar fi încercat să le noteze încă în

aceeași seară, e greu de admis ca memoria să-i fi fost așa de precisă. Iar dacă notațiile au fost și mai târzii...cu atât mai puțin.

Presupunem, prin urmare, prezența unor dialoguri reconstituite, poate și amplificate - cu vioiciune, naturalețe și nu fără talent literar - pe baza unor note sau amintiri. Ceea ce ne obligă în continuare la ipoteza că în situațiile semnalate jurnalul ar fi putut, cu voia sau fără voia autorului, să se îndepărteze de stricta realitate faptică. Chiar dacă așa ar sta lucrurile, nu e de uitat că și discursurile imaginate de istoricii antici, dacă n-au sunat așa cum ni le-au transmis, exprimau totuși tangențe la situații reale. La fel și dialogurile completate eventual de Netzhammer, nu credem că, în general, se abat de la esența problemelor relatate, a opiniilor exprimate de interlocutori.

După încercarea de a stabili motivele pentru care jurnalul arhiepiscopului poate fi acceptat ca având o importantă cotă de obiectivitate, vom căuta, în continuare, a identifica valoarea sa ca izvor istoric, calitățile sale specifice, precum și pe ale autorului.

În cea mai mare parte jurnalul cuprinde informații despre viața bisericească a catolicismului din România, inclusiv a greco-catolicilor - dar și despre biserica ortodoxă. Frecvente sunt notele cu privire la relațiile catolicismului românesc cu cel european, cu Vaticanul și, bine înțeles, cu statul român.

Sprrijinit pe întinsele lui cunoștințe, Netzhammer menționează mereu fapte și personalități și de dinaintea perioadei sale de activitate. Din toate acestea rezultă că, în pofida aparenței unui mai redus interes din partea istoricului preocupat de aspectele politice și sociale, partea aceasta a jurnalului reprezintă însă o contribuție documentară pe care numai un prelat în înalta sa poziție putea să le cunoască.

Contactele extrem de numeroase în lumea politică și diplomatică i-au prilejuit consemnarea de informații care fac din jurnal o sursă de primă mână, în special pentru anii 1905-1920. Dotat cu spirit de observație, Netzhammer schițează portrete psihologice foarte reușite interlocutorilor săi. În această ordine de idei, subliniem că el corectează două clișee răspândite în

DISCUȚII

istoriografia română, parțial și în cea străină.

Primul este acela că regele Ferdinand ar fi fost de o inteligență submediocră, de o timiditate și o nehotărâre excesive. Convorbirile arhiepiscopului cu regele ni-l relevă însă pe acesta ca pe un om poate mai puțin dotat decât unchiul său, Carol I, dar în nici un caz lipsit de inteligență. De asemenea, în comparație cu predecesorul său, a fost mai puțin energic, însă nici sub acest aspect el n-a fost atât de lipsit de personalitate cum l-au prezentat adversarii săi.

A doua imagine stereotipă pe care jurnalul o corectează este aceea a unui Ferdinand complet dominat de soția sa, regina Maria, influenței căreia s-ar fi datorat alăturarea României la Antantă, în 1916. Tabloul a fost mult îngroșat de propaganda germană, care voia să treacă în contul reginei de origine engleză vina "trădării" de către un Hohenzollern a amicitiei cu Germania.

Raymund Netzhammer nu neagă influența reginei Maria (nu pare a fi fost cu ea în relații optime...) și a altor câteva doamne din aristocrația de demult asupra politicii românești. Din informațiile furnizate de el rezultă însă că această politică, la fel cu a oricărei țări constituționale, n-a putut fi doar efectul unor combinații de culise; asupra ei s-a exercitat impactul opiniei parlamentului, al oamenilor politici și al partidelor politice, a opiniei publice, a presiunilor diplomatice externe.

Foarte interesante sunt detaliile jurnalului pentru anii ocupației germane în București și în sudul României. Pentru că dintre memorialiștii români nici unul nu a fost în relații atât de directe cu forțele de ocupație, militare cât și civile. Din partea multor cercuri politice românești lui Netzhammer i s-au făcut ulterior reproșuri aspre din cauza acestor relații. Ele i-au adus marginalizarea treptată după 1920 și, în ultimă instanță, îndepărtarea din înalta sa funcție ecleziastică, în 1924.

În atmosfera de încordate pasiuni politice provocate de război, puțini au avut luciditatea de a înțelege că arhiepiscopul catolic al Bucureștilor, personalitate de limbă și cultură germană, n-ar fi putut să se sustragă relațiilor cu ocupantul, cu o figură de talia generalului Mackensen, de pildă. Era o problemă de protocol, de afirmare a autorității sale legitime - de la șef spiritual la șef militar - și una sub acoperirea căreia Netzhammer a încercat, și în parte a reușit, să facă mult bine pentru enoriașii săi, cât și pentru alți oameni în suferință, în acele vremuri de restriște.

Jurnalul pune în lumină destul de vie tensiunea dintre casa regală română (din ramura catolică a Hohenzollernilor) și Sfântul Scaun. Ea intervenise din cauza faptului că Ferdinand, încă de pe când era prinț-moștenitor, își botezase copiii după ritul ortodox, ceea ce Vaticanul nu i-a putut trece cu vederea*. În consecință, l-a exclus de la cuminecătură. Așa s-a manifestat un aspect sensibil al celui "câmp de tensiune între stat și Vatican", în interiorul căruia Netzhammer a trebuit să-și desfășoare întregul tact conciliator.

În multe alte probleme delicate din societatea și din viața politică, ajunse la cunoștința sa, arhiepiscopul vădește o elegantă discreție.

În jurnal am remarcat și unele omisiuni, pe care ni le explicăm cu greu. Astfel: nu notează decât atentatul de la Sarajevo, nu și începerea ostilităților dintre Austro-Ungaria și Serbia, care au însemnat debutul primului război mondial. Nu reține momentul intrării Italiei în război și nu pare a fi luat cunoștință de evenimentele din Rusia, dintre februarie-noiembrie 1917. În genere, comentează parcimonios evenimentele militare și nu ia act de ce s-a întâmplat pe frontul din Moldova, în iulie-august 1917. Înșuși sfârșitul războiului, în toamna, 1918, nu e notat decât sumar și pe un ton neutru.

Jurnalul, ca gen, poate fi - aceasta depinzând de vocația autorului - și un docu-

* Cu prilejul căsătoriei cu Maria, protestantă, Ferdinand trebuise deja să obțină o dispensă, și își luase totodată un angajament față de biserică, în chestiunea religiei copiilor.

DISCUȚII

ment psihologic.

Din acest punct de vedere, observăm că în el sunt conturate psihologic portretele multor personaje, dintre care ies în relief cei doi regi ai României din perioada respectivă, primii miniștri D.A.Sturdza și Ion I.C. Brătianu (mai ales primul, cu al doilea a avut unele confruntări neplăcute...), Alexandru Marghiloman ș.a., cărora le putem alătura personalități străine: Mackensen, papa Pius al X-lea, cardinalul Rampolla etc., aproape întreaga elită românească și europeană de la începutul secolului.

E nespus de interesant, pe de altă parte, portretul psihologic pe care autorul, indirect, și-l conturează sie însuși.

O extraordinară putere de muncă, ce se revarsă peste fiecare zi a vieții sale. Un neobosit călător, care-și satisface și nevoia de destindere, dar mai cu seamă curiozitatea de a cunoaște. Călătorește cu toate mijloacele: tren, automobil, trăsură, cal, vapor, sau pur și simplu pedestru. În orice anotimp și în orice condiții de confort sau inconfort. Nu se plânge de oboseală (deși are în timpul acesta între 44 și 63 de ani...). După ce scapă dintr-o situație primejdioasă, creată de o violență manifestată în Macedonia, reflectează candid: "Es war doch interessant!"

În România călătorește pe la mănăstiri, prin munți, pe la monumente istorice, așezăminte culturale, prin zone industriale. Și aceasta în fiecare an. Cunoaște istoria locurilor vizitate și se informează continuu despre ea și despre valoarea artistică a monumentelor, se încântă de frumusețea peisajelor naturale. Riscă o coborâre cu pluta pe Bistrița, printre primejdioasele Toance - o performanță pe care nu prea mulți se încumetă să o încerce.

Îl pasionează antichitățile, îndeosebi monedele vechi, ajunge un bun cunoscător al celor descoperite în Dobrogea, scrie studii despre ele, admiră ruinele de la Adam Clissi.

Jurnalul devine astfel și o variată enciclopedie istorică, artistică și turistică a României. Observațiile și informațiile sale sunt uimitor de bogate și de sigure. Am

remarcat o singură eroare, preluată însă de la alții doar cu titlu de ipoteză, anume că Ioan de Capistrano ar fi putut fi înmormântat la mănăstirea Bistrița, din Oltenia.

Ultimii ani, de după 1920, constituie o parte de mai redus interes și, oarecum, mai tristă, a jurnalului. Atmosfera politică e alta față de cea de dinainte de război. Supus multor atacuri pătimașe, arhiepiscopul nu se mai regăsește cu dezinvoltura anterioară în noua ambianță. Preocuparea lui de căpetenie se deplasează către relațiile cu Vaticanul, cu nunișul papal la București, Marmaggi. Acesta îi e ostil, îi subminează autoritatea, iar Vaticanul, pe baza rapoartelor sale și ale guvernelor țării, îi retrace lui Netzhhammer încrederea și îl constrânge să demisioneze. În cursul unor lungi șederi la Roma va încerca, fără mult succes, să se justifice față de acuzațiile ce i se aduseseră și să obțină o reparație morală și materială.

Amărăciunile și umilințele sale din acești ani ne-au amintit de soarta altui mare nedreptățit al istoriei și al bisericii: episcopul Inocențiu Micu-Clain, victimă și el al unor intrigi, urmate de un trist exil la Roma, de unde numai osemintele i s-au putut întoarce pe locul păstoririi sale.

Cele două masive volume ale jurnalului au 33 de anexe documentare, 182 de referințe bibliografice, o cronologie a vieții lui Netzhhammer și a evenimentelor din timpul ei, indici, și o postfață semnată de Nikolaus Netzhhammer, unul din cei doi editori, și descendent din familia arhiepiscopului. Ea aduce completări prețioase pentru cunoașterea ultimilor ani ai vieții înaltului prelat, ani care nu mai sunt cuprinși în însemnările zilnice. Sunt incluse în textul ambelor volume și numeroase ilustrații.

Editarea se prezintă foarte corectă din punctul de vedere al metodologiei și al aparatului critic.

Raymund Netzhhammer părăsea scaunul arhiepiscopal al Bucureștilor adresând o scrisoare de rămas bun, din care desprindem mai jos câteva cuvinte. Și numai pentru ele, personalitatea lui ar merita stima durabilă din partea noastră, a românilor:

DISCUȚII

"Îmi iau adio de la România. Această țară, ale cărei frumuseți și farmec m-au făcut fericit în atâtea călătorii, mi-a arătat, în timpul îndelungatei mele șederi, cea mai îndatoritoare prietenie.

România mi-a devenit o a doua patrie, de care mă despart cu sentimente de cea mai adâncă recunoștință..."

Un mare scriitor francez spune despre acestuia dintre cei vii, că i-a venit în gând întrebarea dacă nu cumva oamenii cei mai străluciți se sting, fără a le fi fost recunoscută adevărata, impunătoarea lor valoare?

Lectura acestui jurnal, pusă în cumpănă cu alte opere de aceeași factură ale unor personalități ce și-au știut

confecciona un nume și un renume răsunător, ne îndeamnă să afirmăm că Raymund Netzhammer a fost una din acele mari valori umane pe care destinul le-a nedreptățit, așezându-le pe o treaptă mult prea modestă în memoria posterității.

Rândurile noastre se doresc a fi o contribuție la repararea acestei nedreptăți, precum și la atenționarea istoricilor noștri asupra valorii ieșite din comun a jurnalului pentru istoria României în primele două decenii ale acestui secol.

Camil MUREȘANU

RECENZII

Universitatea "Babeș-Bolyai" Cluj-Napoca, **Studii istorice. Omagiu Profesorului Camil Mureșanu la împlinirea vârstei de 70 de ani**, Presa Universitară Clujeană, 1998, 576 p.

La împlinirea vârstei de 70 de ani, în 1987, de către Profesorul Universității Clujene, Camil Mureșanu, membru corespondent al Academiei Române, directorul Institutului de Istorie Cluj-Napoca, colaboratorii Domniei Sale au întocmit un bogat volum de studii istorice, care a văzut lumina tiparului prin eforturile Editurii Presa Universitară Clujeană, în 1998. Un număr de 41 de studii, elaborate de 44 de autori, cadre didactice ale Facultății de Istorie și Filosofie a Universității "Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca, cercetători de la Institutul de Istorie și de la Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca ale Academiei Române, de la Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale compun acest reușit volum omagial dedicat Dacălului și Savantului care vreme de o jumătate de secol a ilustrat istoria universală medievală și mai ales modernă la catedra universitară și în câmpul investigației științifice. A îndrumat generații de studenți, a deținut mai mulți ani Decanatul Facultății de Istorie din Cluj-Napoca și conduce de peste două decenii doctoranzi care activează astăzi în catedre universitare și institute de cercetare științifică. A reprezentat, în repetate rânduri, știința istorică românească la diferite manifestări științifice internaționale, unde intervențiile Domniei Sale erau întotdeauna bine apreciate.

Bibliografia operei (1955-1997) prof. univ. dr. Camil Mureșanu (pag. 7-15), deși selectivă, indică o consistentă activitate științifică a Sărbătoritului, reține studii prin care se deschid direcții variate de cercetare în câmpul problematicei abordate.

Studiile incluse în volum abordează o mare varietate de teme istorice, cu deosebire din aria istoriei medievale și moderne universale și deopotrivă a istoriei Transilvaniei, frecventate asiduu de Profesor. De la relațiile spațiului dunărean cu Bizanțul timpuriu și începuturile Bisericii Creștine la personalitatea lui Iancu de Hunedoara și nobilimea românească transilvăneană, de la istoria bisericii românești, ortodoxe și greco-catolice la mentalități românești, istoria cărții românești, reflectarea răscoalei lui Horea, a revoluției lui Tudor Vladimirescu și revoluției din 1848-1849 în diferite medii sociale avem o largă paletă tematică în acest valoros volum de studii istorice.

Din aria tematică a istoriei moderne și contemporane sunt de menționat studiile privind ideea de națiune în Transilvania, istoria agrară, bancară, cultural-artistică, legislația silvică, demografia istorică, lupta politico-națională a românilor transilvăneni și basarabeni, relațiile româno-ungare și româno-sârbe.

La finele volumului, studiul referitor la tradiție și actualitate în problema minorităților naționale face largi referiri la contribuțiile Profesorului Camil Mureșanu în problematica respectivă. Volumul omagial de **Studii istorice** dedicat Profesorului și Istoricului Camil Mureșanu, prin contribuțiile aduse, va fi, nu ne îndoim, solicitat de specialiștii temelor abordate în cuprinsul lui.

Șerban TURCUȘ

Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople, vol. I, Fasc. I-VII, **Les Actes des Patriarches, Les Regestes de 381 a 1453**, par V. Grumel, V. Laurent, J. Darrouzes, Paris, 1989-1997. [=Le Patriarcat Byzantin, Recherches de Diplomatie, d'Histoire et de Géographie ecclésiastique publié par l'Institut d'Études Byzantines des Augustins de l'Assomption (Kadiköy - Istanbul), Serie I.].

Prolegomena la Regestele Actelor Patriarhale 381-1453

În stadiul actual de evoluție al preocupărilor de bizantinologie, un merit deosebit revine Institutului Francez de Studii Bizantine, care din 1949 are sediul în Paris. Sub egida acestui Institut, din 1948 apare și seria "Archives de l'Orient Chrétien", din 1932, apoi "Revue des Etudes Byzantines", din 1943, precum și colecția "Echos d'Orient", încă din anul 1897. Institutul Francez de Studii Bizantine avea sediul la Constantinopol, de unde, în 1937 s-a mutat la București iar în anul 1948 a fost transferat la Paris.

La aceste publicații ale Institutului se mai adaugă și colecția "Le Patriarcat Byzantin" cu seria I-a: "Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople, vol. I, **Les Actes des Patriarches**, Fasc. I-VII, Les regestes de 381 a 1453, seria II-a, "Corpus Notiarum episcopatum Ecclesiae orientalis graecae", apărute în contextul preocupărilor de Geografie Ecclesiastică a Imperiului Bizantin.

În cadrul de față, o importanță deosebită prezintă seria I-a "Le Patriarcat Byzantin", intitulată Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople, vol. I, Les Actes des Patriarches, Fasc. I-VII, începând cu anul 381 și până la catastrofa de la 29 mai 1453, adică până la căderea Sfintei și mării Cetăți a lui Constantin - **Constantinopol** - în mâinile necredincioșilor agarieni sau turci. Inițiativa acestei serii, precum a fost cazul la toate colecțiile, revistele și celelalte contribuții științifice din cadrul Institutului Francez de Studii Bizantine, au avut-o călugării augustinieni asumționiști

(A.A.) ai Provinciei de Constantinopol Calcedon. Din acest ordin religios catolic au făcut parte și V. Grumel, V. Laurent și J. Darrouzes, autorii celor șapte fascicule ale **Regestelor Actelor Patriarhale 381-1453**. V. Grumel a tipărit prima ediție din fasc. I de regeste încă în anul 1932, iar a doua ediție a văzut lumina tiparului la Paris, în anul 1972.

"Actele Patriarhilor" din **Regestele Actelor Patriarhiei de Constantinopol** oferă cercetătorului de istorie bisericească universală și națională ortodoxă o posibilitate unică de-a putea identifica cronologic toată gama de preocupări, probleme, confruntări, soluții, informații pe care Patriarhul Ecumenic, Sinodul Permanent și Cancelaria Patriarhală din Constantinopol le avea intrate spre rezolvare și care au fost analizate, au fost decise ori s-au redactat răspunsuri și s-au făcut luări de poziție. Este vorba de o diversitate enormă de probleme istorice, canonice, de jurisdicție, misiune, dogmatice, spiritualitate, sacramentale, disciplinare, viață liturgică, uniaticism și încercări de refacere a unității bisericești (mai ales în perioada 1054-1453), diplomatice bisericești, interortodoxe, polemice, financiare, politice, luptele cu Islamul, aplicarea deciziilor sinodale etc.

Cele șapte fascicule din **Regestele Actelor Patriarhale de Constantinopol 381-1453** conțin 3427 de regeste. Modelul de redactare și orientare pentru Regestele Actelor Patriarhale de Constantinopol, în cele șapte fascicule din volumul I, l-a constituit opera bizantinologului german Dr. Franz Dölger, **Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches**, 1-5, München, 1924-1965.

În conformitate cu planul și după modelul oferit de colecția *Corpus der griechischen Urkunden* al Academiei de Științe din München și Viena, precum și cu opera lui Dölger, amintită mai înainte, între actele rezumate de Regestele Patriarhiei de Constantinopol au fost preluate numai cele emise de patriarhul ecumenic însuși, în perioada canonică de păstorire. Prin aceasta autorii înțelegeau timpul efectiv de păstorire, din ziua alegerii ca patriarh și până la data morții, depunerii din treaptă, abdicării (poretis), înlocuirii sau retragerii din scaun. Aceste date, legate de timpul efectiv de păstorire al patriarhilor erau nemijlocit legate sau determinate și de Sinodul Permanent și de sancționarea ori emiterea lor de către bazileu, conform tradiției bizantine.

Totodată, trebuie să mai menționăm că actele regestelor patriarhale, de care este vorba, erau în primul rând acte ale patriarhilor și numai în al doilea rând trebuie considerate ca și acte sinodale. Persoana patriarhului ecumenic de Constantinopol, cel puțin în Sinodul Endemic, era o entitate în sine, fapt care condiționa însăși existența și posibilitatea convocării aceluia sinod.

Höfische Kultur in Südosteuropa. Bericht der Kolloquien der Südosteuropa-Kommission 1988 bis 1990 (Cultura de curte în Europa de sud-est. Raport la Colocviile Comisiei Europei de sud-est, 1988 până în 1990), editat de Reinhard Lauer și Hans Georg Majer, Van der Hoeck und Ruprecht în Göttingen, 1994, 430 p., incl. 60 il. [=Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, dritte Folge, nr. 203].

Lucrarea cuprinde șase capitole:

1. Cultura de Curte bizantină; 2. Curți noi ale Evului Mediu, adică rezidențele imperiale și cele ale despoților din Târnovo (sau Turnovo), Vidin, Kaliakra, din Serbia și din Epir; 3. Cultura de Curte de formă europeană, între feudalism și baroc; 4. Cultura de Curte otomană; 5. Cultura de Curte în noile monarhii ale secolelor XIX și

Problema celor șapte sinoade ecumenice n-a constituit un obiect de expunere în actele regestelor patriarhale. De fapt, toate aceste criterii, după care au fost redactate regestele actelor patriarhale 381-1453, V. Grumel le enumera și explica în "prefața" de la fasciculul I, ediția 1975, p.IX-XVIII. Regestele sunt prevăzute cu indice, bibliografie și siglă.

Textele multor documente menționate de regestele patriarhale s-au pierdut, menționarea lor fiind fragmentară, incertă sau reconstituirea acestora fiind posibilă numai prin deducție ori grație fragmentelor și citatelor din alte documente, precum și a literaturii de specialitate.

În încheiere putem afirma că Școala Franceză de Bizantinologie oferă, la nivel mondial, lucrări, instrumente de studiu sau manuale, sinteze și colecții de documente de prim ordin, menite să-l ajute și pe cercetătorul de istorie bisericească, teologie, diplomație ecleziastică etc.

Ion Marin MĂLINAȘ

XX: Grecia, Serbia, România, Bulgaria, Albania; 6. Aspecte generale privind costumația de curte în Europa de sud-est în contextul curentelor de modă ale timpului.

Contribuțiile din această lucrare sunt redactate de un grup de istorici occidentali și sud-est europeni. Cartea oferă o sinteză a culturii de curte în Europa de sud-est până în secolul al XIX-lea. Termenul de comparație și punctul de plecare pentru cultura de curte îl constituie Bizanțul, mai precis Marea Cetate a lui Constantin - Constantinopolul. De fapt, cartea și începe cu evaluarea culturii imperiale de curte de la Constantinopol, Trapezunt, precum și de la curțile despoților bizantini de la Thesaloniki, Mistra, Janina, Arta. Cultura de curte bizantină fuziona în mod nemijlocit cu instituția sau ideea imperială, în timp ce persoana împăratului sau basileului îi putea

conferi câteva impulsuri ori o putea intensifica, dar nu putea deveni niciodată purtătorul ei. Aceasta înseamnă că persoana basileului era subordonată ideii imperiale, nu invers. Din acest motiv fiecărui împărat bizantin, după încoronare îi era recunoscută o putere sacrosantă, indiferent de modul licit sau ilicit în care a reușit să ajungă la tron. Aici este vorba de o continuitate și de o întrepătrundere a tradiției și vechilor elemente ale ideii de monarhie, moștenită de la regii eleni, cu cele imperiale romane, marcate de influențe ale despotismului oriental persan și sancționate de Biserică, care le-a conferit un nou simbol creștin.

Dar, prin ilustrarea culturii de curte bizantină, lucrarea urmărește mai ales fenomenul de continuitate și preluare a acestei tradiții de către alte centre noi sau neobizantine, în scopul imitării sau continuării Bizanțului, la sau prin Târnovo, Vidin, Kaliakra, adică prin dinastia românească a Asăneștilor, precum și la curtea despoților sârbi.

Cultura de curte bizantină a influențat în aceeași măsură și curțile despoților de limbă grecească din Epir, Mistra, Arta etc.

După căderea Marii Cetăți a lui Constantin, la 29 mai 1453, Constantinopolul a încetat să mai fie o sursă directă de influență, imitație și orientare în cultura de curte.

Peste elementul bizantin, bine conturat și cu individualitate proprie, dar cu supraviețuirea acestuia prin Patriarhia Ecumenică, chiar dacă numai în mod simbolic, încep să apară influențele de curte otomană, adică anatolico-leventină, precum și acelea preluate de la cavalerii medievali. Cultura de curte bizantină a rămas preponderentă, s-a conservat și a putut chiar să și evolueze și să supraviețuiască în și prin statele feudale ortodoxe, care însă au preluat cu timpul și vădite influențe otomane. Motivele sunt lesne de înțeles. Cultura apuseană de curte a cavalerilor medievali a găsit mai multă acceptanță mai ales în statele catolice, cum ar fi curțile magnaților din Slovenia și Croația.

Sub aspectul istoriei bisericești, interes deosebit prezintă și contribuția lui Dejan Medaković din capitolul al III-lea: "Curți mitropolitane sârbești în secolul al XVIII-lea" (p. 120-132).

Cu un cuvânt, lucrarea *Cultura de curte în sud-estul Europei* sintetizează o sumă de idei privitoare la această temă, utile cercetătorului de bizantinologie, de civilizație balcanică, de arte și, nu în ultimul rând, de istorie bisericească universală

Ioan Marin MĂLINAȘ

Orheiul Vechi. Buletin istorico-arheologic. 1998, Chișinău, 1999, 72 p.

Buletinul istorico-arheologic intitulat *Orheiul Vechi*, inițiat de Centrul de Cercetări Arheologice din Republica Moldova și Universitatea Liberă Internațională din Moldova (Chișinău), deschis prin primul său număr, pe anul 1998, își propune să pună în valoare și să propage patrimoniul cultural și științific de la Orheiul Vechi din Cheile Răutului (Republica

Moldova). După cum se precizează și în *Prefața* acestui prim număr, semnată de prof. univ. dr. Gheorghe Postică din Chișinău, redactorul responsabil al publicației, "*Buletinul* este conceput ca ediție periodică ce va cuprinde studii științifice și lecturi istorico-arheologice referitoare la complexul arheologic *Orheiul Vechi* și regiunile limitrofe. *Buletinul* are menirea de a ține la curent specialiștii și opinia publică cu realizările și problemele complexului arheologic *Orheiul Vechi*, de a contribui la rezolvarea lor".

RECENZII

Găsim, astfel, în acest prim număr al publicației, studii-prezentări ale complexului arheologic **Orheiul Vechi** (Gheorghe Postică), construcțiilor monumentale ale acestui complex (Ion Hâncu), mănăstirilor rupestre de aici (Gheorghe Postică, Sergius Ciocanu), precum și rapoarte asupra cercetărilor arheologice de la Orheiul Vechi în anii 1996-1998 (întocmite de Gheorghe Postică și Ion Niculiță, cei mai asidui cercetători ai acestui complex), repertoriul monumentelor arheologice medievale timpurii din raionul Orhei. **Buletinul** conține apoi cronici asupra cursurilor școlii de vară **Orheiul Vechi** - anii 1997 și 1998, constituirii Centrului de Cercetări Arheologice din Republica Moldova în 1997 și activității lui științifice desfășurate în anii

1997 și 1998.

Buletinul **Orheiul Vechi** va constitui, sperăm, și în perioada următoare, o utilă publicație de informare științifică, de finalizare a cercetărilor ce se întreprind în perimetrul celui mai important complex istorico-arheologic din Republica Moldova. Nu putem decât să dorim acestui nou periodic din spațiul cultural-științific basarabean apariție îndelungată și calitate științifică sporită a materialelor pe care le va publica în numerele viitoare.

Nicolae EDROIU

Cu prilejul împlinirii a 150 de ani de la Revoluția din 1848, la Institutul de Istorie din Cluj-Napoca, în colaborare cu Catedra de Istorie modernă a Universității "Babeș-Bolyai" și Centrul de Studii Transilvane al Fundației Culturale Române, s-a organizat, în mai 1998, Conferința Internațională "Revoluția din 1848-1849 în Europa Centrală. Perspectivă istorică și istoriografică". Au participat, alături de istorici români, cercetători ai problemei din Ungaria, Jugoslavia, Slovacia, Austria, Republica Moldova. Dintre membrii corpului profesoral au prezentat alocuțiuni de deschidere a Conferinței: prof. dr. Nicolae Bocșan, prof. dr. Camil Mureșanu, membru corespondent al Academiei Române, și prof. dr. Ioan-Aurel Pop și comunicări științifice: Nicolae Bocșan, Ioan Popovici, *Sinodul de la Chișineu Criș*; Csucsujá István, *Revoluția de la 1848 din Transilvania în conștiința publică a maghiarilor după 1945*; Teodor Pavel, *Revoluția din 1848 - o șansă irosită de reconciliere în Europa Central-Răsăriteană*; Ioan Cârja, *Imaginea lui Lajos Kossuth la românii din Transilvania în anii 1848-1849*.

*

În 20-22 octombrie 1998 s-a desfășurat cea de-a opta Conferință Internațională organizată de Institutul de Iudaistică și Istorie Evreiască "Dr. Moshe Carmilly", care funcționează în cadrul Universității "Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca. La această manifestare, dedicată împlinirii a "50 de ani de știință evreiască în Israel (1948-1998)", au participat distinși specialiști și oameni de cultură din Israel, Italia, Marea Britanie, Statele Unite, Ungaria și România.

Cu ocazia acestei manifestări, Senatul Universității "Babeș-Bolyai" a conferit titlul de Doctor Honoris Causa profesorului dr. Moshe Idel de la Universitatea Ebraică din Ierusalim.

*

Universitatea "Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca, Facultatea de Istorie și Filosofie, Centrul de Studii Transilvane din Cluj-Napoca, Fundația "General Henri M. Berthelot", Comisia Română pentru UNESCO și Comisia Națională de Istorie Militară, a organizat, în 8-10 octombrie 1998, Conferința Internațională "La fin de la Première Guerre Mondiale et la nouvelle architecture géopolitique européenne", la care au participat istorici din următoarele țări: Franța, Italia, Grecia, Portugalia, Ungaria, Polonia, Bulgaria, Marea Britanie, SUA și România. Dintre cadrele didactice ale Universității și cercetătorii Institutului de Istorie au prezentat comunicări: prof. dr. Vasile Vesa, *Receptarea doctrinei Wilson în Europa Centrală. Cazul Transilvaniei*; prof. dr. Vasile Pușcaș, *Evaluarea Tratatului de la Versailles după cel de-a Doilea Război Mondial și după "Războiul Rece"*; prof. dr. Pavel Teodor, *Relațiile germano-ruse în 1917-1918 și dreptul la autodeterminare a popoarelor din Europa Centrală și de Sud-Est*; dr. Gh. Iancu, *Atitudinea minorităților etnice față de Unirea Transilvaniei cu România*; prof. dr. Gh. Cipăianu, *Dileme și opțiuni politico-militare ale României și Puterilor Aliate (toamna 1917 - iarna 1918)*; cercet. șt. Alexandru Ghișa, *Consiliul Național Român din Transilvania între dezintegrearea Austriei și Unirea cu România*.

*

La Sesiunea științifică solemnă consacrată împlinirii a "80 de ani de la Marea Unire din 1918", găzduită de Aula Academiei Române în ziua de 1 decembrie 1998, Ziua Națională a României, prof. univ. dr. Camil Mureșanu, membru corespondent al Academiei Române, a susținut comunicarea intitulată *Convergențe spirituale în Unirea românilor din 1918*.

ACADEMICIANUL ȘTEFAN PASCU

14 octombrie 1914 - 2 noiembrie 1998

În ziua de 2 noiembrie 1998 s-a stins din viață, în municipiul Cluj-Napoca, în vârstă de 84 ani, academicianul **ȘTEFAN PASCU**. Profesor al Universității "Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca, membru al Academiei Române și eminent om de știință, ilustrul dispărut a deținut numeroase funcții de conducere pe linie de învățământ, știință și cultură, fiind un fervent susținător al progresului cultural-științific din țara noastră. A fost membru al mai multor instituții, societăți și organisme științifice și de învățământ din țară și străinătate, onorând peste tot, printr-o insistentă preocupare, competențele și obiectivele acestora.

Profesorul Ștefan Pascu s-a născut la 14 octombrie 1914 în Apahida, județul Cluj, într-o familie de țărani deprinși din vechime cu efortul cotidian în serviciul muncii. A rămas de mic orfan, întrucât tatăl său, soldatul Ion Pascu, a căzut pe frontul primului război mondial în anul 1916. Urmează școala primară și cursul gimnazial în satul natal și liceul la Gherla, devenind apoi student al Secției de Istorie din cadrul Facultății de Litere și Filosofie a Universității întemeiate la Cluj în 1919 după Marea Unire. Aici a fost remarcat de profesorul Ioan Lupaș, codirector al Institutului de Istorie Națională și membru al Academiei Române, care îl va introduce în metodologia cercetării istorice referitoare la problematica românilor transilvăneni în epocile medievală și modernă și care direcții de cercetare le va urma apoi, în investigațiile sale științifice, vreme de șase decenii. La absolvirea cursurilor universitare, în 1938, este încadrat ca cercetător la Institutul de Istorie Națională și profesor de istorie în Cluj.

Ca urmare a preocupărilor sale științifice, a interesului manifestat pentru istoria spațiului românesc intracarpatic, tânărul licențiat al Almei Mater Napocensis este selectat pentru Școala Română din Roma întemeiată de Vasile Pârvan în 1922 și unde se specializau tineri cercetători în principalele domenii de contact cu istoriografia occidentală, cu metodologia științifică și realitățile historiografice italiene mai ales. Ca alumn al acestei școli superioare românești între anii 1940-1942, Ștefan Pascu întreprinde minuțioase cercetări în arhivele romane, în cele de la Vatican. Elaborează o serie de studii științifice asupra documentației istorico-archi-

vistice referitoare la români, a căror publicare este însă dificilă în condițiile Războiului Mondial; ia apărarea marelui istoric român Nicolae Iorga, publicând în Italia un necrolog la asasinarea savantului, fiind urmărit pentru aceasta de forțele extremiste de dreapta. La Roma identifică manuscrisul lui Franco Sivori, secretarul italian al domnitorului Țării Românești Petru Cercel, fratele lui Mihai Viteazul, pe baza căruia își va elabora, sub îndrumarea profesorului său, Ioan Lupaș, teza de doctorat intitulată **Petru Cercel și Țara Românească la sfârșitul secolului al XVI-lea**, susținută în 1942. Încadrat ca asistent universitar în 1943, apoi șef de lucrări, Ștefan Pascu depune o activitate didactică și științifică apreciată de cercurile științifice și academice românești. Îndeosebi cărțile sale tipărite în 1944, teza de doctorat menționată, cea intitulată **Contribuțiuni documentare la istoria românilor în sec. XIII-XIV și sinteza de Istoria Transilvaniei (382p.)** l-au impus în istoriografia română. Prin lucrarea din 1947 despre răscoalele țărănești din Transilvania voievodală și prin cea referitoare la meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea (din 1954) se apleca asupra istoriei producătorilor de bunuri materiale din societatea transilvăneană medievală, asupra problematicei acestora.

Contribuțiile sale la istoria românilor au făcut ca înaltul for academic care este Academia Română să-i solicite colaborarea la tratatul de istorie națională elaborat între anii 1960-1964, la sinteza de istoria Transilvaniei apărută în limba română între 1962-1963 și în variante traduse în limbile maghiară și franceză. Pentru prodigioasa activitate în planul istoriografiei românești este ales membru corespondent al Academiei în 1963. Lucrările sale științifice, valoroase, au fost onorate cu premii ale Academiei Române și Ministerului Învățământului.

Conferențiar universitar și din 1962 profesor al Universității clujene, Ștefan Pascu a predat cursuri de Istorie medievală, Istoriografie românească, Științe auxiliare ale istoriei, de Demografie istorică și

Geografie istorică, prin care a contribuit la formarea multor serii de specialiști în istorie medievală și modernă. Prelegerile universitare ținute în fața studenților în istorie vreme de patru decenii și jumătate s-au bucurat de aprecierea cursanților care le-au audiat, beneficiari în acest fel ai rezultatelor investigațiilor științifice ale Profesorului.

A îndrumat doctoranzi după 1966, contribuind la perfecționarea superioară a tinerilor cercetători formați în jurul Domniei Sale, astăzi cercetători recunoscuți în istoriografia românească.

A deținut funcțiile de decan al Facultății de Istorie și Filosofie a Universității clujene (între anii 1962-1968) și de Rector al Universității "Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca (1968-1976), contribuind la afirmarea acestei instituții de învățământ pe plan intern și internațional. Ca șef al Catedrei de Istorie a Universității din 1968 până la pensionarea sa în 1990, și apoi ca profesor consultant, a îndrumat activitatea didactică din facultate și cercetarea științifică a membrilor acesteia. A deținut deopotrivă direcțiunea Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj (între 1973-1990), iar după alegerea sa, în 1974, ca membru titular al Academiei Române, președinția Filialei din Cluj a Academiei Române și a Secției de Științe Istorice și Arheologice a Academiei. Ca președinte al Comitetului Național al Istoricilor din România după 1977 a contribuit la organizarea participării istoricilor români la diferite manifestări științifice internaționale. Între anii 1970-1980 a deținut funcția de președinte al Comisiei Internaționale de Demografie Istorică, implicându-se în funcționarea acestui organism științific internațional afiliat Comitetului Internațional de Științe Istorice, în apariția unor lucrări de profil.

Academicianul Ștefan Pascu s-a îngrijit, deasemenea, de apariția a numeroase periodice și publicații științifice, coordonând o serie de lucrări, de corpusuri de izvoare istorice prin care istoriografia română era dotată cu un instrumentar informațional-istoric deosebit de util. Dintre lucrările de mare valoare elaborate și publicate de Savant în ultimele trei decenii

NECROLOG

s-au impus cele referitoare la Marea Unire din 1918 (un volum în 1968, două volume în 1983) și la Voievodatul Transilvaniei (patru volume între anii 1971-1989), pagini profunde, de reconstituire veridică, amplă, a unor evenimente și evoluții deosebite din istoria națională.

*Prin dispariția Academicianului și Profesorului **ȘTEFAN PASCU** știința istorică și școala românească pierd un devotat slujitor, un mare Savant și Dascăl. Opera sa va continua să călăuzească, nu ne îndoim, alte cercetări în câmpul istoriografiei, prin care va fi dus mai departe efortul său de șase decenii pus în slujba culturii române.*

Nicolae EDROIU